

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fanger

Frøslev- lejren

1944 -45

af Jørgen Mågård

Fanger i Frøslevlejren 1944-45

Ved

JØRGEN MÅGÅRD

NATIONALMUSEET 1974

Tilrettelæggelse: Henning Nielsen
Omslag tilrettelagt af Jens Lorentzen
Omslagsfoto: Jørgen Grønlund
Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev
Klicheer: Bernhard Middelboe's Reproduktionsanstalt
Copyright © Nationalmuseet, København 1974
ISBN 87 480 7721 6

Omslagets forside gengiver midtærtårnet i lejren. På bagsiden vises som vignet et af de såkaldte »kuffertmærker«.

Indhold

Forord	5
Da Frøslevlejren blev til	7
Lejrledelse og lejrliv. Af P. M. Digmann	15
– men tyskerne brød alle løfter	41
Hvordan lejren var indrettet. Af Folmer Schiøtt	49
Transport – ankomst – bevogtning	54
Tjenesteregulativ for opsynstjenesten	63
Pakker, besøg, forbudte bøger – og klageretten	71
Et besøg hos SS-Sturmbannführer Hillgärtner. Af C. Beuck	77
»Kirke og skole« i Frøslevlejren. Af Hans Magle	83
På flugt fra Frøslev. Af Mads Nissen Styrk	101
Sundheds- og lægetjeneste. Af Jes Jensen	109
På himmelfartskommando som levende minestryger. Af M. Hjelm	126
Med Sonderkommando på »arbejde«. Af Børge Mikkelsen	132
Jul i Frøslevlejren. Af A. Quistgaard	140
Frøslevlejrens frihedsmarch. Af Allan Larsen	146
Nu vil vi synge en vise om lejren. Af Carl Engholm	148
Frøslev-sang. Af Marianne Ibsen	158
Fra kvindebarakkerne i Frøslev. Af Kate Fleron	159
En vellykket flugt. Af Jørgen Røjel	172
Illegalt arbejde	177
Da kz-fangerne kom tilbage	188
Befrielsen	193
Supplerende litteratur	202
Billedfortegnelse	202
Frøslevlejrens Museum, åbningstider	203
Grundplan af Frøslevlejren	17

Forord

Denne bog er et forsøg på at samle væsentlige træk af Frøslevlejrens historie og at fastholde dens særegne ånd og tone.

Tidligere Frøslevfanger vil måske savne oplysninger om visse hændelser og forhold. Men en sortering af stoffet har været nødvendig, og det samtidige, skriftlige kildemateriale er sparsomt. Nogle detaljer og »gode historier« måtte udelades, fordi de ikke kunne kontrolleres så mange år efter.

En del navne, der med rette kunne have været nævnt, mangler. Heri ligger ingen tilsidesættelse af den enkeltes indsats.

J. M.

Da Frøslevlejren blev til

Frøslevlejren – tysk politifangelejr fra 13. august 1944 til 5. maj 1945 – lå i udkanten af den store Frøslev plantage, kun få kilometer fra Padborg og den dansk-tyske grænse.

Lejren var omgivet af høje pigtrådshegn, og i hjørnerne var fem vagttårne, der var bemandede dag og nat. Hvert tårn var udstyret med et maskingevær og en kraftig projektør. Kort efter at lejren var taget i brug, blev den yderligere sikret af et bælte af landminer, der udløstes, blot en hare løb over dem.

Midt igennem lejren gik landevejen mellem Frøslev og Fårhus. Vejen blev afbrudt, da lejren blev bygget. Vest for vejen lå de tyske administrations- og mandskabsbarakker, og øst for vejen lå, indhegnet af pigtråd, den egentlige fangelejr med barakkerne placeret i halvcirkel omkring hovedvagtårnet. Herfra kunne lejren holdes under kontrol. Lejrgaderne udgik som eger i et hjul fra tårnet, så de let kunne beskydes. I tårnets stueetage var der tyske vagtlokaler, og den eneste legale vej til og fra fangernes lejrområde gik gennem tårnet.

I Frøslevlejren blev interneret ca. 6.890 fanger, der ikke blev sendt videre til Tyskland. Med de fanger, der passerede lejren undervejs til eller fra Tyskland, kommer tallet op på 12.000–13.000.

Hvorfor blev Frøslevlejren oprettet? – Nogle få glimt af begivenhederne i det tysk-besatte Danmark i 1943–44 giver baggrunden.

29. august 1943 erklæredes Danmark i militær undtagelsestilstand. Tyskerne afvæbnede den danske hær, medens flådens mandskab sænkede skibene. Der blev oprettet tyske standretter, og der indførtes dødsstraf eller deportation – i bedste fald langvarige fængselsstraffe – for sabotage og anden illegal virksomhed rettet mod besættelsesmagten.

Rigsdagen og kongemagten ophørte at fungere, og regeringen Scaenius trådte tilbage. Samarbejdspolitikken havde lidt sit endelige nederlag. Departementscheferne overtog ledelsen af den civile administration.

Dagen før, den 28. august, skete den første tyske henrettelse af en dansk sabotør; meddelelsen herom blev først frigivet den 8. september. En måned senere, den 2. oktober, deporteredes uden lov og dom henved 500 danske jøder og 150 kommunister til tyske koncentrationslejre og fængsler. Flere deportationer fulgte efter. Siden sommeren 1941 havde de danske myndigheder – i strid med grundloven – holdt flere hundrede kommunister interneret i Horserødlejren i Nordsjælland.

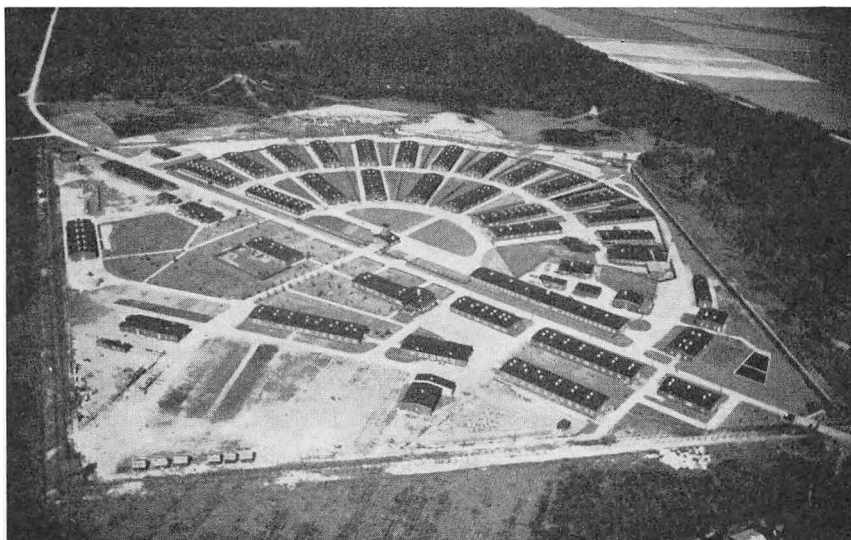
I begyndelsen af 1944 var foruden jøderne og kommunisterne over 300 danske modstandsfolk sendt til de tyske lejre. Deportationerne vakte forfærdelse i befolkningen, og det danske udenrigsministerium protesterede på centralstyrets vegne over for tyskerne mod de folkestridsrige deportationer, men uden resultat.

Efter årsskiftet 1944 øgedes den tyske terror. Digterpræsten Kaj Munk fandtes myrdet ved en plantage uden for Silkeborg. I København bombsprængte Schalburgfolk Studenterforeningens hus og flere andre bygninger. – Og deportationerne fortsatte. Den 20. januar sendtes yderligere 77 danske til en uvis skæbne i de tyske rædselslejre.

Få dage senere, den 25. januar, mødtes udenrigsministeriets direktør Nils Svenningsen med det tyske riges befuldmægtigede i Danmark, dr. Werner Best. Direktør Svenningsen spurgte dr. Best, om tyskerne ville gå med til, at der blev oprettet en lejr her i landet, så man på dansk grund kunne internere de personer, som det tyske politi ønskede at uskadeliggøre, så flere deportationer kunne undgås. Forslaget interesserede ikke dr. Best synderligt. Han kom med flere indvendinger og havde mange betænkeligheder.

Deportationerne sorterede ikke under dr. Best, men under den højere SS- og politifører i Danmark, Günther Pancke, og lederne af Gestapo. Samarbejdet mellem de ledende tyskere her i landet var dårligt. Gestapofolkene søgte bevidst at holde dr. Best udenfor. I flere tilfælde kendte dr. Best intet til deportationerne, før de havde fundet sted, og det hændte mere end én gang, at dr. Best fik de første underretninger herom af de danske myndigheder.

1. marts fik udenrigsministeriet underhånden at vide, at tyskerne ville sende et nyt, stort hold danske til koncentrationslejrene. Direktør Svenningsen henvendte sig straks samme dag til dr. Best og spurgte,

Det tidligst kendte luftfoto af Frøslevlejren fra 1948. Nogle bygninger blev nedrevet efter krigen, og den ene køkken- og spisebarak brændte. – Sammenlign med grundplanen side 17. Vagttårnene i hjørnerne er siden blevet fjernet.

om dette forlydende havde noget på sig? Belært af sørgelige erfaringer måtte man frygte, at rygterne også denne gang talte sandhed.

Dr. Best erklærede, at han ikke havde kendskab til, at der forestod nye deportationer, men han lovede at undersøge spørgsmålet. Hvad angik det tidligere rejste spørgsmål om indrettelse af en lejr her i Danmark, bemærkede han, at man havde drøftet dette spørgsmål uden at der var kommet noget ud deraf. Dr. Best var dog ikke mere helt afvisende over for denne plan.

Også denne gang var de danske myndigheder bedre underrettet om Gestapos planer end dr. Best. Dagen efter, den 2. marts, kl. ca. 11.45 blev der telefoneret fra dr. Bests kontor til udenrigsministeriet, at det tyske politi den følgende dag agtede at deportere ca. 100 danske statsborgere til Tyskland. Men såfremt de danske myndigheder i løbet af fire timer kunne give bindende tilsagn om, at de fornødne fængselsrum kunne stilles til rådighed, ville den planlagte deportation sandsynligvis blive aflyst.

Efter hektisk aktivitet i ministerierne kunne udenrigsministeriets direktør allerede kl. 13.30 meddele tyskerne, at sagen var i orden fra dansk side. »De fornødne rum« var disponible i Vestre Fængsel. Tre timer senere meddeltes det fra dr. Bests kontor, at deportationen var opgivet – eller som det hedder i diplomatiets korrekte sprog: »at de allerede truffne forberedelser til aftransporteringen af de ca. 100 personer er annulleret«.

Der blev nu optaget forhandlinger mellem udenrigsministeriet og dr. Best om oprettelsen af en interneringslejr på dansk grund, og man vedtog at bygge en lejr med de tyske myndigheder som bygherre. Byggeregningen skulle betales af den danske stat, og de danske myndigheder skulle fremskaffe materialerne. Direktør Svenningsen fastslog over for dr. Best, at de danske myndigheder kun ville hjælpe med til at indrette en sådan lejr, såfremt alle danske deporterede førtes tilbage til Danmark, og der ikke fandt yderligere deportationer sted.

Dr. Best bekræftede, at han ville gå ind for dette krav. Så snart lejren var færdig, kunne alle danske, der var sendt til Tyskland, komme tilbage, dog ikke jøderne. Tiden skulle vise, at man ikke kunne stole på dette løfte.

Under forhandlingerne om lejrens oprettelse var der tidlig kontakt mellem Danmarks Frihedsråd og centraladministrationen. I Frihedsrådet var man skeptisk over for de tyske løfter, men man afholdt sig fra at angribe administrationen for dens medvirken ved lejrens oprettelse.

De illegale blade fik hurtigt nys om sagen, og flere af dem udtalte sig herom i fordømmende vendinger. Det illegale blad *Nordisk Front* skrev 20.3.1944:

»Departementscheferne har forhandlet med fjenden om at undgå deportationer til Tyskland i fremtiden. Der er nu planer om, at fjenden skal bygge – Nationalbanken betaler som sædvanlig alle omkostningerne – en interneringslejr lige nord for grænsen i Bov sogn, og vore patrioter da skal sendes derned i stedet for rigtig syd på –. Man må med afsky vende sig fra den tanke, at *danskere* vil være med til den ordning. Enhver kan se, hvad meningen fra fjendens side er: Til enhver tid kan man, uden at nogen opdager det, føre alle de interne-

Fra lejrens opførelse sommeren 1944. En af barakkerne er ved at være færdigbygget. Lyngen gror endnu tæt.

rede til Tyskland, og den dag, man skal rømme Danmark, kan man, ligeledes uden hindringer af nogen art, sprænge hele lejren i luften eller på anden måde tage livet af vore patrioter. Døde mænd taler ikke. Enhver, der vil være en god dansker, må forlange, at vore myndigheder ikke besudler sig med denne sag, men enten holder sig fra spørgsmålet eller står fast på, at lejren lægges langt fra grænsen.«

Men i nogle af de illegale blade var der større forståelse for problemet, således kunne man i *Frit Danmark* læse:

»... de arresterede patrioters kår ville være i alt fald noget bedre og – med Tysklands forestående sammenbrud for øje – betydeligt tryggere i Danmark, og enhver ærligt tænkende dansker bør derfor medvirke til, at de deporterede snarest føres tilbage til Danmark.«

Der er ingen tvivl om, at Frøslevlejren har reddet mange danske mænd og kvinder fra lidelser og død i tyske koncentrationslejre og fængsler, og for manges vedkommende har Frøslevlejrens eksistens forhalet tidspunktet for deres deportation. I løbet af sommeren 1944 fandt der kun få – og talmæssigt små – deportationer sted.

Det var tyskernes udtrykkelige forlangende, at lejren skulle ligge nær grænsen i den sydøstlige del af Sønderjylland. Fra helt uventet kant kom der protester herimod. Dyrlæge Jens Møller, fører for det

tyske mindretal i Nordslesvig, gjorde indsigelser over for dr. Best. Jens Møller frygtede, at en koncentrationslejr i Nordslesvig kunne være ødelæggende for ro og orden i landsdelen, hvor der efter hans mening var relativt bedre ro end i det øvrige land. – Eller skyldtes denne protest, at mindretallets nazistiske ledere var begyndt at få klamme fødder?

Dr. Best gjorde gældende, at man fra tysk militær side ønskede, at lejren placeredes nær grænsen, så de internerede i tilfælde af en allieret landgang i Danmark hurtigt kunne transporteres til Tyskland. Dyrnlæge Møller kunne herefter selvfølgelig ikke modsætte sig, at lejren blev indrettet ved Frøslev; men – iflg. afhøringer efter kapitulationen – henstillede han til dr. Best, at en uvildig, dansk kommission fik adgang til lejren, hvis der opstod rygter om forholdene dér. Kommissionen skulle være forpligtet til at offentliggøre resultaterne af sin undersøgelse. Efter mødet med dr. Best udstedte dyrnlæge Møller i samråd med det tyske mindretals ledelse forbud mod, at medlemmer af mindretallet tog arbejde i Frøslevlejren. Et forbud, der ikke helt blev overholdt.

Frøslevlejren opførtes med plads til godt 400 fanger. Det svarede til antallet af danske deporterede i Tyskland plus dem, der allerede stod på deportationslisterne. Men tyskerne regnede med udvidelser. Da lejren i efteråret 1944 var helt færdig, var der plads til 1.500 fanger. Det viste sig hurtigt, at lejren trods denne udvidelse ikke var stor nok.

Flere afsnit af Frøslevlejrens historie begynder i Horserødlejren. Da tyskerne besatte Horserødlejren den 29. august 1943, lykkedes det ca. 100 af de kommunistiske fanger at flygte. Det danske fængselsvæsens forvaltning fik lov til at blive. Efter den 29. august blev en række kendte danske, der var taget som gidsler, interneret i Horserødlejren. Hertil førtes også en del jødiske fanger, da tyskerne i oktober begyndte jagten på de danske jøder. Da jøderne og de ca. 150 kommunister, der var blevet tilbage i lejren, sendtes til Tyskland, blev Horserød opsamlingslejr for internerede og for politiske fanger, der endnu ikke havde modtaget nogen dom. Horserødlejren bestod som tysk fangelejr indtil midten af august 1944, hvor den afløstes af Frøslevlejren.

Blandt Horserødfangerne, der blev overført til Frøslev, var mange »gamle« fanger, der forstod sig på både det legale og det illegale spil i en tysk fangelejr. Også Horserøds tyske personel med kommandanten, SS-Sturmbannführer Philipp Hillgärtner, i spidsen flyttede med til Frøslevlejren.

Flere medlemmer af fængselsvæsenets forvaltning i Horserød under ledelse af nuværende fængselsinspektør C. Gjerstrup fulgte med til Frøslevlejren. På direktør Nils Svenningsens forslag havde dr. Best indvilliget i, at fængselsvæsenet også i den nye lejr tog sig af fangernes kostforplejning, af medicinleverancerne og visse andre forsyninger. Alene herved kom Frøslevlejren til at indtage en særstilling sammenlignet med de andre tyske fangelejre i Europa. Både i Horserød og i Frøslev gjorde *Den danske Forvaltning* et godt arbejde, som var af største betydning både for lejrene som helhed og for den enkelte fange. Den danske Forvaltning har reddet mange fra at bukke under i kz-lejrene ved at sørge for god og rigelig kost til fangerne, mens de endnu var her i landet.

Under forhandlingerne med dr. Best opnåede udenrigsministeriet flere indrømmelser for Den danske Forvaltnings arbejde – og dermed for fangerne. Sturmbannführer Hillgärtner var ikke helt tilfreds hermed. Han ønskede, at forholdene i den nye lejr skulle være ret strenge. I en skrivelse af 8. 8. 1944 til chefen for det tyske sikkerhedspoliti, Bovensiepen, giver han udtryk for nogen irritation over visse bestemmelser for den nye lejr. Hillgärtner kommer bl. a. ind på spørgsmålet om kostforplejningen, og man behøver ikke at kende standard eller størrelse af tyskernes kostrationer for at kunne værdsætte denne konklusion: »Det må dog fastholdes, at mandskabet i det mindste kvalitativt og kvantitativt får samme kost som Häftlingene«.

I samme skrivelse besværer Hillgärtner sig over, at en dansk fængselsbetjent allerede er sendt til Frøslev for at forberede flytningen til trods for, at Hillgärtner for næsten to måneder siden har indberettet, at fængselsbetjenten var mistænkt for illegal nyhedsspredning blandt fangerne. Hillgärtners mistanke har sikkert været begrundet. En stor del af fangernes kontakt med omverdenen gik – både i Horserød og i Frøslev – gennem personalet i Den danske Forvaltning. Man holdt her et vågent øje med alt, hvad der foregik i lejrene og rapporterede

herom til politiske kredse i København og til modstandsbevægelsen.

Hillgärtner ønskede, at Den danske Forvaltnings kvarter skulle ligge inde i Frøslevlejren, så kunne han vel lettere holde den under kontrol. Hillgärtner fik ikke sin vilje. Den danske Forvaltnings barak kom til at ligge uden for lejren, men da landminerne i efteråret 1944 blev lagt uden om Frøslevlejren, blev der taget en vis form for hævn. Minerne blev placeret rundt om Den danske Forvaltnings barak således, at den nok lå uden for pigtråden, men alligevel midt i minefeltet.

I august 1944 kunne Frøslevlejren – skønt langt fra færdigbygget – tages i brug. »Indvielsen« markeredes af denne meddelelse, som pressekontoret hos den højere SS- og politifører i Danmark den 15. august sendte til de danske aviser:

»Transporten af de 741 fanger fra interneringslejren i Horserød til interneringslejren i Frøslev er blevet gennemført i løbet af dagene fra fredag den 11. august til søndag den 13. august 1944.

Transporten er forløbet glat.

Den nye postadresse er: Interneringslejren i Frøslev, pr. Fårhus.«

Polizeigefangenenlager Frøslev var en realitet.

Lejrledelse og lejrliv

Af P. M. Digmann

Begrebet »Frøslevlejren« var kendt i Horserødlejren så at sige samtidig med, at tanken om at etablere en lejr for alle danske, der måtte blive sat fast af Gestapo (besættelsesmagten), var fostret hos ansvarlig dansk myndighed. Denne »nye« lejr var blandt fangerne i Horserød en kendsgerning, længe før planerne var accepteret af besættelsesmagten, og før første spadestik var taget. – Den eksisterede ganske vist kun som et »rygte« bragt ind i lejren i løseste form enten af en nyankommen »pensionær« eller under en af de samtaler, der undertiden tilstodes fanger med familie eller forretningsforbindelser. Som rygter havde den for fangerne fuldt så stor værdi som selve kendsgerningen.

Hvor utiltalende eller direkte skadelige rygter end kan synes at være i det frie samfund, så havde de i fangetilværelsen – alt inden for visse grænser – snarere virkning som et incitament eller en vitaminindsprøjtning. Hvert nyt rygte var et lille grønt håb, der hjalp til at holde modet oppe og holdt de triste tanker i baggrunden. Hvad enten man troede på rygtet eller ikke, så kunne det jo dog være, at der var blot en ubetydelig realitet bag, og denne realitet havde altid betydning for lejren som helhed og dermed for én selv. Hertil kom, at det var dybt indgroet i hver eneste fange, at »lejren« – og dette gjaldt såvel Horserød som senere Frøslev – var identisk med »verdens navle«. Manglen på tilstrækkelig beskæftigelse i forening med isolationen fra omverdenen medførte uvilkårligt, at alt uden for lejren var mindre væsentligt. Egne små bekymringer blev det alt overskyggende, og egen betydning trådte i forgrunden.

Rygterne tjente til fremme af denne betragtning. Således opstod omkring den 1. juli 1944 et rygte om et påtænkt britisk kommandoraid mod Nordsjællands kyst kombineret med en svensk befrielsesaktion mod kysten syd for Helsingør. Formålet skulle alene være *det* at befri Horserødfangerne! Man kan smile over naiviteten i tanken i dag, men rygtet blev dengang i fuld alvor diskuteret og drøftet, for:

Tekst til grundplanen på modstående side

Fangernes lejrområde

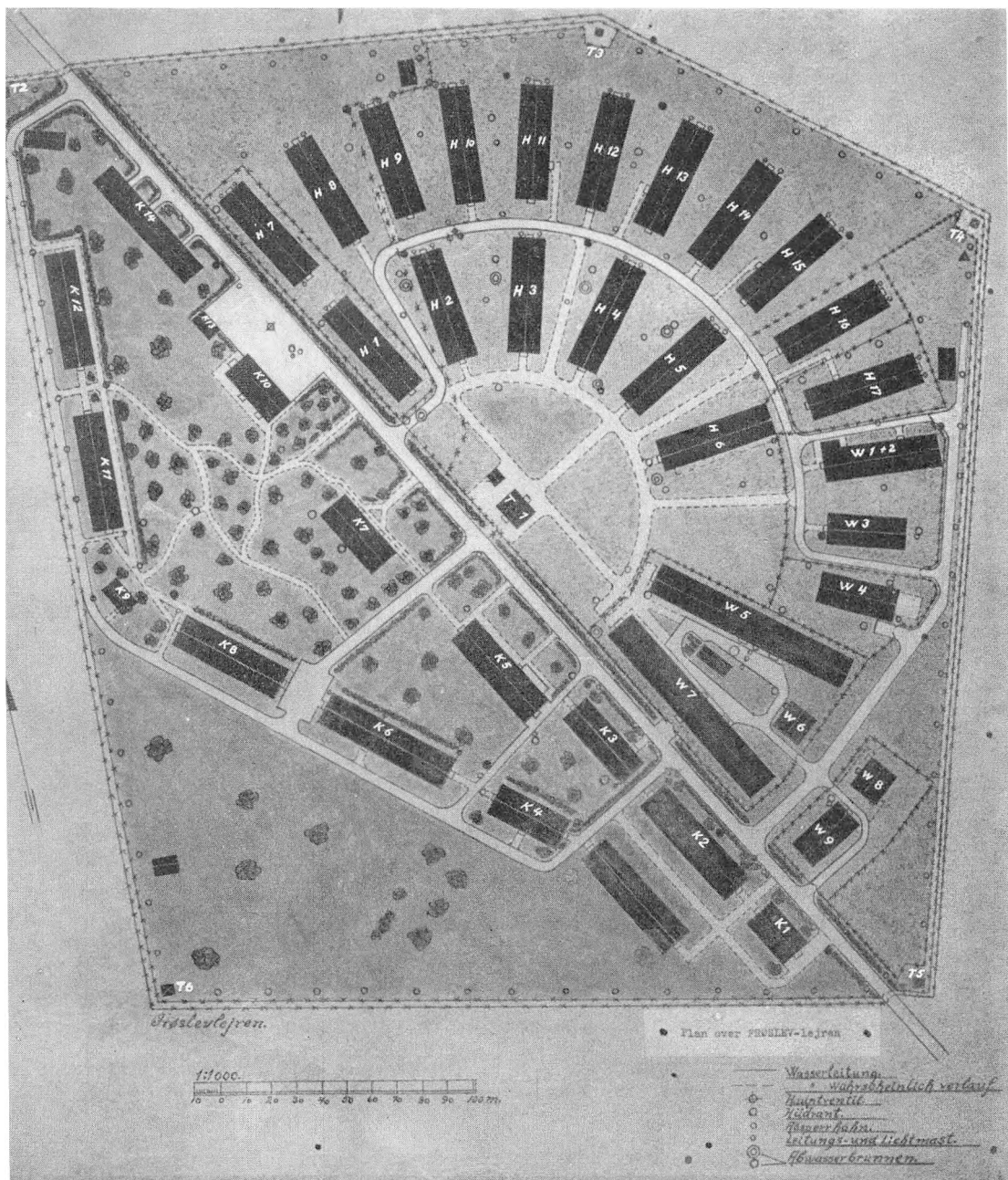
H 1 og H 7	Barakker for evakuerede = stikkerbarakker
H 6	Sygebarak
H 2 – H 5	Barakker for mandlige fanger
H 8 – H 15	Barakker for mandlige fanger
H 16 – H 17	Barakker for kvindelige fanger
W 1–2	Snedkerværksted
W 3	Smedje
W 4	Vaskeri
W 5 og W 7	Køkkener og spisebarakker
W 6	Depot
W 8	Aflusningsbarak
W 9	Modtagelsesbarak og arrest (Einzelhaft)

Tysk lejrområde

K 1	Vagtlokaler
K 2	Kommandantskab og administration
K 3	Besøgsbarak. Pakkekontrol
K 4	Depot
K 5	Kantine og spisesal
K 6	Bolig for officerer
K 7	Bolig for lejrkommandant og kompagnifører
K 8	Lejrkontor (Geschäftszimmer) og boliger
K 9	Badeanstalt
K 10	Garage
K 11	Mandskabsbarak
K 12	Mandskabsbarak og lægestue
K 13	Benzin- og oliedepot
K 14	Brændselsskur og hestestald
T 1–6	Vagttårne

Den danske Forvaltnings bygning findes ikke på planen. Den lå uden for lejren ved den sydøstlige port.

Denne oversigt er udarbejdet med en tysk fortegnelse fra december 1944 som vigtigste kilde.

»Hvis nu . . . alligevel . . .«, og lejrens vise fædre, modne og besindige mænd, beordrede, at der foreløbig skulle være vågen alarmpost på samtlige stuer, så rettidig alarmering var sikret, dersom det alligevel skulle ske!

Rygtet om overførsel til anden lejr nær den tyske grænse vandt derfor tiltro og koncentreredes efterhånden om, hvilken transportform man ville anvende. Det rygte, der vandt mest tiltro, gik ud på, at indladning i skib skulle ske i Helsingør, at en af DSB's Storebæltsfærger var udset til transporten, samt at færgens danske mandskab og den tyske bevogtningsstyrke var underkøbt og klar til at sætte kursen direkte mod Hålsingborg, hvor svenske marinefartøjer, når svensk territorialfarvand var nået, ville hindre indgriben fra eventuelle ledsagende tyske marinefartøjer.

Alligevel kom overførselsordren naturligvis overraskende. Den 11. august 1944 henunder aften beordredes de ca. 750 fanger til at aflevere tæpper m.v. og holde sig klar til transport med personlige ejendele pakket. I timerne, indtil afrejsen fandt sted, rådede en mærkelig på samme tid opstemt og dyster stemning blandt fangerne. Man var revet ud af den vante ulidelige og ansvarsløse slendrian, der red alle som en mare. Nu skete der noget, men hvad? Man svingede fra lys optimisme til sløv erkendelse af, at man havde ingen indflydelse på, hvad der skulle ske. Blev det tysk koncentrationslejr, eller var der noget om den megen talen om en ny dansk lejr i Sønderjylland?

Kort efter daggry skete indladningen i danske busser med en tysk befalingsmand og to maskinpistolbevæbnede soldater, en forrest og en bagest i vognen, begge med våbnene skudklare. Fangerne fik påbud om at sidde med hænderne foldede bag nakken samt om, at enhver form for samtale øjeblikkelig ville medføre, at der blev skudt. Turen blev ulidelig lang, da tyskerne – som modtræk mod en eventuel befrielsesaktion fra modstandsbevægelsens side – kørte ad en væsentlig længere rute. Langs hele ruten var etableret militær bevogtning med dobbeltposter ved hver vej, der mundedede ud i marchvejen, og maskingeværgrupper i stilling ved alle korsveje og særligt udsatte punkter.

Efter knap en times kørsel nåede vognkolonnen Helsingør havn, der var spækket med tyske tropper. Ved kajen lå, som rygtet havde for-

talt, en af DSB's Storebæltsfærger, og humøret steg til uanedede højder hos de få, der var indviet i den foreliggende mulighed om undvigelse til Sverige. Vildfarelsen fik en hurtig og brutal ende, for ved siden af færgen lå en camouflagemålet tysk troppetransporter: M/S »Mars«, og på dennes tre dæk blev fangerne stuvet sammen. Umiddelbart efter indladningen udleveredes redningsveste til hver enkelt med ordre til at iføre sig denne og beholde den på under hele sejladsen. Udleveringen af redningsveste og den kendsgerning, at samtlige fanger straks ved afsejlingen fra Helsingør blev beordret på dæk, blev af de indviede udlagt som et tegn på, at der endnu var en mulighed for, at rygterne om at gå til Sverige var rigtigt. Med bange anelser så man et par mindre tyske marinefartøjer og en undervandsbåd ligge mellem »Mars« og Sverige. Lejrledelsen var klar til aktion og havde udgivet ordrer til enkelte udpegede ledere, men det sidste spinkle håb svandt, da fangerne kort efter igen blev beordret under dæk med den ene viden, at transportskibet gik norden om Sjælland.

Opholdet på de tre dæk var yderst ubehageligt. Der var snavs overalt, køjerne var uhumske og heden næsten uudholdelig, da skibets ventilationssystem var ude af funktion. Time efter time gik, indtil det hen på aftenen konstateredes, at maskineriet standsede, og skibet ankrede op. Kort efter blev fangerne igen beordret på dækket. Vi blev efterhånden, trods mørket, klar over, at vi var ankret op i Nyborg fjord, idet tyskerne af hensyn til allieret overflyvning ikke ønskede at løbe nogen risiko for sænkning af skibet, der førte den tyske krigsmarines flag. En mærkelig følelse at stå dér i den mørke augustaften sammenstuvet på dækket og lytte til drønet fra hundreder af allierede bombemaskiner på togt mod mål i Tyskland og uden at vide, hvor man selv blev ført hen. Frygten for at ende i Tyskland var efterhånden overvejende.

Søndag den 13. august hen på eftermiddagen løb »Mars« ind i Flensborg havn. Man var i Tyskland, og stemningen var langt under nul, indtil en af fangerne med jubel i stemmen råbte: »Se dér! – Røde danske DSB-busser.« Og det *var* danske rutebiler i lange rækker bag havnebygningerne! Så *måtte* det være Frøslev. Et mindre opløb af flensborgeres velkomst i form af skældsord, spyt m.v. kunne ikke dæmpe glæden og fortrøstningen over, at det ikke var helt så dårligt,

som det kunne have været. Så gik turen – igen med hænderne foldede bag nakken, men i *danske* rutebiler – nordud af Flensborg over den dansk-tyske grænse til Frøslev. Ved grænseovergangen var adskillige pårørende mødt op for at få et glimt af en far, bror eller søster. Det gjorde intet skår i glæden, at man måtte sidde stift med hænderne bag nakken, at pakken ikke måtte modtages – man var stadig på dansk jord!

I lejrprotokollen står der nøgternt for søndag den 13. august:

»Ankomst til Frøslevlejren. Transport med M/S »Mars« fra Helsingør til Flensborg, hvortil ank. kl. 18.00. Transport fra Flensborg til Frøslev i rutebiler. Foreløbig indkvartering«.

Med overførslen af disse 741 fra fangelejren »Horserød« kommende fanger begyndte »Polizeigefangenenlager Frøslev« sin tilværelse hen på aftenen den 13. august 1944 og sluttede denne tilværelse den 5. maj 1945, hvorefter den fortsatte som dansk interneringslejr under navnet Fårhuslejren for i 1949 at overgå til hæren som militærlejr under navnet Padborglejren. (I 1968 overtog Civilforsvaret området, der nu fik tilnavnet CF-kaserne Padborg. – J.M.). Den, der i dag besøger lejren, vil finde et venligt udseende dansk lejretablisement med velholdte barakker, smukke plæner med blomsterrabatter og trægrupper. De 741 fanger så en knapt halvfærdig lejr, der forekom dem ret trøstesløs. Kun få skænkede det en tanke, at de så ud over et stykke fredet og særpræget dansk hedenatur, kendt under navnet Frøslev Polde. Endnu mere ensformigt og trøstesløst blev området, efterhånden som fangerne måtte fjerne den naturlige bevoksning og planere terrænet imellem og omkring barakkerne, til man endte i den åbne sandflade, som den tyske lejrkommendant skønnede sikkerhedsmæssigt påkrævet.

Igennem de ca. 9 måneder, Frøslevlejren eksisterede, passerede mellem 12.000 og 13.000 danske fanger gennem lejren. Dens maksimalbelægning var oprindeligt påregnet at være ca. 1.500. Enkelte tal vil illustrere dens virkelige belægning:

FRØSLEVLEJRENS indbyggerantal

1944

1945

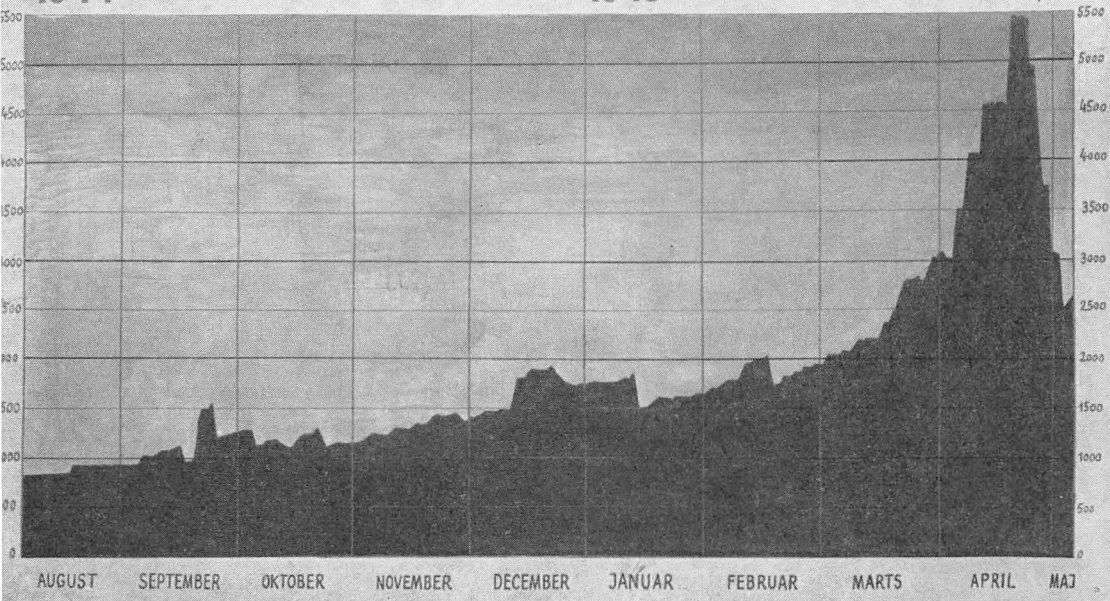

Diagram – udarbejdet af P. M. Digmann. Den store tilvækst i april 1945 opstod, da Røde Kors bragte de danske og norske fanger fra de tyske koncentrationslejre til Frøslevlejren.

pr. medio august 1944	ca. 750
pr. medio oktober 1944	ca. 1.150
pr. medio december 1944	ca. 1.750
pr. medio februar 1945	ca. 2.000
maximal belægning pr. april 1945	ca. 5.460
pr. 5. maj 1945	ca. 2.650

Det meget store tal for en periode af april 1945 markerer Bernadotte-transporterne af norske og danske fanger, der inden den endelige overførsel til Sverige midlertidigt anbragtes i Frøslev.

Som bekendt var Frøslevlejrens oprettelse et forsøg på fra dansk

side at forhindre, at danske Gestapofanger sendtes ud af landet. En række tal belyser, at tyskerne ikke respekterede dette danske ønske. I alt afgik fra Frøslev 8 større transporter.

15. september 1944	196 personer		
25. september 1944	288	–	(polititjenestemænd)
5. oktober 1944	190	–	(heraf 141 gendarmer)
20. oktober 1944	196	–	
29. november 1944	118	–	
21. december 1944	112	–	
12. januar 1945	226	–	
16. februar 1945	252	–	

Inklusive et par særtransporter af talmæssigt ringe betydning blev lidt over 1.600 mere eller mindre tilfældigt udvalgte fanger fra Frøslev deporteret til tyske koncentrationslejre. Af disse døde et ikke ringe antal i Tyskland. Ordet »Tysklandstransport« blev i Frøslev den store dystre skygge, der altid hvilede over lejren. Ingen kunne føle sig sikker, for deportationen ramte i flæng. Der var ingen fast linie at finde. Transporterne ramte snart »virkelige forbrydere«, som tyskerne kaldte de egentlige modstandsfolk, der var taget med våben i hånd under sabotage, flugtforsøg til Sverige og lignende, snart folk, der var taget under en tilfældig razzia med et illegalt blad på sig. Det var en almindelig opfattelse, at Gestapo brugte disse transporter som skræmmemiddel eller pression over for den danske befolkning.

Udtagelsen fandt altid sted ved 3–4 tiden om morgenen, hvor tyskerne ledsaget af Gestapo- og SS-folk – ofte spirituspåvirkede – invaderede den indre lejr med brølet:

Aufstehen! Anziehen! Antreten! Schnell! Schnell! ¹

Bortset fra den første transport, der traf os helt uforberedt, var den danske lejrledelse altid informeret gennem sit fortræffeligt organiserede spionagenet. Syv gange ventede den danske lejrchef fuldt på-

1. Stå op! Tøjet på! Træd an! Hurtigt! Hurtigt!

klædt og parat med et: »Guten Morgen, Meister!« besvaret med hans forbavsede:

- Ach, Digmann, was machen Sie so früh morgens?¹
- Ich warte!
- Auf was warten Sie?
- Auf Deutschlandstransport!

Endnu mere forbavset kom hans:

- Aber – woher wissen Sie das?

Og samtalen sluttede med en nøgtern konstatering fra mig:

- Meister! Ich weiss, wissen Sie – wie immer – alles!

De forstod os aldrig eller lod, som om de ikke forstod kilderne til, at vi vidste langt mere, end de ønskede, vi skulle vide. Vore folk meldte hver opsnappet lille uregelmæssighed i det daglige: Særlig aktivitet på deres radiostation, aftenarbejde på kontoret, hvor kartotekskort over fangerne opbevaredes, smøring af madpakker, ordre om tidligere morgendrik i deres kostforplejning eller enkelte bemærkninger her eller der. Sammenlagt blev disse enkeltoplysninger til en mosaik, et hele, der bevirkede, at vi ofte var vel forberedte og i stand til at forhandle mere lige, end tilfældet ellers havde været.

Det var pålagt den danske lejrleder at foretage navneopråbet i barak efter barak over dem, der skulle af sted – så langt den sværeste af de mange pligter, han måtte leve op til. Virksomheden som bøddel ligger danske fjernt, og man følte sig som bøddel, når man med den bevæbnede tyske eskorte fra den kolde morgenluft kom ind på den beklumrede midtergang og så disse 200–300 kammerater stå halv-påklædte med blege ansigter, der kun rummede det ene spørgsmål:

- Er jeg med i dag?

1. – Digmann dog, hvad laver De så tidligt om morgenen?
 - Jeg venter!
 - Hvad venter De på?
 - På Tysklandstransport!
 - Jamen, hvor ved De det fra?
 - Forstår De, Meister, jeg ved – som sædvanlig – alt!

Fra starten af Frøslevlejren mærkede fangerne, at den tyske lejrkommandant, Sturmbannführer Hillgärtner – kaldet »Stuba« – var indstillet på en hårdere kurs. Horserøds relative frihed for tysk indblanding var forbi. Man var ikke længere »interneret«, men »Häftling« i en politifangelejr, uden rettigheder. Ordensbestemmelserne: »Hausordnung« var meget kategorisk og omfattende. Næsten alt, hvad der kunne tjene til at nedbryde fangens selvrespekt, blev anvendt. Til gengæld blev næsten enhver forordning overtrådt, idet bevogtningsmandskabet var ude af stand til – og for manges vedkommende heller ikke var særligt interesserede i – at søge de mange bestemmelser overholdt.

Straffes skulle i henhold til »Hausordnung« enhver, der:

- løj over for bevogtningsmandskabet,
- fremsatte ironiske eller nedsættende bemærkninger til og om dette,
- undlod at hilse enhver tysker,
- meldte sig syg uden grund,
- vægrede sig ved at udføre pålagt arbejde,
- skriftligt (!) fremsatte nedsættende bemærkninger om førende tyske personligheder eller forholdsregler iværksat af det tyske rige,
- førte politiske diskussioner,
- drev tysk fjendtlig propaganda,
- holdt foredrag eller gudstjeneste eller dannede grupper,
- samlede eller udsprede sande (!) eller usande rygter om lejren,
- forsøgte udsmugling af breve,
- forsøgte flugt eller var andre behjælpelig til flugt eller forberedelse hertil,
- beskadigede inventar m. v.,
- forbrød sig mod »Hausordnung« eller i øvrigt ikke adlød bevogtningens eller barakformandens ordrer,
- medtog køkkenredskaber eller naturalier i barakkerne.

Hertil knyttede sig efterhånden et utal af stadig varierende bestemmelser udgivet mundtligt eller skriftligt af de ofte skiftende tilsynsførende Lagerførere. Således måtte der ikke ryges i den normale arbejdstid, ikke synges eller fløjtes, ligesom det blev gjort til en pligt for den enkelte at anmelde enhver form for uregelmæssigheder.

Straffene bestod i første række i *trusler* om deportation til kz-lejr (koncentrationslejr), mørkearrest på vand og brød – ofte uden madras og tæpper, inddragning af brev-, pakke- og besøgstilladelse, fratagelse af kakkelovnen på en stue, senge eller enkelte måltider, almindeligt forbud mod rygning overhovedet, tildeling af ekstraarbejde m.v. Det må retfærdigvis siges, at det normalt blev ved truslerne, men man opnåede at se eksempler på samtlige straffemetoder i tidens løb. Anvendelse af direkte vold forekom kun undtagelsesvis i selve lejren. Vold hørte fængslerne og forhørerne til; vi så kun resultaterne, der i et enkelt tilfælde havde døden til følge.

Efter tysk ordre udarbejdede den første danske lejrchef, kaptajn af generalstaben R. Ploug, bestemmelser for lejrledelsen. Tyskerne ønskede det internationale system med et vist – om end i begyndelsen stærkt begrænset – selvstyre for fangerne iværksat. Systemet omfattede:

1. *Dansk lejrchef* (Lagerältester) udpeget af den tyske kommandant. Lejrchefen var ansvarlig for ro og orden og fungerede som forbindelsesofficer til tyskerne.

Til hjælp for ham oprettedes

a. *en klageret*,

hvertil hver barak valgte 1 medlem. Klageretten havde til opgave at undersøge og afgøre interne forhold blandt medlemmerne i lejren, men spillede en ret underordnet rolle, da alle spørgsmål af kommandomæssig betydning – og det blev efterhånden de fleste (!) – sorterede direkte under lejrchefen,

b. *et lejrpoliti*,

udpeget af lejrchefen og hovedsageligt bestående af politifolk. Lejrpolitiet oprettedes dels for at bistå klageretten i forundersøgelser, dels for at holde et vist politimæssigt opsyn i lejren og fungerede samtidig som hittegodskontor. Under vanskelige forhold udførte dette lejrpoliti et stort og fortjenstfuldt arbejde uden nogen sinde at blive mistænkt for samarbejde med tyskerne.

2. *Et lejrkontor med sekretariat,*

der varetog alle skriftlige arbejder, formidlede kontakten med den tyske forvaltning, henvendelser vedrørende besøgstilladelse, ind- og udgående postforsendelser m.v.

3. *Et driftskontor,*

der, ligeledes i direkte forhandling med den tyske forvaltning, oprettede et regulært folkeregister, varetog flytninger, fordelte det sparsomme inventar og forvaltede lejrdepotet.

4. *Et bygningskontor*

med tegnestue, forvaltende arbejdshold og fordeling af rådige materialer m.v.

5. *Et værkstedskontor,*

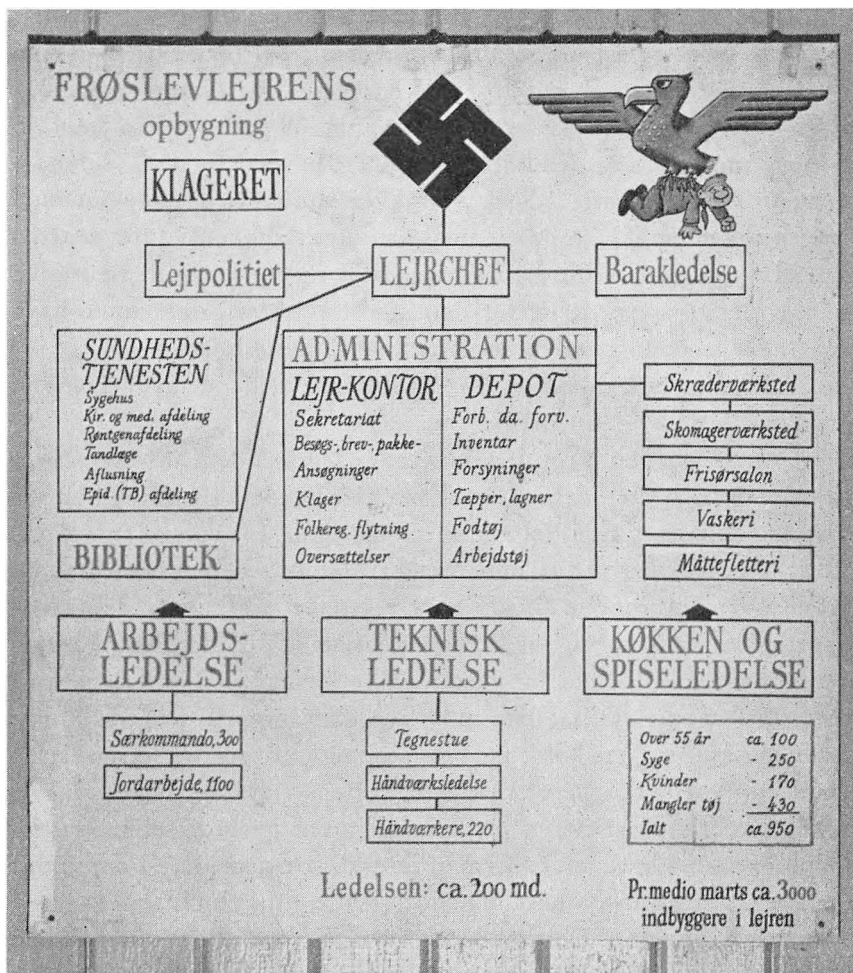
der ledede driften af de værksteder, der efterhånden oprettedes i tilslutning til lejren.

Pr. medio marts 1945 var lejrledelsen udbygget som diagrammet (side 27) angiver.

Hver barak lededes af en *barakformand* (Barackenältester), der på lejrchefens indstilling udnævntes af den tyske kommandant. Barakformanden var ansvarlig for ro og orden inden for sit område og havde som hjælper en *næstformand*, der normalt valgtes af barakkens beboere ved almindelig afstemning, hvorefter han godkendtes af tyskerne.

Barakformændene og kontorlederne mødtes daglig med lejrchefen til »sognerådsmøde« for at drøfte spørgsmål af vigtighed og modtage de gennem lejrchefen fra tysk side udstedte forordninger. Disse var som før nævnt talrige og ofte i åben modstrid med sidst udgivne ordrer.

»Sognerådsmøderne« var for sikkert alle deltagerne dagens højdepunkt. Her drøftedes alt fra den rene bagatel til spørgsmål af dødelig alvor for enkeltpersoner eller lejren som helhed. Drøftelserne var ofte

Skematisk fremstilling – udarbejdet af P. M. Digmann – af Frøsløvejrens interne organisation marts 1945.

meget åbenhjertige, indlæggene ikke sjældent impulsive. Man kæmpede for en idé, et forslag eller for sin barak, men anerkendte altid, at »sognerådsmødet« kun var rådgivende. Lejrchefen havde den endelige afgørelse og stod ene med ansvaret. Man kan vel – med det forløb, udviklingen fik – kalde denne styreform en sund kombination af demokrati og oplyst enevælde!

Systemets største berettigelse var, at det sikrede, at ansvarsbevidste danske kvinder og mænd besatte alle ledende stillinger, og man slap for det utiltalende og brutale KAPO-regime, der tyranniserede kz-lejrene. Organisationsformen var udarbejdet og sat i værk af kaptajn R. Ploug, der allerede den 15. september 1944 med første Tysklands-transport blev overført til Tyskland, hvor han døde på udkommando i november måned. Han havde med den utrættelige arbejdsevne, som også prægede hans militære tjeneste, slidt sig op i arbejdet for sine kammerater og savnede derfor den modstandskraft, der kunne have bragt ham levende gennem koncentrationslejrens lidelser.

I henhold til tysk ordre overtog forfatteren af denne artikel posten som dansk lejrchef den 15. september 1944.

Det var et stort held for den danske lejrledelse, dels at lejren langt fra var færdigbygget, dels at det firma, der havde haft lejren i entreprise, havde udført arbejdet yderst mangelfuldt, for ikke at sige skandaløst slet. Således var enkelte wc-rør blot ført et par meter ned i jorden uden forbindelse til afløb, skorstenene var kun mådeligt be-rappede, hvilket forårsagede brand i to barakker, da der hen på efter-året blev fyret. Alle tage var utætte, de var belagt med isoleringspap i stedet for tagpap¹. Den første alvorlige efterårsstorm løsnede et par gavle, der kun var fastholdt med et minimum af søm, og lejrens sive-brønd, der var anbragt i nærheden af lejrens vandforsyningsområde, var så underdimensioneret, at den flød over hvert øjeblik. Da tyskerne forbød enhver anvendelse af danske frie arbejdere i den indre lejr efter fangetransportens ankomst, måtte afhjælpningen ske ved fangernes medvirken. Dette indebar, at vi, der på alle pladser kunne placere folk, der fagligt var de tyske arbejdsledere langt overlegne, i løbet af ganske kort tid var i stand til at dirigere arbejdet, som vi ønskede det. Det betød samtidig, at vi fik et fuldstændigt indblik i lejrens byggeplan med deraf følgende mulighed for at afbryde elektricitetsforsyning, vandforsyning og telefonforbindelser m.v. Dette førte efterhånden til, at initiativet og mulighederne for at handle effektivt i en given situation mere og mere gled over på danske hænder.

1. I en fortegnelse fra november 1944 over bygningsmangler lyder punkt 1 (i oversættelse): »Tagpap må anskaffes og pålægges. Ca. 20.000 m²«.

Tyskerne var naturligvis klar over denne udvikling og fór til tider op som brølende løver og forsøgte »Bessermachen«, men opgav som oftest ævred efter en kort modstand og lod os regere videre. Linien, vi fulgte, tilsigtede at trænge tyskerne mest muligt ud af den indre lejr, så vi fik fred og ro til at leve vort eget liv. Lejrledelsen betragtede det som sin primære opgave at være stødpude mellem lejren på den ene side og det tyske vagtpersonel på den anden side. Vi fik ofte – åndeligt set – svære hug og stød fra begge sider, men opnåede, hvor mærkeligt det end kan lyde, med tiden at blive respekteret fra begge sider.

Lejrens daglige liv gik efter et nøje fastlagt skema, der startede hver morgen med inddeling i arbejds hold for alle, der ikke var fast udpeget til bestemte arbejdspladser. Tyskerne havde et utal af »Sonderkommando«s med de mærkeligste formål og benævnelser, i hvilke sidste dansk lune ofte havde en finger med i spillet. Nedenstående eksempler for 27. marts 1945 er et uddrag af styrkelisten til den tyske Meister:

Af håndværkerhold optræder der i alt 26, bl. a.

Betonkommando
Electromonteurkommando
Handschuhmacherkommando¹
Abwasserkanalkommando
Karboliniumskommando
Gitterfussabstreicherreinigungskommando²

Der afstås fra at bringe oversættelser af alle kommandobetegnelse. Enkelte bør dog tolkes:

1. Bevidst ordret oversættelse af Håndskomager-kmdo.
2. Gitterfuss-osv-kmdo. var den ene mand, der oprindeligt var sat til daglig at feje de træriste, der lå foran barakkernes indgange. Vel et arbejde på 1–2 timer daglig. »Han« udviklede sig efterhånden til 8 – otte – mand om samme vigtige arbejde plus 4 mand i et Besenabholungskmdo., der dagligt samlede lyngris til de anvendte koste – plus 4 mand, der bandt kostene, – eller i alt 16 mand, der samlet i styrkelisterne fik ovennævnte benævnelse. Dette lille kommando belyser faktisk arbejdsindsatsen på fortrinlig vis, og tyskerne affandt sig dermed, blot styrkelisterne stemte, for – »Ordnung muss sein!«

Zimmerleutekommando
Dachreparateurkommando
Fernsprechermonteurkommando
Wasserwerkkommando

Sonderkommandos optræder med 41 forskellige benævnelser, bl. a.

Kommando »Frøslev«
Entlausungsmeister-kommando
Kiesgrubekommando
Brikettenkommando
Holzkommando
Kommando »Ditlev«¹
Kommando »Rode«²
Drahtzieherkommando
Rattenkommando
Sauterkommando³
Sickerschackkommando⁴
Schienenkommando
Kipplorereparateurkommando⁵
Wegemeisterkommando⁶
Mattenflechterkommando⁷

Det tyske vagtmandskab gik i fuld alvor med til dette daglige fordelingspuslespil – vi morede os.

1–2. Benævnt efter tyskerne Ditlev og Rode.

3. Benævnt efter tyskeren Sauter.

4. Sivebrønds-renserne.

5. Tipvognsreparations-kmdo.

6. Wegemeisterkmdo. var simpelt hen den ingeniør, der overvågede vejbygningsarbejdet – selvsagt efterhånden med flere hjælpere.

7. Måttefletterkmdo.

Arbejdsstyrken og indsatsen var uhyre ringe, og blot det tilsyneladende at holde arbejdet gående var et af lejrledelsens største problemer. For at aflede tyskernes opmærksomhed og besværliggøre deres kontrol med arbejdsindsatsen forsøgte man ved indførelse af en gruppeinddeling på 10 mand at sikre, at i alt fald 2–4 af disse arbejdede, medens resten så kunne drive den af indendørs. Lejrprotokollen for 18. september 1944 siger herom:

»Gruppeinddeling på 10 mand. Starten vellykket. Allerede om eftermiddagen sporedes kendelig nedgang i arbejdslysten.

Et hold (27 md.) beordredes til at grave luftbeskyttelsesgrave mellem de tyske barakker. Protest fra lejrledelsens side blev ikke taget til følge. Det besluttedes efter flere forhandlinger at fortsætte arbejdet, da gravene fra kommandantens side opgaves at være tænkt anvendt til de i lejren indkvarterede kvinder og børn.«

Det var ofte mere vanskeligt at vinde gehør for, at vi, for at bevare vort relative selvstyre, måtte yde en vis – minimal – arbejdsindsats, der tilmed i sidste instans var i lejrens egen interesse. Det kneb ligeledes, som i ovennævnte tilfælde, at overbevise kammeraterne om, at arbejdsnedlæggelse i en politifangelejr automatisk ville medføre alvorlige repressalier fra tysk side. Når det lykkedes lejren at holde skinnet vedlige, skyldtes dette i første række de internerede gendarmere. Disse ældre – de unge var sendt til Tyskland – stoute friluftsmennesker foretrak arbejde for leddiggang, og som de friluftsmennesker, de var, foretrak de arbejde i fri luft. Med et par gendarmere som ankermand var et hold altid sikret mod tysk indblanding i arbejdet. Dette blev udført – af gendarmene. Lejren var gendarmerikorpsets mænd megen tak skyldig.

Blandt de særlige begivenheder, der vakte uro, ofte forbitrelse, bør nævnes de såkaldte »Himmelfartskommandoer«. Som modtræk mod modstandsbevægelsens dygtigt gennemførte jernbanesabotage beordredes den 10. oktober 1944 7 hold à 10 mand opstillet. De forsynedes med hver 2 tæpper og madpakke til 4 døgn og anbragtes i en godsvogn umiddelbart efter lokomotivet i vigtigere tyske troppe- og godstog. Harmen var stor, men til alt held opgav tyskerne kort efter ideen,

der i praksis viste sig vanskelig at gennemføre. Indtil 30. oktober blev i alt 21 hold sendt af sted. Det lykkedes 1 fange at flygte under disse transporter.

Endnu større var forbitrelsen, da tyskerne den 8. november 1944 beordrede ca. 700 mand transporteret syd for grænsen, hvor de måtte gå i gang med udførelse af panserspæringer. Efter voldsomme drøftelser dels blandt de udkommanderede, dels på »sognerådsmødet« afleverede lejrchefen samme aften på lejrens vegne nedenstående protest til den tyske kommandant:

»Protest afgivet skr. 8. 11. 1944.

På lejrens vegne ønsker jeg at nedlægge protest mod, at danske statsborgere pålægges udførelse af befæstningsarbejder i fremmed land og rettet mod nationer med hvilke Danmark ikke er i krig.

Det er min erfaring, at der fra den tyske besættelsesmagts side hidtil – uanset divergerende indstilling over for mange problemer – har rådet et ønske om at handle på folkerettens grund over for Danmark og danske statsborgere.

Det arbejde til hvilket over halvdelen af lejren nu i 2 dage har været udkommanderet er et brud på denne linie, idet det tilsidesætter folkeretten og Haagerkonventionens princip. D«.

Kommandantens raseri over at blive udsat for noget så groft som en protest fra en politifange lader sig selv ikke nu, mange år efter give på papiret. Anfaldet varede en god time og kunne høres over hele lejren. Af en eller anden os ubekendt grund standsedes arbejdet heldigvis efter den fjerde arbejdsdag. Det berettedes, at det var lykkedes de danske fanger at knække eller begrave de til rådighed værende graveredskaber, hvilket muligvis er rigtigt.

Sundhedstilstanden i lejren var takket være mange og dygtige lægers arbejde for kammeraterne hele tiden under kontrol. Fra en meget primitiv start nåede man med tiden frem til at have både en *sundhedsstyrelse* med *hospitalsledelse*, *tand-* og *røntgenklinik* samt *operationsstue* for mindre operationer. Det lykkedes lægerne med illegal støtte fra det danske fængselsvæsen at gennemføre vaccination med

Der graves panserspæringer syd for grænsen i november 1944. Tøjet er mærket GF – Gefangenelager Frøslev – af fangerne fortolket som »Gestapos Fjender« eller »Gestapos Fanger«. (Illegalt foto).

»cocktail-vaccine«, da der opstod formodning om, at syge danske fanger fra tyske koncentrationslejre ville blive indkvarteret i lejren. Selv om de fra Tyskland hjemkomne efterhånden tilførte lejren sygdomme som tyfus, plettyfus, dysenteri, difteri, skarlagensfeber, lungetuberkulose og andre lungelidelser, var lejrens læger i stand til ved energisk arbejde at hindre, at epidemier opstod. De sanitære forhold var i øvrigt yderst primitive. Da Danskens vej til ros og magt – i alt fald i Frøslev – ikke gik via det kolde brusebad, der fandtes i hver barak, og tyskerne – man fristes til at sige naturligvis – forbeholdt sig den i deres del af lejren indrettede fortrinlige varmtvandsbadeanstalt, var hygiejnen blandt fangerne i almindelighed mere end middelmådig. En særligt udpeget »aflusningsmester« havde derfor dagen besat i sine fortvivlede forsøg på at holde de små dyr og den risiko for smitte,

de medførte, borte. For lejrledelsen blev spørgsmålet om at tilvejebringe bademulighed et af de større problemer, men her, som i øvrigt i enhver situation, fandt kloge mænd på råd. Det lykkedes at få fat på (med tidens terminologi: »at organisere«) en kakkelovn af store dimensioner, nogle meter rør og fire brugbare brusere, men en vandbeholder lod sig ikke fremskaffe. Maskinværkstedet sørgede imidlertid for at fremstille en rørs spiral, der anbragtes i kakkelovnen, sattes i forbindelse med til den ene side en koldt vandshane, til den anden et rør, hvorpå anbragtes de fremskaffede fire brusere. Ved at fyre med savsmuld fra lejrens tømrværksted lykkedes det at frembringe en så høj ovntemperatur, at det gennemstrømmende vand fik en til brusebad passende temperatur. Et stort problem var hermed løst, idet denne primitive »badeanstalt« nåede en kapacitet, der sikrede et ugentligt bad til samtlige beboere. Et hestearbejde for dem, der bar tons af savsmuld i særlige, til fire mand konstruerede bærekasser, og en langsom brankning for fyrbøderne, der ustandseligt måtte skovle i det grådige gab.

De i lejren internerede kvindelige fanger skabte et kapitel helt for sig selv. Deres tal nåede med tiden op omkring de 150, og de var trods de meget primitive forhold, under hvilke de var indkvarterede, et eksempel for de mandlige fanger hvad angik moral og værdig holdning. Kvinderne var indkvarteret i to barakker (H 16 og H 17), men afsondret fra mandslejren ved en ekstra række mandshøjt pigtrådehegn. Deres bevægelsesområde var indskrænket til et par smalle strimler jord mellem og langs de to barakker. Hertil kom, at de en meget stor del af opholdet i Frøslev var uden egentlig beskæftigelse bortset fra de småjob, de skaffede sig som »vaskekæreste« og ved reparation af tøj for bekendte blandt de mandlige fanger.

Deres barakledelse svarede til mændenes, og barakformændene deltog på lige fod i de før omtalte »sognerådsmøder«, hvor de ankom til og blev afhentet fra under bevogtning af en tysk vagtmand. For såvel kvinderne som mændene i lejren var dagens højdepunkt sikkert de tre daglige ture, hvor de – altid under skarp bevogtning – vandrede til spisning gennem lejren. Det skyldes ikke mindst kvinderne, at tonen og ånden i Frøslev aldrig nåede den bestialske brutalitet, som normalt

rådede i tyske fangelejre. Vi var stolte af dem, havde medlidenhed med dem, respekterede deres holdning og den opfindsomhed, hvormed de drejede det tyske bevogtningsmandskab i den retning, der passede dem bedst. Hen under jul 1944 havde de for eksempel af forhåndenværende materialer klippet 6-takkede julestjerner og i sytråde hængt stjernerne op i vinduerne. Tysk forbud nedlagdes omgående med den begrundelse, at jødestjerner var absolut tabu. Næste morgen var vinduerne fyldt med 5-takkede stjerner. Tysk raserianfald: Sovjestjerner! Nedtagning! Den tredje ophængning bestod af stjerner med 12, 18 og flere flige, og de fik lov at hænge.

I det daglige var kvinderne lette at have med at gøre for lejrledelse og lejrchef, hvoraf sidstnævnte som eneste mand i lejren ifølge særlig nåde var udstyret med skriftlig tilladelse til i særlige tilfælde at få adgang til det afspærrede kvindeområde, dog altid ledsaget af en tysk vagt. I særlige situationer, hvor kvinderne følte deres ære gået for nær, var de til gengæld mere end vanskelige at tale til rette. Jeg glemmer sent den panik, der opstod, da det gennem Røde Kors med tysk tilladelse var lykkedes at få nogle kuponer af de da eksisterende erstatningsstoffer (rayon o.l.), stramaj, garn m.v. leveret til kvindebarakkerne, og de opdagede, at den tyske kommandant havde forlangt syet 2 sæt pyjamas til sig selv. De gik simpelt hen amok over kravet om at sy til en tysker – og tilmed af det stof, der var foræret dem. Uden at tænke på konsekvenserne truede de med åbent oprør, spisevægring, arbejdsnedlæggelse m.v. Det kostede timers overtalelse, før dette – efter vi mænds opfattelse ganske lille – problem var klaret.

Det vakte stort røre i lejren, da 10 kvinder i december 1944 pludselig blev udtaget og sendt sydpå til tysk fangelejr med en særtransport. Hidtil var udelukkende mænd blevet udpeget. Virkningen på samtlige fanger var voldsom, og lejrledelsen havde vanskeligt ved at dæmpe uroen. Begrundelsen for denne transport fik vi aldrig rede på, men det er meget sandsynligt, at man fra tysk side blot ønskede at vise den »hårde næve« gennem denne foranstaltning.

Kvinderne i Frøslev kom fra alle lejre i det danske samfund. Den oprindelige Horserød-kerne blev efterhånden en broget skare, spændende over typer fra den direkte modstandskamp, politisk internerede, gidsler for eftersøgte, deltagere i illegal bladvirksomhed, implicerede

i jødetransporterne til Sverige, til indehavere af kvindens ældgamle erhverv internerede af tyskerne under kategorien »asociale«. Forholdet kan måske bedst betegnes ved et replikskifte med en kvindelig barakformand, der blev spurgt, om hun havde nok at bestille:

»Joh, tak,« svarede hun rapt, »nu har jeg (dvs. barakken!) hovedlus, kroplus, fladlus, gonorré- og syfilispatienter til behandling, så der er nok at tage fat på.«

Røde Kors er et særligt kapitel i Frøslevs historie – og et af de lysere. Hver Häftling husker måske ikke eksakt julepakken, boggaven, ambulancehjælpen til vore livsfarligt syge og hjælpeaktionerne fra lokalforeninger rundt om, men alle kender og husker med taknemmelighed den stedlige repræsentant i Padborg, baronesse Fritze Wedell-Weddellsborgs lyse smil og altid hjælpende hånd, da Røde Kors først fik lov at træde hjælpende til. Det holdt hårdt at overvinde tyskernes modstand mod Røde Kors-hjælpen, men det lykkedes til sidst. For mig personlig står en enkelt lille episode i et ganske særligt lys.

En yngre fange var under flugtforsøg dræbt ved at løbe på en mine og skulle efter tysk sædvane begraves uden ceremoniel af nogen art et tilfældigt sted ude i mineområdet. Ved sær nåde lykkedes det Røde Kors at opnå tysk tilladelse til at afhente den døde i lejren. Det var fra tysk side strengt forbudt fangerne at kontakte rustvognens fører, og afhentningen skulle foregå hurtigt og uden ceremoniel. Rustvognen kørte, oven på kisten lå en buket henlagt af baronessen, og bag båren fulgte – mod tysk påbud – baronesse Wedell-Weddellsborg i sin brune Røde Kors-uniform med bøjet hoved og huen i hånden. Alt arbejde gik i stå, huerne blev strøget og alles øjne fulgte – ikke båren, men den ensomme repræsentant for menneskelighed og humanitet, der fulgte den. Dette gik helt op for mig, da den tyske Meister, der stod ved siden af mig, hviskede hæst:

– Ach, ja, Digmann, so war es auch einmal in Deutschland! Respekt für den Tod und damit für das Leben. Das kennen wir nicht mehr.¹

1. – Ak ja, Digmann, engang var det også sådan i Tyskland! Respekt for døden og dermed for livet. Det kender vi ikke til mere.

Hvor svært det administrative arbejde kunne være, så vi, da tilbudet om en Røde Kors-gave: et bibliotek på ca. 900 bind til lejren skulle forhandles. Den tyske kommandant krævede, at disse bøger kun måtte læses af »internerede«, dvs. de medio september 1944 internerede gendarmere og politifolk, men under ingen omstændigheder af Häftlingene, der som politifanger ikke måtte nyde godt af slikt privilegium. En sådan ordning var naturligvis i en fælles lejr uigennemførlig i praksis, og den danske lejrledelse måtte – om end med blødt hjerte – afslå boggaven under disse vilkår. Først efter lange og trange forhandlinger og på betingelse af, at de »internerede« fik første prioritet til boglån, blev boggaven endelig frigivet til lejren.

Disse forhandlinger gav desværre en fra tysk side tidligere udkastet idé ny vind i sejlene. Tanken gik ud på, at lejren skulle opdeles i tre forskellige kategorier:

1. Særligt »anstændige Leute«, i hovedsagen de den 19. september 1944 internerede gendarmere og politifolk – i modsætning til f.eks. egentligt illegalt arresterede politifolk – skulle interneres under friere forhold i Møgelkær-lejren¹ ved Horsens med særlig pakke- og brev-tilladelse, avishold m. v.
2. Særligt »ondartede forbrydere« som tyskerne benævnte dem, herunder »asociale«, dvs. folk taget for sortbørshandel o.l., skulle afgå til tysk koncentrationslejr, medens
3. den »bløde mellemvare« eller flertallet af de almindelige »Häftlinge« skulle forblive i Frøslev under noget skærpede betingelser.

Baggrunden for disse planer var utvivlsomt det efterhånden væsentligt ændrede kriterium for, hvilke kategorier af fanger der anbragtes i Frøslev. Det oprindelige kontingent bestod hovedsageligt af politiske fanger, modstandsfolk taget under sabotage, som deltagere i flugttransporter til Sverige, deltagere i illegal bladvirksomhed, dvs. mennesker, der af – især – idealistiske motiver modarbejdede besættelsesmagten. Udviklingen havde imidlertid hen mod årsskiftet 1944–45 ført

1. Statsungdomslejren Møgelkær ved Horsens blev i slutningen af krigen indrettet til en lejr for hjembragte kz-fanger. Møgelkær hører i dag under fængselsvæsenet. (J.M.)

til, at et ikke ringe antal af nytilgæede fanger var folk, der for egen vinding var kommet til at træde tyske interesser for nær. Hertil kom sortbørshandel og direkte tyveri fra værnemagten og tyske arbejdspladser. Denne kategori betegnedes som »asociale elementer« og indkvarteredes i en særlig barak og fik håret klippet à la hanekam. Linien var langt fra ren, mangen gæv modstandsmand så sin interesse i at dække sig som »asocial«, medens den øvrige lejr til gengæld rummede folk, der rettelig burde betegnes »asociale«.

Den danske stillingtagen til disse planer drøftedes bl.a. på et »sognerådsmøde«, hvor meningerne var delte. Det var under de givne forhold ret naturligt, at vurderingen af, hvilken kategori man selv måtte skønnes at komme ind under, vejede med en vis vægt. Tyskerne selv gjorde imidlertid afgørelsen let for den danske lejrledelse, idet de under et orienterende møde meddelte, at den danske lejrledelse skulle stille forslag om opdeling af fangerne i de 3 anførte kategorier. Jeg husker, at jeg – efter at lammelsen over dette beskidte forslag havde lagt sig – spurgte, hvem tyskerne ønskede karakteriserede som »ondartede forbrydere«. Svaret gik bl.a. ud på, at jernbanesabotører taget med våben i hånd samt deltagere i anden mod værnemagten rettet sabotage henhørte under denne kategori. Svaret var dermed givet, idet det meddeltes de tyske forhandlere, at lejrledelsen under ingen omstændigheder ville medvirke ved en sådan opdeling. Vi betragtede sådanne mennesker som værende i deres gode ret til at kæmpe mod undertrykkelse og vold og som alt andet end forbrydere. Den tyske reaktion var som altid voldsom, men – og det var det for os afgørende – planerne blev aldrig gennemført.

I dette strejflys over Frøslevs historie set fra lejrledelsens side er helt bevidst kun nævnt ganske enkelte navne. Når Frøslev kunne afslutte sin tilværelse, som tilfældet blev, skyldtes dette ikke enkeltpersoner, men et samarbejde mellem mange gode kvinder og mænd i arbejdet for en fælles sag, et team-work i dette ords bedste forstand. At fremhæve den ene for den anden ville være urimeligt. I småt som i stort blev arbejdet gennemført til gavn for det primære mål for alle: at undgå unødigt spild af danske menneskeliv i en epoke, hvor menneskeliv var en billig vare. Man førte kampen, ydmygede sig ofte, gik

på akkord med personlig opfattelse, hvor tilsølet man end til tider følte sig. Man kaldte sig spøgende 9. april-politikkens mænd, men uden islæt af modstandsfolk. Vort fornemste våben var smilet, dansk lune i dets bedste form. Det stod bag balancen og sammenholdet. Humøret holdt, hvor al sund fornuft og moden overvejelse glippede. Vi var »pensionærer« i Jyllands bedste, billigste, mest søgte og fængslende »turistpension« – ak, blot alt for fængslende. Vi var i »Cirkus Frøslev«, og det *var* et cirkus og blev efterhånden også i praksis cirkusagtigt, men – og det må ikke glemmes i denne forbindelse – med tyske artister og danske tilskuere.

Disse af fangerne selv initierede benævnelser har efter krigen medført en noget spøgefuldfødt opfattelse af Frøslev som en slags mere eller mindre muntert »sanatorie- og rekreationsophold«. Gamle soldaterhistorier husker især det muntre. Det samme gør »soldaterne« fra Frøslev, og som sådanne følte vi os – og tilmed som værende i kampens første linier. Bag dette lå imidlertid altid truslen fra munden af tyske maskingeværere rettede mod én, geværer, der gav ild og dræbte en ganske uskyldig fange, minefeller, der dræbte og lemlæstede fanger under flugtforsøg, deportation af mange hundrede fanger, hvoraf en stor procent aldrig genså Danmark, ydmygelse og forsmædelse udøvet af håndlangere fra en nabonation, der var forgiftet af nazismens forbryderiske sæd.

De godt 12.000 fanger, der passerede Frøslev, var trods alle meningsforskelle – og de var mange, især når fangepsykosen strejfedes sin mand – med i et fællesskab, der ikke glemmes. De var der i alle aldre fra 15–78 år, af enhver politisk afskygning og indstilling, glade og mavesure mellem hverandre, forstående og samarbejdsvillige, men også kværlantiske og egocentriske, fra alle samfundslag. Stort set var det de ranke rygge, der bar Frøslevlejren i et på ægte dansk lune baseret fællesskab.

Frøslevlejren blev ingen rædsel i sig selv – rædslen var noget, der muligt kunne komme. Her var ingen døde eller torterede i hundredtal, ingen sult, og selv sygdom og elendighed var ikke værre end i det normale liv. Den blev verdens mærkværdigste fangelejr, en smilets lejr om end med dødelig alvor bag, en lejr, hvor danske med blink i øjenkrogen byggede deres Potemkin-kulisser til glæde for den tyske

Katharina, der veltilfreds beskuede det for ham synlige værk af orden,
men aldrig opdagede – eller i alt fald aldrig erkendte – hulheden bag.
Tyskerne fandt aldrig melodien.

- men tyskerne brød alle løfter

Fra Horserød-fangernes ankomst i august 1944 til midten af september samme år blev der overført næsten 200 fanger til Frøslevlejren fra tyske fængsler rundt om i landet. Det var ikke alle, der syntes om lejren ved første øjekast. M. Hjelm kom til Frøslev med en transport fra Århus d. 9. september. I sin illegale dagbog, der blev smuglet ud af lejren i et stykke sæbe, skriver han:

»Kl. 4 ankomst til Frøslev i stærk regn, rigtig trist vejr. Hele lejren gjorde et yderst trøstesløst indtryk og slog vort ellers gode humør ned. Alt var søle og pløre. Tænkte meget på Mette og børnene, som jeg ikke havde fået taget afsked med. Førtes ind i en barak, hvor kaptajn Digmann tog imod os. Betragtede ham med nogen mistro. Pakkerne blev eftersat og alle blade og aviser fjernet, ligesom vi måtte aflevere legitimationskort, pressekort og nøgler. Kropsvisiteret, undtagen jeg. Alt i lommerne måtte vises frem. De to kvinder blev også visiteret og fik taskerne undersøgt af tyske soldater. Vore navne råbt op og ført ind. Derefter blev håndværkerne pillet ud. De fleste af os kom ind i (barak) H 3. Ved aftenspisningen blev der taget alt muligt hensyn til os, fordi vi var nye, og for første gang i 16 dage spiste jeg mig mæt. Fik 3 tæpper udleveret samt 2 lagner og et håndklæde. Blev af gamle kammerater vist, hvordan sengene skulle redes. Sov om natten som en sten og syntes aldrig jeg havde sovet så godt. – – 6 mand førtes straks over i arresten.«

Stemningen i lejren var den første måneds tid ret god. Den var præget af kammeratskab og en vis tryghedsfølelse, der fik yderligere næring, da fem fanger blev overført fra et tysk tugthus, heriblandt Peder Akselbo, der blev medlem af lejrledelsen. Ved Frøslevlejrens oprettelse havde tyskerne jo lovet, at alle deporterede danske skulle føres tilbage til Danmark. Så vidt vides, blev disse fem fanger de eneste raske fanger, som blev sendt tilbage, før udenrigsministeriet og Røde Kors iværksatte deres hjemtransporter.

De allierede rykkede sejrrigt frem på alle fronter. Man ventede, at

krigen snart var forbi. Rumænien og Bulgarien kapitulerede. Paris og Bruxelles blev befriet, og finsk-russisk våbenhvile indtrådte. I lejren meldte hyppige overflyvninger af allierede fly om bombeangreb på de nordtyske byer, og man hørte tydeligt luftskytset i Flensborg.

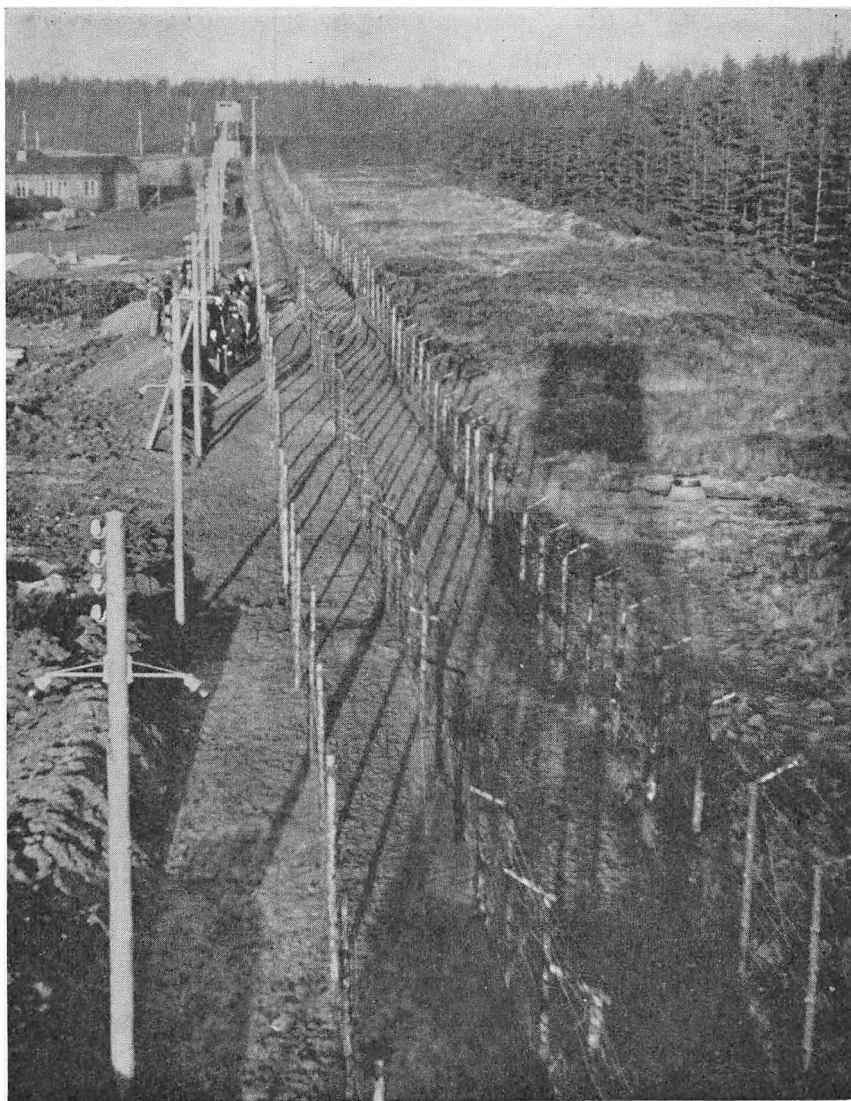
Men den trygge stemning blandt fangerne holdt sig ikke ret længe. Tyskerne udstedte forbud mod, at fangerne kom hegnet nærmere end ca. 3 m. Nogle lygtepæle dannede grænsen, der i øvrigt ikke var markeret. Den 11. september kom en ung mand uforvarende til at overskride den usynlige linie med et par skridt. M. Hjelm skriver herom i dagbogen:

»Ved 19.30-tiden opskræmtes vi af en vagtpost, der fra et af tårnene skød på den 22-årige Preben Andersen, Kbh. – – Kendte antagelig ikke forbudet. Faldt med begge hænder i lommen. Ramtes af 2 skud i hovedet og sank bevidstløs om. Nogle læger, der ville hjælpe, holdtes tilbage. Førtes noget efter til Vojens sygehus, hvor han straks efter døde. Løvskal indskærpede forbudet mod færdsel det omtalte sted. Forbudet var ikke kendt af fangerne, derefter mindedes vi ham med et minuts stilhed, stærkt gribende. Lejren demonstrerede ved at gå i seng kl. 9 og lade være med at hilse godnat til den inspicerende soldat. Demonstrationen virkede så kraftigt, at de tre tyskere, der er meget flinke mennesker bad sig fritaget for inspektionen. Løvskal talte et par dage efter med dem og lovede, at hvis de ville sige god nat, ville lejren hellere end gerne hilse igen. Efter alt at dømme beklager tyskerne nedskydningen af P. A.

Om aftenen blev vi alle kaldt ud på gangen, stillet i række og ventede spændte og ængstelige på, hvad der ville ske. En mængde navne blev læst op. Frygtede repressalier. Men det var kun noget med nogle nøgler. L. læste om aftenen reglerne op for færdsel. 50 engelske maskiner i luften.

12. 9. Gravede igen lyngtørv om formiddagen. Læssede jord om eftermiddagen. Fik at vide at P. A. var død. Mindedes ham igen med et minuts stilhed. L. meddelte, at barakformændene i et møde med tyskerne havde bedt om, at nye regler måtte blive bekendtgjort, inden de trådte i kraft, hvilket blev lovet. Et ønske om offentliggørelse af episoden blev afvist.«

Fangerne var opbragte over det meningsløse drab. Nogle kvindelige

Lejren var omgivet af høje pigtrådshegn med løbegang for vagthundene. I området uden for hegnet blev udlagt landminer. Billedet er taget fra et af vagttårnene, der kaster skygge.

fanger råbte morder efter vagtposten, der skød Preben Andersen. Da det ikke kunne konstateres, hvem der havde råbt, blev alle kvindelige

fanger idømt en kollektiv straf: en måneds brev-, pakke- og besøgsforbud.

Kommandanten, Sturmbannführer Hillgärtner, spurgte kort efter drabet Peder Akselbo om stemningen i lejren. Akselbo svarede, som sandt var, at stemningen var temmelig ophidset. Hillgärtner erklærede da, at hvis nogen havde noget at kritisere ved den vagt, der havde skudt, kunne de bare komme til ham, så skulle de få svar på tiltale! Akselbo replicerede, at man ikke kritiserede vagten – kun systemet, der tillod, at en mand uden videre blev skudt.

Efter kapitulationen blev Preben Andersens urne fundet på en kirkegård i Flensborg, og i lejren er der senere rejst en mindesten på drabsstedet.

Få døgn efter rantes Frøslevlejren af en ny katastrofe, der rystede ikke blot lejrens fanger, men hele den danske befolkning. Paul Thygesen beretter:

»Natten til den 15. september 1944 satte skel for de internerede i Frøslevlejren.

Klokken 4 om morgenen: Alle skal stille op i barakkens lange midtergang. Tyske officerer råber navnene op på en del fanger – folk, der for en stor del er kommet fra Vestre Fængsel eller andre af landets arrester til lejren. De får besked om at gøre sig klar og pakke med det samme, og mens dagslyset endnu kæmper om magten med søvnige elektriske kupler, giver de sig i lag med at stoppe deres få personlige ejendele i lommer og en kuffert eller mappe.

Ikke mere – ikke mindre – det var alt, men Frøslevlejrens optimistiske grundstemning var brudt. Ingen fortalte, hvor kammeraterne skulle hen, men det lå i luften. Man var klar over, at mange af dem havde et alvorligt regnskab med tyskerne; men der var råbt for mange op til, at det kunne dreje sig om nye forhør endsige nye eksekutioner. For os var der ingen tvivl: sydpå!

Kammeraterne fik deres beklædning suppleret op med, hvad de manglede. De fik, hvad vi havde af tobak, og de fik galgenhumoristiske små råd med på vejen; en øste ud af sin viden om tyske uregelmæssige verber og anden grammatik, og alle fik de at vide, at krigen var forbi i løbet af 14 dage. – En halv time senere blev jeg selv råbt

op sammen med andre. Vi skulle med på denne første transport, der fra Frøslevlejren sendtes til Tyskland.

Den omfattede knap 200 fanger – alle politiske. Kort efter ankomsten til koncentrationslejren Neuengamme sendtes størstedelen til lejren i Porta Westphalica og få dage senere ca. 70 til Husum – en anden af Neuengammes berygtede arbejdslejre.

Kun godt og vel halvdelen vendte levende tilbage efter $\frac{3}{4}$ års ophold dernede. Vi var tre læger på denne transport, og jeg er den eneste, som kom ud fra Tyskland.«

Deportationen var et klart brud på alle de løfter, som tyskerne havde givet under forhandlingerne om Frøslevlejrens oprettelse. Sorgen og harmen over det nye tyske overgreb var stor.

Tyskerne førte fangerne over grænsen til Harreslev station, hvorfra den videre transport foregik i kreaturvogne. I Padborg nedlagde jernbanepersonalet arbejdet i protest mod deportationen. Strejken bredte sig op gennem Jylland, og tysk militær besatte banegårdsterrænet i Padborg og andre sydjyske stationer.

Den nye deportation var et alvorligt prestigetab for de danske myndigheder, der havde medvirket til Frøslevlejrens oprettelse. Udenrigsministeriets direktør fik straks den 15. september underretning om deportationen og telefonerede omgående til dr. Best. Dr. Best kendte intet til deportationen, men lovede at undersøge sagen. Senere på dagen havde direktør Svenningsen et møde med dr. Best. Et uddrag af Svenningsens referat af dette møde gengives:¹

»Kl. 18 indfandt jeg mig efter aftale hos dr. Best på Dagmarhus. Jeg begyndte med en bemærkning om, at mit ærinde skyldtes denne meget alvorlige sag om deportering fra Frøslevlejren. Ja, jeg kan tænke det, svarede dr. Best og tog så selv, uden at jeg kunne forhindre det, ordet for at sige, hvad han selv ønskede sagt om sagen. Han havde ikke på forhånd haft noget som helst kendskab til denne deportation og havde overhovedet først erfaret noget derom, efter at han i anledning af min telefonopringning samme dags formiddag havde forhørt

1. Frit Danmarks hvidbog. 1945. Bd. 1, side 203–204.

sig hos det tyske politi. Deportationen stod i forbindelse med den almindelige udvikling her i landet i den senere tid. Fra tysk side kunne man ikke finde sig i den række af mord, der havde fundet sted. Der måtte træffes modforanstaltninger herimod, og de højere myndigheder i Berlin havde altså nu bestemt, at modforanstaltningen skulle bestå i deportation til Tyskland af nogle af de sværest belastede sabotører. Befalingen om deportationen var blevet givet af politigeneral Pancke, og de deporterede ville nu i Tyskland som gengældelse for de stadige terrorhandlinger i Danmark komme til at arbejde for den tyske krigsindustri. Dr. Best havde altså selv intet som helst haft med denne sag at gøre, og det havde derfor ikke noget formål, at han diskuterede situationen med mig. Dr. Best udtalte, at det eneste, han kunne gøre, var at modtage min protest til videregivelse til cheferne for det tyske politi og værnemagten. Tyngdepunktet lå i den nuværende situation ikke længere hos de politiske myndigheder, men hos politiet og militæret. Lige inden min ankomst til Dagmarhus var dr. Best af general Pancke og general von Hanneken blevet anmodet om at gøre de danske myndigheder bekendt med, at såfremt strejken ikke ophørte, ville man deportere yderligere 500 af fangerne fra Frøslevlejren. Denne trussel («Androhung») skulle dr. Best altså gøre mig bekendt med. Han tilføjede, at general von Hanneken var indstillet på at bruge de skarpeste midler, da der stod militære interesser på spil. Hver dag kunne der ventes angreb her i landet af fjenden, og under disse omstændigheder måtte forholdene bedømmes udelukkende ud fra militære synspunkter: 'Jetzt spricht Mars'.« – Nu taler krigsguden!

Danmarks Frihedsråd proklamerede den 16. september landsomfattende proteststrejke:

»I løbet af fredagen den 15. september har tyskerne ført 197 danskere fra Frøslevlejren til Tyskland. Dette er et groft løftebrud. Frøslevlejren blev indrettet på et tysk tilsagn om, at alle danske fanger i Tyskland skulle overføres hertil. Ikke alene blev dette løfte svigtet, men det modsatte er nu sket. Den sønderjyske befolkning har i retfærdig harme besvaret nazisternes overgreb ved straks at nedlægge alt arbejde. I løbet af få timer har strejken bredt sig op gennem Jylland.

Tysk vagt i et af hjørnetårnene. I tårnene var rekylgeværer, som tyskerne havde beslaglagt hos den danske hær efter 29. august 1943. I baggrunden et andet vagttårn.

DANMARKS FRIHEDSRÅD opfordrer hele det danske folk til at slutte op i protest mod denne vilkårlige voldshandling.

Læg arbejdet stille overalt indtil mandag middag kl. 12.

Alt arbejde i by og på land, i fabrikker, værksteder, kontorer og butikker skal ophøre, sporvogns- og biltrafik skal standse. Af hensyn til landets befolkning bør dog jernbanetrafik og telefontrafik og forsyningen med vand, gas, elektricitet, mælk og brød holdes i gang. Undgå enhver form for uroligheder og opløb. Lad enhver provokation ubesvaret.

Atter skal det danske folk vise de nazistiske undertrykkere, at vi solidarisk slutter op om dem, der har kæmpet for vort lands befrielse.«

Jernbanerne skulle ikke deltage i strejken, fordi man frygtede, at tyskerne ville gøre alvor af deres trusler om yderligere deportationer og

iværksætte voldsomme repressalier mod jernbanefolkene, herunder skydning af gidsler.

Fire dage senere, den 19. september, satte den tyske besættelsesmagt det danske politi og grænsegendarmeri ud af spillet. 1.680 politifolk førtes med skib fra København til Tyskland. Fra de større byer i Jylland og på Fyn ankom i de følgende dage ca. 300 betjente til Frøslevlejren, hvorfra de fleste blev sendt videre til kz-lejrene.

Af grænsegendarmeriets ca. 330 mand indsattes 287 i Frøslevlejren. Ca. halvdelen – 141 mand – afgik kort efter til Tyskland, hvor 37 gendarmer omkom.

I dagene efter den 19. september meldte flere gendarmer sig i Frøslevlejren, de ville følge deres kammerater. De andre fanger undrede sig over, at nogen frivilligt ville give sig i tyskernes vold. Selv om gendarmerne måske regnede med, at interneringen ville blive ret kortvarig, siger denne optræden et og andet om loyaliteten og sammenholdet i det gamle gendarmerikorps.

Gendarmerne fik i begyndelsen lov at gå i deres smukke blå uniformer. Siden blev uniformerne farvet sorte og forsynet med sorte knapper, og under farvningen krympede tøjet. Det var en trist affære at se på.

De gendarmer, der blev tilbage i Frøslevlejren, kom til at danne en solid gruppe i lejrens befolkning. Deres holdning vakte både sympati og agtelse, selv tyskerne kaldte dem »Die guten, biederen Gendarmen« – de gode, brave gendarmer. Tidligere Frøslevfanger mindes gendarmerne med glæde, og mange har en gendarmkrone fra de gamle uniformer liggende i deres gemmer til minde om disse kammerater.

Hvordan lejren var indrettet

Af Folmer Schiøtt

Straks man kom ind i Frøslevlejren ad den port, der var beliggende i lejrens sydvestlige hjørne, og som var bevogtet af en tysk vagtpost, der sad oppe i tårnets vagtstue, bemærkede man, at alle barakkerne til venstre var K-barakker. I disse barakker residerede tyskerne.

Til højre for den vej, der gik gennem lejren, lå alle H-barakkerne, hvor Häftlingene boede, og alle W-barakkerne, hvor der var værksteder, spisesale m. v.

Midt i lejren lå det store tårn, i daglig tale kaldet *tårnet*. En temmelig høj bygning, hvis underste del var indrettet til vagtstue, visiteringslokale, arrestlokale og tegnestue.

At komme i tårnet var ikke altid noget godt, men under alle omstændigheder skulle alt, hvad der skulle ud og ind af den indre lejr, passere den tyske vagt i tårnet. Herinde sad én eller flere af de tyske Wachtmeistere, der havde tjeneste. Oppe i tårnet stod en soldat vagt, ivrigt spejdende ind over lejren, parat til at skyde, hvis der skulle vise sig det mindste tegn til uro mellem fangerne. Øverst oppe var den store projektør, som med sine stråler kunne gøre nat til dag. Mest uhyggeligt var det, når disse stråler blev sendt ned over kammerater, der med deres små ejendele blev læsset op i lastbiler for at føres til Tyskland.

Endelig var der i tårnet anbragt en sirene, der kaldte både til arbejde, hvile og spisning samt meldte luftalarm.

Når der var flyveralarm om dagen, tog vi i øvrigt ikke dette så højtideligt, dels fordi der overhovedet ingen dækning var, og dels fordi vi regnede med, at englænderne ikke ville gøre os fortræd.

Uden om lejren var der fem tårne, alle bemandede med en udkigspost og hver forsynet med et rekylgevær.

I vifteform ud fra midtertårnet lå alle H-barakkerne, som i tidens løb var hjem for så mange skæbner.

H 1 var, da vi kom til lejren i september måned, beboet af stikkere,

Det tyske lejrområde ses til venstre for lejrgaden, den tidligere vej mellem Frøslev og Fårhus. Kommandantskab og administration var i K 2, den store barak i midten. Bag pigtråden til højre for lejrgaden lå fangernes område.

som gemte sig her, fordi de var bange for at leve ude blandt ordentlige mennesker. Senere måtte mange af dem dog bort, fordi tyskerne selv skulle bruge barakken til de tyske politimænd.

H 2 var også en overgang beboet af stikkere, men blev senere inddraget i den indre lejr, hvor den først blev taget i brug til de asociale elementer, som tyskerne på deres razziaer rundt omkring, særlig i Odense, Århus og Ålborg, havde antruffet. Efter jul blev H 2 dog hævet op i de anstændige barakkers række, idet både biblioteket og politikontoret blev flyttet hertil. Dertil kom yderligere, at da lejren begyndte at blive overfyldt, blev barakken også beboet af politifolk, der kom tilbage fra Tyskland, såvel som andre fanger.

H 3 kaldtes køkkenbarakken, fordi her boede køkkenpersonalet. En stab på langt over 100 mand.

H 4 var håndværkerbarakken, hvis beboere havde mere eller mindre kendskab til et eller andet stykke værktøj. Her herskede den rigtige håndværkertone, og humøret var som regel godt.

H 5 var på en måde den fine barak. Her boede lejrchefen, kaptajn Digmann i sin lille etværelseslejlighed. I barakken var depot og lejrkontor.

Barak H 6 var sygebarak med konsultationsstue, tandlægestue og meget mere, der hørte sygdom til.

Barak H 7 lå til venstre i den næste række barakker, nærmest Fårhusvejen. Også den var stikkerbarak og husede et udsøgt publikum af usympatiske personer.

Barak H 8 var ligeledes stikkerbarak, men blev efter en skrap rengøring inddraget i vor lejr og taget i besiddelse af ærlige danske mænd. Her boede politifolk og civile fanger i skøn samdrægtighed.

Barak H 9 var en ren politibarak. Den blev taget i brug i december 1944, da der kom 200 danske politifolk hjem fra Tyskland.

Udsnit af lejren set fra midtørtårnet i kapitulationsmorgenens regnvejrr 5. maj 1945. Hullet i jorden til venstre er gravet til flagstangen, som blev rejst i løbet af formiddagen.

Barak H 10 førte en omskiftelig tilværelse. Da vi ankom til lejren den 27. september 1944, blev vi i denne barak visiteret og indført i lejrens personelliste. H 10 blev i lang tid brugt til modtagelsesbarak. Det var nemmere at smugle forskellige ting – aviser, bøger, tobak – ind i lejren fra H 10 end fra den nye modtagelsesbarak, som blev taget i brug efter nytår 1945. Herefter kom H 10 til at føre en mere nedværdigende tilværelse, idet den blev taget i brug til halmfletteri, omtrent den eneste »industri«, der fandtes i lejren.

Ved juletid blev der også indrettet et skomagerværksted, hvor vi kunne få vort fodtøj repareret, selvfølgelig uden betaling. Senere blev der også oprettet et skrædderværksted, ligesom en frisørsalon blev åbnet i barakken. Også her var behandlingen gratis, men frisøren sagde dog aldrig nej til en cigaret.

Da den store fangetilvækst kom i februar-marts måned, måtte måttefletterne flytte over i W 5, og nu blev H 10 også belagt med fanger.

Barak H 11 var den barak, jeg lærte bedst at kende. Her boede jeg 6½ måned sammen med gode kammerater, mens dagene sled sig langsomt af sted. Stuens indbyggertal steg i tidens løb fra 16 mand til 31, og det tør nok siges, at der blev livligere på stuen, men hyggeligere – nej. Barakkens indbyggertal steg til 254, så man snart hverken kunne komme frem eller tilbage.

Barak H 12 havde kun ét særpræg. Her var pakkekontor, og herfra uddeltes pakkerne hjemmefra, når de blev frigivet af den tyske pakkekontrol.

Om barakkerne H 13, 14 og 15 erindrer jeg ikke noget særligt. H 16 havde en lidt omtumlet skæbne. I september var den en overgang hjemsted for 140 lyseblå gendarmer. Senere blev den degraderet til at huse en del asociale. Derefter blev den hjem for politifolk, der kom tilbage fra kz-lejrene, og endelig blev den til sidst ophøjet til kvindebarak.

Ved siden af barak H 16 lå W 1, hvor der var et stort snedkerværksted. Her arbejdede ca. 40 mand. Efter snedkerbarakken fulgte en smedje, derpå vaskeri, luseanstalt og modtagelsesbarak. Og endelig var der de store køkken- og spisebarakker, lagerbarakken og en lille barak, hvor man skrællede kartofler m. m.

Tyskernes område lå på den anden side af vejen, som gik midt igennem lejren. I K 1 var der hovedvagt. I K 2 hele administrationen samlet. Dette var det sidste sted, de fra lejren løsladte havde forbindelse med. Når man først havde været derinde og fået sit løsladelsesbevis i lommen og havde fået en Läufer til at følge sig gennem porten, stod verden atter én åben.

K 3 var besøgsbarak m.m. Mangen en hustru og mor er gået herind med ængstelse og forventning, inden hun skulle mødes med sin ægtefælle eller søn.

I de andre K-barakker havde tyskerne køkken, kaserne m. v. og bag ved barakkerne lå en hundegård, hvorfra politihundene daglig lod deres glammen høre.

... Alt i alt var Frøslevlejren ramme om mange menneskeskæbner. Tusinder af danske har minder derfra, lyse og mørke. Men den glemmes ikke, så lidt som den tid, der skabte den.

Transport - ankomst - bevogtning

Fra de tyske fængsler rundt om i Danmark blev det ene hold fanger efter det andet overført til Frøslevlejren. Mange kom fra Vestre Fængsel og Shellhuset. Transporterne herfra foregik fra Københavns godsbanegård i særlige fangevogne. Det var meget langvarige og anstrengende transporter. – Også civile togrejser var besværlige i disse år. Der var kun få tog, og de gik uregelmæssigt på grund af sabotager og mangel på kul og olie.

Malerinden Gerda Ploug Sarp har skildret en fangetransport fra København til Frøslev i efteråret 1944. Hun var dengang 64 år, hendes mand var også med på denne transport. I dag kan man rejse den samme rute på ca. 5 timer.

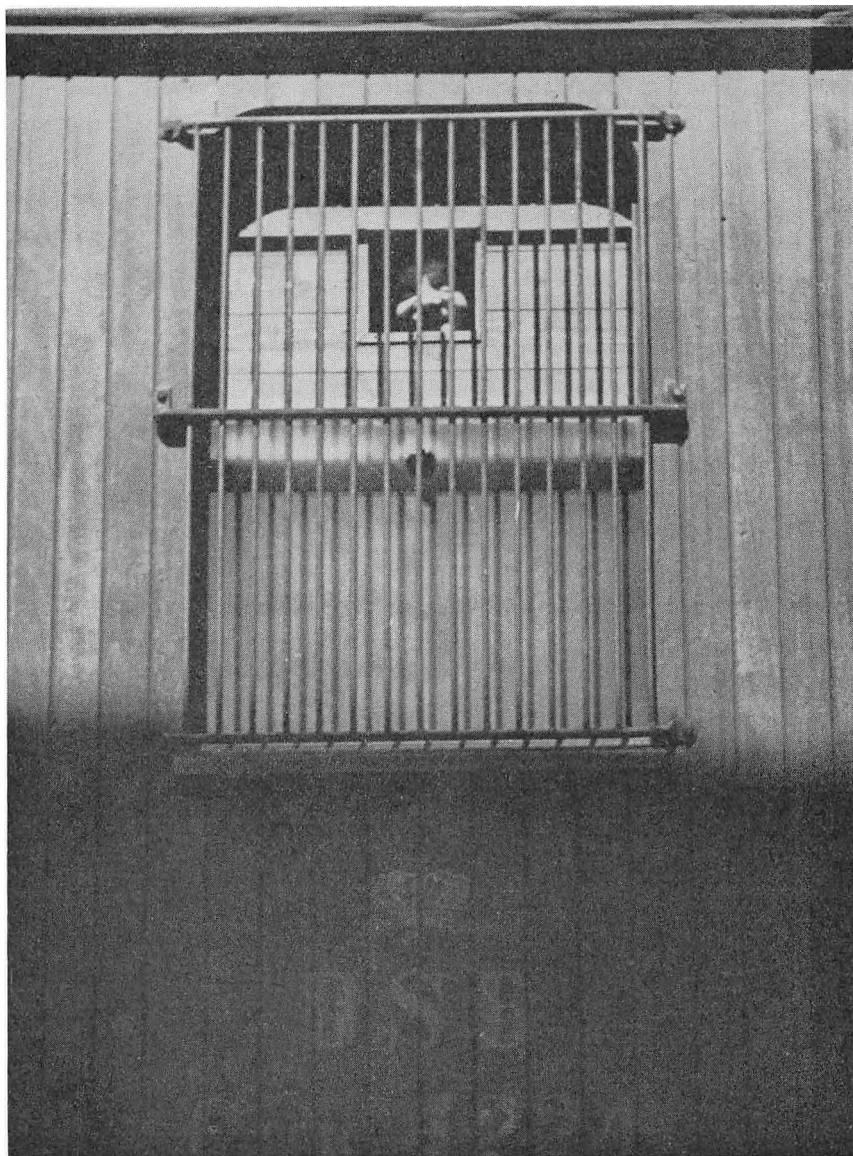
»Rejsen til Frøslevlejren gik heldig, skønt 32 timer er rigeligt under de forhold, hvor 47 mænd og 1 kvinde må nøjes med ca. 20 siddepladser, men når jeg hører, hvad andre har måttet døje både gennem 38 og 42 timers rejse, må jeg prise vort held.

Rejsen begyndte med, at vi holdt stille en times tid, antagelig ude på godsbaneterrænet. Det var en lille gammeldags, snavset vogn med siddeplads knapt til det halve antal. Resten måtte stå i gangen eller sidde på kufferterne, men almindelige rejser var jo ikke bedre på den tid.

Vinduerne var matte med jernstænger, men foroven med en lille lem, der kunne åbnes. Der var et wc, men der hørte mod til at benytte det i dets nuværende tilstand.

Vi havde lige fået os placeret, da Wachtmeisteren kom ind og kaldte på min mand og mig og anviste os plads i sin tjenestekupé. Det var vældig pænt af ham, han og hans næstkommanderende måtte selv stå op meget af tiden, men vi var lidt slukørede over at skulle konversere på tysk og lugte til de fire spisende, svedende og snorkende soldater, der indtog resten af bænken.

Ved afrejsen fra Vestre havde vi fået rugbrød, lidt smør og ost, og min mand havde lige skåret sig en humpel brød, da den venlige unge

En af »Frøsevoognene«, der blev indrettet til transport af fanger fra København til Fårhus station.

Wachtmeister kom og gav ham et stykke røget spæk. I det øjeblik gik det egentlig først op for mig, hvad det betød at tabe tyve pund på en måned, da jeg så min mand, der ellers ikke yndede fede ting, med stive, skinnende øjne skære små strimler af flæsket og nyde det med andagt.

Det gode ved tyskernes kupé var, at vi kunne se gennem ruden. Ved mange af stationerne stod folk, som, når de opdagede fangevognen, gav sig til at kaste cigaretter ind ad de små luftventiler, og de af os, der var tilstrækkelig høje, fik afgivet adresser og telefonnumre til folk på perronen. Når vor venlige vagt så havde set, at det ebbede ud både med tobakken og adresserne, fór han pludselig frem og kommanderede os væk fra vinduerne. Men i Nyborg gav han tilladelse til, at der både kom øl og sodavand ind til os. I Fredericia fik nogle Røde Kors-enge, formummede som pæne ældre damer og herrer, med store fade smørrebrød og store kander varm kaffe, lov at komme op til os. Hvad det betød for os, forstår kun den, der har oplevet det, og jeg var ikke den eneste, for hvem der trillede en taknemlig tåre ned i leverpostejmaden.

Alt afhænger ved en sådan transport af den tilfældige Wachtmeister. Mange af mine kammerater har måttet døje de 30 til 40 timers rejse indelukket i små, hede rum uden lufttilførsel og uden en dråbe vand.

Den sædvanlige kundgørelse: »Hvis nogle prøver på at flygte, vil alle fangerne blive skudt«, havde vi jo fået serveret, hver gang vi holdt ved en station, så den havde mistet sin kraft. Men måske var det alligevel den, der holdt de to unge mænd tilbage, der på Fredericia station havde været helt ude på perronen uden at være blevet standsede.

Endelig holdt vi ved Fårhus station og blev lukket ind i ventesalen, hvor vi fordrev tiden dels med alle at drikke vand af det samme glas, dels med at høre vagtholdets næstkommanderende foredrage Schubert, Brahms og Schumann med en net lille tenor. Så kom lastbilerne, der skulle køre os til lejren. Vi blev nu sparket op og stuvet sammen i bilerne, men medens mændene blev læsset af uden bagage i en tom og iskold barak, blev jeg ført ind i tårnet til en sur og gnaven vagt, hvor jeg med sorg måtte efterlade min dyne og anden bagage. Min lille håndtaske fik jeg da lov til at tage med, efter at nogle smertestillende tabletter samt nøglen til mit bogskab var blevet fjernede som farlige

genstande. Så vadede jeg ud i regnen og mudderet med en soldat og nåede omsider barak 17, kvindebarakken. Vi trampede gennem en bred gang, så jeg syntes, vi måtte vække alle, hvad vi i øvrigt også gjorde.«

Ved nytår 1945 blev fangetransporterne til Frøslevlejren værre end før. Den højere SS- og politifører Pancke udsendte denne meddelelse til de danske aviser:

»Den 23. december 1944 ved 17-tiden ødelagdes DSBs fangetransportvogn på Statsbanernes centralværksted af sprængbomber. Resten af vognen blev den 26. december fuldstændig ødelagt af brandbomber. Transportvognen blev benyttet til overførsel af arrestanter fra København til Frøslev. Indtil en ny fangetransportvogn står til rådighed vil det tyske sikkerhedspolitis arrestanter blive transporteret til Frøslev i godsvogne.«

Kunne tyskerne ikke komme til at straffe de skyldige sabotører, kunne de altid lade deres vrede gå ud over nogle uskyldige. Det illegale blad *Tidens Tegn* kan den 12. januar supplere Panckes bekendtgørelse med denne meddelelse:

»Transporten af de danske fanger til Frøslev foregår nu i godsvogne. Den første transport er allerede afsendt. Tyskerne forbød fangerne at tage overtøj på, ligesom de overhovedet ikke havde lagt noget halm i vognene. Da turen til Frøslev tager et par døgn, er det givet, at fangerne har lidt forfærdeligt af kulde.«

Når en fange ankom til Frøslevlejren medfulgte en *Aufnahmebefehl* (»optagelsesbefaling») fra det fængsel eller tjenestested, der afgav fangen. På dette dokument stod fangens data og korte oplysninger om anholdelsårsag, dom etc.

Indkvarteringen af nyankomne fanger ordnede fangeledelsen efter bedste skøn, ofte i samarbejde med barakformændene som kunne fremsætte ønsker, hvis de havde bekendte mellem de nye fanger. Gennem lejrkontoret kunne der også gives tilladelse til, at en fange flyt-

tede fra en barak til en anden. Man samlede sig i nogen grad efter interesser. Mange af barakkerne – og stuerne – fik herved et vist ensartet præg, som gjorde sit til et godt sammenhold og kammeratskab. I en barak boede overvejende K.U.'er, i en anden kommunister. Der var Dansk Samling-barakken, Håndværkerbarakken, Studenterstuen osv.

Da barakken for de asociale fanger¹ i efteråret 1944 blev oprettet, blev det nødvendigt for den danske lejrledelse at få større indflydelse på modtagelsen og indkvarteringen af de nye fanger. I forståelse med lederen af det tyske lejrkontor fik et medlem af den danske lejrledelse adgang til at gennemse de nye fangers Aufnahmebefehle, så de asociale fanger straks kunne udskilles fra de politiske fanger. Dette arrangement skete i største hemmelighed, da flere fanger ellers straks ville beskylde lejrledelsen for utilladeligt samarbejde med tyskerne.

Efterhånden skaffede fangeledelsen sig også adgang til at foretage visitation af nye fanger, før de blev sluppet ind i fangelejren. Det vakte kammeraternes protest, men man hævdede, at det skete efter tysk ordre. Ved visitationen undersøgtes fangerne for våben – noget tyskerne så på med stor fryd. Men især undersøgte man tegnebøger for personlige papirer, og det lykkedes herved at afsløre flere marinevægtere og andre folk, der var eller havde været i tyskernes sold. Fangeledelsen kunne ikke forhindre, at disse folk – stikkere – kom ind i lejren, men man sørgede for at indkvartere dem således, at man havde dem under kontrol.

Undertiden kunne mere »uskyldige« arrangementer vække kammeraternes kritik. En af de tidligere Horserødfanger skulle i den første måneds tid i Frøslevlejren føre et spisehold – 400 mand – fra appelplassen til spisesalen, og en vis – minimal – militær disciplin var nødvendig, hvis spisningen ikke skulle tage for lang tid. Men mange fanger tålte ikke, at en kammerat skulle have kommandoen. Han lettede arbejdet for tyskerne, sagde de. De ville hellere lyde en tysker og tage ulemperne.

*

1. Se P. M. Digmans artikel, s. 37.

I stikkerbarakkerne H 1, H 7 og H 8 bag pigtrådshegnet blev danske tyskerhåndlangere og deres familier anbragt i en art beskyttelses-internering. H 8 blev dog senere brugt som almindelig fangebarak.

Allerede i september 1944 fik Frøslevlejren et særligt befolknings-tilskud på godt hundrede personer. Det var tyskerhåndlangere og deres familier, der her blev indsat i en slags beskyttelses-internering, fordi de ikke længere kunne klare sig ude blandt befolkningen. *Stikkerbarakkerne* lå i et hjørne af lejren, afskærmet med pigtrådshegn fra den egentlige fangelejr. Beboerne var en sjusket og utiltalende forsamling. Deres børn blev naturligvis kaldt »stiklinger«.

Den danske Forvaltning afslog at stille levnedsmidler til rådighed for disse evakuerede. Deres forplejning overtoges af den tyske værne-magt.

I en indberetning fra efteråret 1944 noterer det tyske komman-

dantskab, at de evakuerede befinder sig godt i lejren. Den eneste, der gjorde vrøvl, var en tidligere SS-mand, der havde deltaget i aktionen mod de danske jøder. Han havde sin kone og sit barn med i Frøslevlejren. Skønt han fik anvist to stuer, var han utilfreds . . .

Til Frøslevlejrens kommandantskab var knyttet en stab af 15–20 SS'ere, nogle kontorfolk og danske tolke. Den berygtede storstikker Max Pelving gjorde længe tjeneste ved kommandantskabet, hvor han havde søgt tilflugt efter at modstandsbevægelsen gentagne gange forgesves havde søgt at likvidere ham. Også på Frøslevvegnen blev han udsat for et mislykket attentat. Det fortælles, at officererne i kommandantskabet havde stor respekt for Pelving, fordi han havde nære personlige forbindelser til Gestapos øverste ledere.

Vagtmandskabet bestod af 1–2 Genesendenkompagnien (rekonvalescentkompagnier) med 140–150 mand i hver. Det var fortrinsvis lidt ældre folk med mavesygdomme og andre skrøbeligheder, som for et par måneder ad gangen skulle forrette lettere vagttjeneste. Vagterne var som regel interesserede i, at alt gik så let som muligt. De var alt andet end glade for at skulle væk fra Frøslev, hvor de havde det godt.

For den indre tyske lejrledelse stod Meistrene, der var tillagt ret stor myndighed. De havde det daglige opsyn med fangelejren, hvor de var suveræne. En Meister havde f. eks. ret til at bortvise en Gestapomand, hvis han kom i fangelejren uden særlig tilladelse. Men det var ikke sikkert, at Meistren turde gøre det. Forholdet mellem Meistrene og SS'erne var ikke alt for godt. SS'erne var bedre lønnet, og de havde egen kantine, hvor de modtog bedre forplejning end Meistrene. Flere af Meistrene var ikke begejstrede for naziregimet.

Det lader sig ikke gøre at give en generel bedømmelse af tyskerne i Frøslevlejren. Der var brutale, modbydelige typer, og der var mere menneskelige, der under en mere eller mindre barsk maske gjorde, hvad de kunne for at hjælpe fangerne. Vidnesbyrdene om de enkelte tyskere er forskellige og ofte modstridende.

SS-Sturmbannführer Philipp Hillgärtner var Frøslevlejrens første kommandant. Han skildres som en krigsforbrydertype, en hoven og brutal mand, utiltalende og korrumperet. Men trods alt noget af et mandfolk. I Horserødlejren forsøgte han at gøre sig populær blandt

Hauptwachtmeister Wassermann.

fangerne. Han deltog i deres sportskonkurrencer. Det er mindre kendt, at Hillgärtner ikke syntes om aktionen mod de danske jøder. Da de jøder, der var interneret i Horserød, skulle sendes til Theresienstadt, gav han Den danske Forvaltning gode råd om, hvordan jøderne bedst kunne få deres madrationer frelst igennem. I Frøslevlejren forsøgte Hillgärtner at anlægge en mere-skarp kurs, men meget tyder på, at de to fangelejrere kunne have fået en kommandant, der havde været værre.

Hillgärtner blev i december 1944 afløst af SS-Hauptsturmführer Schriever. Han var en lille, farveløs og pertentlig mand, bureaukrat af den værste slags. Han var ingen personlighed og regnedes for ret ufar-

lig. Men man kunne frygte, at der i en faresituation kunne gå panik i ham, og at han eventuelt ville give ordre til desperate handlinger.

En mand som Hauptwachtmeister Wassermann var almindelig forhadet af fangerne. Kun få vidste, at han var dem en god mand, der har skånet mange. Hans råben og skrigen og brutale opførsel dækkede over den hjælp, han i det skjulte ydede fanger og lejrledelse.

SS-Hauptscharführer Walther Klein omtales som en af de mest modbydelige tyskere i Frøslevlejren. Han var konstant beruset og opførte sig beskidt over for fangerne. I fuldskab har han pralet af de bestialske handlinger, han havde været med til i Polen. Men også han lod sig i det lange løb pacificere og var i flere tilfælde fangerne til hjælp.

Da en stor transport til koncentrationslejren Dachau afgik fra Frøslevlejren vinteren 1945, sørgede Wassermann og Klein for, at fangerne fik mad med. Herved reddede de utvivlsomt fleres liv. Under transporten led fangerne meget af kulde og tørst, men ikke af sult, og ingen omkom undervejs.

Tjenesteregulativ for opsynstjenesten med fangerne i Frøslevlejren¹

A. Lagerführer.

1. Lagerführer er den politimand, der er udnævnt af lejrkommandanten til at føre opsyn med fangerne i den interne lejrforvaltning.
2. Opsynet med fangerne, kontrollen med husordenens iagttagelse og inddelingen til arbejdstjeneste påhviler i almindelighed Lagerführer.
3. En stedfortræder og flere afdelingsførere står til rådighed for ham til gennemførelse af hans opgaver.
4. En tjenstgørende Lagerführer (1–2 mand) er bestandig i lejren til gennemførelse af opsynet og kontrollen efter dagtjenestens ophør.
5. Lagerführer betjener sig til gennemførelse af sine opgaver af den for hver barak af fangernes kreds udnævnte barakformand. For de sager, som angår fangelejren som helhed, udpeges en lejrleder (Lagerältester) af fangernes kreds.

Til barakformænd og disses stedfortrædere udnævnes kun sådanne fanger, som i kraft af deres personlighed er egnet til en sådan opgave: at garantere ordenen inden for deres barak. Deres udnævnelse kræver lejrkommandantens bekræftelse.

B. Opgaveområde.

Til Lagerführers daglige tjeneste hører:

Kl. 6.00 *Fangerne vækkes. Aflåsedede døre låses op.*

Kl. 6.30 *Fangerne træder an til fuldtallighedsappel.*

I hver barak skal alle fanger træde an i barakkens gang. Dette skal ske soldatermæssigt og på hurtigste måde. Barak-

1. Oversat direkte efter originalen. Sproget er dårligt, også på tysk.

formanden melder den nøjagtige styrke til Lagerführer. Lagerführer kontrollerer meldingens rigtighed og melder inden kl. 8.30 det således fastslåede tal til lejrrens Geschäftszimmer (lejrkontoret).

Kl. 6.50 *Morgenmad.*

I tilslutning til fuldtallighedsappellen føres fangerne af Lagerführer til morgenmad i spisesalen.

Kl. 7.45 *Arbejdsdelingen*

foretages af Lagerführer i henhold til de ham givne anvisninger.

Kl. 8.00 *Arbejdet begynder.*

Faglærte arbejdere, såsom snedkere, tømrere, skræddere, skomagere, mekanikere etc., anvendes i de hertil forhåndenværende værksteder. For alle andre arbejder udpeges for hver kolonne som kolonnefører en egnet fange, som er medansvarlig for disciplinen i sin kolonne. Hver kolonne af faglærte arbejdere tildeles mindst én mand fra kommandantskabet eller vagtmandskabet som opsynhavende. Denne skal overvåge, at fangerne udfører deres arbejde ordentligt og skal drage omsorg for disciplineret optræden. Krænkelser heraf skal meldes til Lagerführer.

Ved stadige kontroller på stedet skal Lagerführer overbevise sig om, at de til opsyn udpegede medlemmer af kompagniet efterkommer deres opsynspligt samvittighedsfuldt og med tilbørlig strengthed. Konstaterede mangler skal han straks afhjælpe, i alvorlige tilfælde indberette til lejrkommandanten.

Fangerne må kun beskæftiges med sådanne arbejder, som lejrkommandanten eller hans stedfortræder har tilladt. At beskæftige fangerne på andre steder eller for andre personer eller andre formål kan ikke tillades.

Principielt må håndværksarbejder kun udføres under opsyn og ledelse af de politifolk, hvem ledelsen af værkstederne er overdraget. Han alene råder også over værktøjet og udøver derhos kontrollen med, at værktøjet hver aften tilbageleveres til sit bestemmelsessted uden for fangeområdet.

Vagtårnet (tårn 5) ved lejrens sydøstlige port.

Kl. 12.00 Kolonneførererne fører kl. 12.00 kolonnen tilbage til lejren. Kolonner, der rykker ind før kl. 12.00, arbejder af opdragsmæssige grunde en time længere i næste arbejdsperiode.

Kl. 12.10–12.50 *Middagsspisning.*

Som ved morgenmaden træder samtlige fanger an foran deres barak og føres efter at være talt af Lagerführer til spisesalen. De kolonner, der ikke er til stede ved optællingen

(køkken, værksted etc.) optælles på samme klokkeslæt af pågældende kolonnefører. Resultatet indberettes straks til Lagerfører.

Kl. 14.00 *Eftermiddagstjenesten begynder.*

Arbejdstiden varer mindst til mørkets frembrud, i værkstederne etc. til kl. 17.30.

Kl. 17.10–17.50 *Aftensmad.*

Kl. 18.10–18.50 Ved mørkets frembrud, tidligst efter tilbagekomst fra spisesalen, skal barakkernes yderdøre låses.

Kl. 21.00 *Tappenstreg.*

Ca. kl. 21.00 må lyset være slukket i enhver barak. Barakens stuer og vinduesskodderne må være låset ved 21-tiden. Undtaget fra låsningen er kun barakformandens og de til brandvagt udpegede fangers værelse. Lagerfører skal personligt overbevise sig om, at hver dør og hvert vindue er låset.

Supplement: Spisningens afvikling.

Lagerfører er ansvarlig for, at spisningen afvikles så hurtigt som muligt og uden gnidninger. Først når samtlige madvarer er sat på bordet, betrædes spisesalen. Under spisningen iagttages største ro og orden. Spisesalen forlades først på Lagerførers kommando. Med køkkenopsynsmandens understøttelse er Lagerfører ansvarlig for, at intet som helst samkvem med fremmed personel og de kvindelige fanger finder sted. Spisesalen skal forlades på hurtigste måde.

De vagtmænd, som er udpeget til opsyn i køkkenet, skal derudover føre opsyn med de fanger, der arbejder i køkkenet og med personalet.

Hertil hører fremfor alt forhindring af enhver udveksling af efterretninger og omsorg for, at de fanger, der arbejder i køkkenet, udfører deres arbejde punktligt og samvittighedsfuldt. Det må forhindres, at fangerne skaffer sig nogen som helst fordele eller krænker bestående lejrregler.

Ved behov fastlægges de foran fastsatte klokkeslæt på en ny måde.

C. Kontroller.

1. For hver barak udpeges 2 fanger som brandvagter for en uge ad

gangen. Hertil kan kun de mest pålidelige og samvittighedsfulde mænd bruges, foruden faglærte håndværkere.

2. I henhold til vagtregulativet foretager Lagerführer om natten kontrolpatruljeringer på ubestemte tider. Under disse kontroller skal der efter behov gives fangerne lejlighed til at opsøge toilettet.
3. Efter arbejdsperiodernes afslutning skal Lagerführer personlig overvåge fangernes tilbagelevering og kontrollere, at de er fuldtallige.
4. Efter arbejdstidens afslutning må intet arbejdsredskab blive tilbage i fangeområdet. Det skal stilles ordentlig på plads i de hertil bestemte rum.
5. Rekvisition af en fange til modtagelse af besøg eller til forhør må ske ved forevisning af en samtaletilladelse (Sprecherlaubnisschein) eller ved skriftlig rekvisition. Berettiget til underskrift på rekvisitionen er lejrkommandanten, hans stedfortræder, forvaltningens leder og den skriver, der af kompagniet er tildelt Geschäftszimmer.
6. Lagerführer har ret og pligt til at foretage kontroller af indholdet ved udleveringen af pakker. Hvad der må sendes, kan erfares i kommandantskabet.
7. Fangernes samkvem fra en barak til en anden skal forhindres. Lagerführer kan i enkelte tilfælde tillade begrundede undtagelser.
8. Det er forbudt, at fanger medtager værktøj eller færdige ting fra arbejdspladserne til barakkerne.

D. Fængslingskategorier.

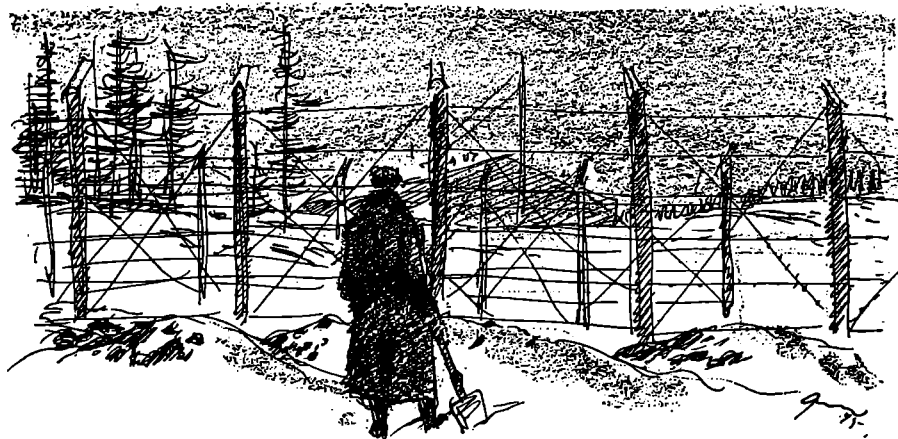
1. I lejren gennemføres såvel ensom cellearrest (Einzelhaft) som fællesarrest (Gemeinschaftshaft).
2. Enefanger holdes til stadighed hver for sig under lås og lukke i de hertil bestemte barakker. Indbyrdes samkvem skal under alle omstændigheder undgås.
3. Fangerne i fællesarrest indkvarteres i de hertil bestemte barakker. De skal alle sættes i gang med udendørs arbejde, med undtagelse af barakformanden, dennes stedfortræder, arbejdsudygtige samt de syge.
4. Syge og arbejdsudygtige indkvarteres i sygebarakken, indtil de er arbejdsduelige.

E. Linned og ydertøj.

1. Kun kommandantskabets materielforvalter er ansvarlig over for mig for inventarets og linnedets forvaltning og kontrollering. Han kan til hjælp for sig udvælge de nødvendige fanger under tilbørligt opsyn.
2. Lejrdragt og linned udleveres principielt kun til sådanne fanger, som bliver sat til tilsmudsende arbejder udendørs. Kvindelige fanger og enefanger får principielt ingen slags lejrtøj, for så vidt de ikke er med i arbejdsprocessen. Toiletartikler bliver principielt hverken modtaget eller udleveret. Kun sæbe leveres om nødvendigt i beskedent omfang.
3. *Undertøjs- og sengelinnedudskiftning.*
Strømper skiftes hver 8. dag, undertøj hver 14. dag, sengelinned hver 4.–6. uge. Hvis disse tidsfrister ikke kan overholdes, skal der gives mig melding herom. Ved embedshandlinger med Den danske Forvaltning, såsom ombytning af linned og deslige, må de fanger, som hjælper med ved linnedkontrollen, lige så lidt som alle øvrige fanger, ikke medvirke.

F. Fangemodtagelse og løsladelse.

1. Enhver fange, som skal optages i lejren, skal visiteres på det grundigste. I denne forbindelse er det ligegyldigt, om fangen er blevet kontrolleret eller ej andetsteds. Alle medbragte stykker værktøj og nøgler og alle genstande, som enten slet ikke må medtages eller ligger ud over den tilladte grænse for månedlig tilsendelse, skal fratages (bøger udleveres principielt ikke) og afleveres til lejrens Geschäftszimmer med besked om ejendomsforhold.
Efter fuldført visitation skal hver fange spørges, om han endnu er i besiddelse af nogen som helst genstande, som ikke blev fundet ved visitationen. Yderligere skal hver ny fange spørges, om han er fri for utøj og for smitsomme sygdomme. Er dette ikke tilfældet, skal der ufortøvet gives melding herom til lejrkommandanten.
2. Skal en fange løslades eller overføres til et andet fængsel, så bliver fangen i rette tid rekvireret fra kommandantskabet. Lagerfører sørger for ordrens gennemførelse og afleverer efter den mest nøjagtige visitation personligt fangen i Geschäftszimmer. Ved visitati-

onen skal der på det nøjeste agtes på, at ingen breve eller andre skriftlige udfærdigelser eller tegninger tages med ud. Det kan heller ikke tillades at tage fremstillede genstande med ud. Lagerführer har ikke ret til at gøre fangen bekendt med, i hvilken hensigt han afhentes, og hvad der er grunden til, at han føres til kommandantskabet.

G. Generelle forhold.

Lagerführer er alene ansvarlig for de hverv, der er ham overdraget. Kun på lejrkommandantens ordre handler han selvstændigt. Det overordnede vagtmandskabs (Wachvorgesetzten) opsynsret berøres ikke herved.

Til gennemførelse af sine opgaver skal han agte på, at andre personer, med undtagelse af det overordnede vagtmandskab, i tilfælde af hans fravær ikke uden hans tilladelse og kun under ledsagelse af ham betræder fangelejren. Personalet fra Geschäftszimmer skal ved besøgelse af formaliteter indhente Lagerführers billigelse.

Passersedler (Ausweise) berettiger ikke til at betræde fangelejren, ligegyldigt af hvilket tjenestested de måtte være udstedt. Anmodninger og ansøgninger fra fanger skal udelukkende rettes til lejrkommandanten eller Lagerführer. Det er ikke Geschäftszimmers opgave at modtage sådanne.

Lagerführer skal stedse drage omsorg for gennemførelsen af det her givne regulativ. Ved lejlighedsvisse kontroller skal han overbevise sig om, at der også under arbejdet holdes den krævede disciplin. Skulkere skal fjernes fra fællesarrest og sættes i enecelle. Efterladende opsyns-personel skal foreholdes, at de forsømmer tjenesten, og skal i alvorlige og gentagne tilfælde indberettes til lederen.

Tjenesteregulativet af 15. 3. 1944 er hermed forældet.¹

Frøslev, den 10. november 1944.

Polizeigefangenenlager Frøslev
Der Lagerkommandant

Hillgärtner
SS-Sturmbannführer.

Oversat af Gustav Auring.

1. Regulativet fra Horsørødlejren.

Pakker, besøg, forbudte bøger - og klageretten

DOKUMENT

3. 11. 1944

LAGER FRØSLEV

Nye bestemmelser vedr. besøg, brevveksling m. m.

Fangerne kan hver 6. uge modtage en pakke. Pakkens vægt må ikke overstige 10 kg og kun indeholde værktøj, toiletartikler, 90 cigaretter *eller* 40 cerutter *eller* 20 cigarer *eller* 100 g tobak *eller* 2 normalpakker skråtobak.

Pakken skal indeholde en indholdsfortegnelse.

Pakker som medbringes ved besøget, indgår som almd. pakker.

Til given tid vil der uopfordret blive tilsendt besøgstilladelse. Uden sådan kan intet besøg finde sted.

Ansøgning om besøgstilladelse er derfor unødvendig og der vil ikke blive taget hensyn dertil.

Rationeringsmærker skal omgående tilstilles lejren.

Fangerne må hver måned modtage og afsende ét brev. Breve må kun fylde 20 linier, hver på 16 stavelser og skal skrives med læselig skrift.

Breve der ikke opfylder ovenstående bestemmelser tilintetgøres.

Modtagelse af bøger, aviser, tidsskrifter og tryksager er *forbudt*.

Lejrkommandanten.

∴

De nye bestemmelser af 3. 11. om pakker, breve og besøg var et så alvorligt indgreb i fangeres kontakt med de pårørende, at den danske lejrleder i sin protest til lejrkommandanten kaldte dem en alvorlig kollektiv straf.

Især var det alvorligt, at der ikke måtte sendes tøj til fangerne. Der var stor mangel på ordentligt tøj, ikke mindst fodtøj. Flertallet af de internerede havde kun deres sommertøj. De nye bestemmelser trådte

i kraft samtidig med, at alle fanger havde været ramt af en måneds forbud mod breve, pakker og besøg. Ikke desto mindre var det fra tysk side udtrykkeligt betonet over for mange internerede, at opholdet i Frøslevlejren kun skulle betragtes som en internering – ikke som en egt. straf.

Fra 20. april 1945 kendes et andet brev- og pakkeregulativ. Her er tobaksrationerne øget til det dobbelte, og det er tilladt at modtage beklædningsgenstande.

Når en fange modtog besøg, skulle en af tyskernes tolke være til stede. Efterhånden som lejren voksede, kneb det for tyskerne at afse tilstrækkeligt mandskab til denne kontrol. Besøgstilladelserne blev derfor færre. Hertil kom, at fangeledelsen i nogen grad tilskyndede kammeraterne til at fraråde deres pårørende at komme. De mange jernbanesabotager gjorde rejserne for farlige.

De fleste af fangernes pårørende måtte foretage lange og besværlige rejser for at komme til Frøslevlejren. Da Røde Kors oprettede sit kontor i Padborg, fik gæsterne en overgang lov til at benytte læsestuen i Padborg bibliotek som opholds- og venterum, og der blev skabt overnatningsmuligheder i mange hjem i Padborg og omegn.

De internerede måtte ikke modtage bøger. Når der ankom nye fanger til lejren, blev medbragte bøger konfiskeret i fangemodtagelsen. For eksempel flg.:

Dostojevskij: Raskolnikov
Gebäudestatistische Mitteilungen
Chr. Winther: Hjortens flugt
Eigil Knuth: Billedhugger i Angmagssalik
Slaughter: Ingen må dø
Douglas: Men jeg så ham dø

Med lidt held lykkedes det de »gamle« fanger at få fat i bøgerne, før tyskerne tog dem. Bøgerne indgik da i de små illegale biblioteker rundt om i barakkerne.

I efteråret 1944 fik nogle fanger de tyske myndigheders tilladelse til at modtage bøger. En student modtog sine lærebøger, en læge nogle

Midtertårnet (tårn 1) var indgang til fangernes lejrområde. På taget ses en projektør. Som alle andre bygninger i Frøslevlejren var tårnet af træ, men indvendig var det armeret med betonvægge, så det kunne modstå et angreb. (Illegalt foto).

lægevidenskabelige værker, og en ingeniør fik bøger til sine fjernvarme-studier.

Lejrkommandanten Hillgärtner protesterede herimod over for chefen for det tyske sikkerhedspoliti. – Når visse fanger modtog bøger, kunne det ikke forhindres, at andre fanger også nød godt af de samme bøger. Hillgärtner udbad sig derfor en udtalelse om, hvorvidt der i disse tilfælde forelå særlige årsager til at fravige det almindelige regulativ. Og han anmodede om, at hidtidig praksis blev opretholdt, da

slige undtagelser øvede en ugunstig indflydelse på Häftlingenes arbejdsindsats!

I februar 1945 blev der ved Røde Kors' hjælp oprettet et bibliotek med vistnok godt et par tusind bind. Biblioteket fik vældig succes med henvend 400 bogudlån om dagen. Bøgerne var i stadig cirkulation, og udvalget på hylderne derfor ringe, hvis man da ikke ville have en meget »aktuel« lærebog i skisport, som af en eller anden besynderlig grund fandtes i flere eksemplarer.

Klageretten, der havde til opgave at undersøge og afgøre interne forhold blandt fangerne, omtales af P. M. Digmann (se side 25). Selv om klageretten nok ikke fik den helt store betydning, bidrog den dog til at jævne flere uoverensstemmelser blandt fangerne og styrkede derved moralen. Fra den sidste måneds tid før befrielsen er bevaret nogle kendelser, som klageretten afsagde. To af disse kendelser, der taler deres eget sprog, gengives her i let redigeret form for at skjule de anklagedes identiteter. Kendelserne blev afleveret til barakformændene og oplæst i barakkerne.

*

DOKUMENT

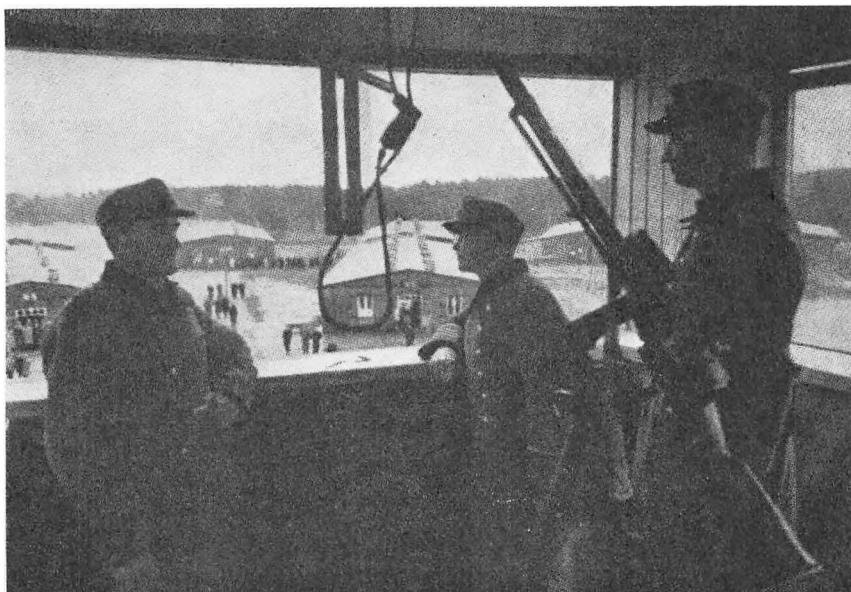
For klageretten har været indklaget følgende:

1. A for med de medindklagede som mellemænd at have bortbyttet et armbåndsurs til en værdi af ca. 75 kr. for tobaksvarer til en samlet værdi af ca. 15 kr.

2. B og 3. C for mod vederlag af i alt 1 pakke cerutter at have bragt denne byttehandel i stand.

Sagen har været behandlet i klageretten, hvor de pågældende har været afhørt og erkendt at have handlet i overensstemmelse med ovenstående.

Da det imidlertid, som medførende en urimelig udnyttelse af situationen, må anses for stridende mod såvel gældende lovgivning som mod en loyal opfattelse af det kammeratskab, der bør herske i lejren, såfremt der ved bytte af tobaksvarer med andre varer opnås en pris,

Tyske vagter i midtærtårnet, morgenen 5. maj 1945.

der efter rimelig og sædvanlig vurdering af disse andre ting, overstiger tobaksvarernes banderolepris, bestemmer klageretten herved:

1. A fratages sin tobaksration for april måned.
2. og 3. B og C fratages $\frac{1}{2}$ af deres tobaksration for april måned.

Det tilføjes, at klageretten ved eventuelle fremtidige sager af ovennævnte art vil skride til inddragelse af de for tobaksvarerne tilbyttede genstande.

Klageretten, den 3.4.1945.
Henning Petersen.

✱

DOKUMENT

For klageretten har været indklaget følgende:

1. K for mod et vederlag af 12 cigaretter at have solgt et par sko, der må antages at have haft en værdi af ca. 10–15 kr. og

derefter henvendt sig til lejrledelsen for at få tildelt fodtøj – og 2. X for mod et vederlag af 5 cigaretter at have bragt denne handel i stand.

Sagen har været behandlet i klageretten, hvor de pågældende har været afhørt og afgivet forklaring.

Da der i det foreliggende tilfælde er betalt en urimelig høj pris for cigaretterne, og da det må betegnes som groft ukammeratligt at sælge sit fodtøj og derefter, trods lejrens vanskeligheder ved fremskaffelse af det fornødne fodtøj, at forsøge at få udleveret nyt, bestemmer klageretten herefter:

K og X skal afgive den med først ankommende pakke medfølgende tobaksration til fordel for lejren.

Klageretten, den 29. april 1945.

Henning Petersen.

Et besøg hos SS-Sturmbannführer Hillgärtner

Af C. Beuck

De tyske bestemmelser, der afstak grænserne for fangernes dagligliv, var temmelig rigoristiske. – Men hvordan var tonen i det tyske kommandantskab, når civile uden for lejren bad om lempelser for fangerne? I dette brev skildrer pastor C. Beuck sit besøg hos lejrkommandanten. Pastor Beuck var sognepræst 1936–55 for den hjemmetyske menighed i Aabenrå. Hans holdning var klart anti-nazistisk.

Aabenraa, den 28. maj 1945

Kære Pastor Magle!

Idet jeg siger Dem Tak for Deres venlige Brev af 25. ds. skal jeg meddele Dem, at jeg gerne opfylder Deres Ønske med Hensyn til en Beretning over min Samtale med Lejrkommandanten i Frøslev. Nu kan jeg gøre det. Hidtil har jeg kun fortalt nogle faa Mennesker herom, fordi jeg for det første frygtede for, at det kunde skade, naar det blev almindelig kendt, for det andet, fordi det kunde give Bagslag og blive misforstaaet af mine egne Folkefæller. Af disse har jeg maattet døde ikke saa lidt, ikke mindst efter en Artikel i »Gemeindeblatt«¹ af 15. Aug. 1943 (»Bauer Kommunist?«) og efter at jeg oplæste Biskoppernes Protest mod Jødeforfølgelserne. Gudstjenestebesøget hos mig skrumpede ind, selv til Mindegudstjenesterne for de Faldne vilde mange ikke komme.

Men nu til selve Sagen.

Den 11. November 1944 skrev Biskop Noack til mig, at Forholdene i Frøslevlejren voldte ham Bekymring, at det ikke var tilladt at afholde Morgen- og Aftenandagt, at Provst Beyer havde været i Lejren for at bede om Afhjælp i denne Sag, men blev afvist, og om

1. Det tyske mindretals menighedsblad.

jeg ikke kunde prøve paa at faa noget udrettet; maaske vilde jeg som tysk Præst lettere komme paa Talefod med Kommandanten end en dansk Præst.

Det var ingen let Opgave, som blev henlagt til mig, men jeg har ikke et Øjeblik været tvivlende om, om jeg skulde gøre Forsøget; naar det gælder om at tjene Kirken og om at bringe Evangeliet om Kristus til Mennesker, skal jeg altid være rede.

Den 15. November 1944 tog jeg til Padborg; jeg mente dengang, at det var nærmeste Station. I Frøslev spurgte jeg ved et Vejkryds en Dreng, som stod der, om Vejen til Lejren. Han saa paa mig som paa et Spøgelse og, uden at sige et eneste Ord, viste han med Haanden Retningen. Jeg havde Følelse af, at han var helt forskrækket deraf, at et Menneske frivillig gik denne Vej. Det var en typisk, meget trist, taaget Novemberdag; Regnen sivede ned. Hele Vejen mødte jeg ikke et eneste Menneske – jo, en Mand, som skyndte sig forbi mig, uden at se paa mig; han ansaa mig vistnok for hørende til Lejrens Opsyns-personale. Da jeg fik Øje paa Pigtraaden omkring Barakkerne, blev jeg stærkt mindet om de engelske Krigsfangelejr, i hvilke jeg havde siddet i 1½ Aar.¹

Da jeg kom til Porten, bad jeg Vagtposten om at maatte komme ind for at tale med Kommandanten. »Nej, det er ikke tilladt«, var Svaret, og saa gik Manden frem og tilbage uden at ænse mig. Jeg spurgte flere Gange igen om Lov at komme ind, fordi jeg ville tale med Kommandanten selv. Saa lukkede han op. Efter behørig Legitimation blev jeg ført til »Geschäftszimmer«. Her var man meget forbavset over, at jeg var kommet ind og over mit Ønske. Naar jeg blev spurgt, hvad jeg vilde hos Kommandanten – og det skete flere Gange af forskellige Personer, – svarede jeg altid: »Jeg vil tale med ham 'in kirchlichen Angelegenheiten'«. Kommandanten var ikke tilstede; Ventetiden blev lang, vistnok mere end 2 Timer. I denne Tid kunde jeg gøre en Del Iagttagelser af den Aand og Mentalitet, som raadede der. I Mellem-tiden blev jeg kaldt ind til Adjutanten. Han gjorde et meget pænt og anstændigt Indtryk; hans Titel og Navn er mig ikke bekendt. Efter

1. Under verdenskrigen 1914–1918.

at jeg havde frembragt mit Ønske, sagde han, at Spørgsmaalet om Afholdelse af Gudstjenester i Lejren hidtil ikke havde været aktuelt, ingen havde efter hans Mening nogensinde fremsat Ønske i denne Retning, men han mente, at der slet ikke vilde være noget til Hinder herfor; han personlig havde ikke noget derimod. Jeg blev naturligvis meget glad herover, men var dog forsigtig nok til at spørge, om jeg nu kunde regne med, at der fremtidig vilde blive afholdt Gudstjenester i Lejren, eller om det var Kommandanten, som havde det afgørende Ord at sige. Han indrømmede det sidste, og saa foretrak jeg at afvente Kommandantens Tilbagekomst.

Endelig hed det: »Kommandanten er kommen« og jeg blev ført ind til ham. Adjutanten var tilstede under hele Samtalen, men sagde ikke et eneste Ord. Kommandantens Titel og Navn var: Sturmbannführer Hillgärtner. Efter at vi kort og formelt havde hilst paa hinanden, bød han mig ved en Haandbevægelse tage Plads lige overfor ham. Skrivebordet stod mellem os. Adjutanten sad tæt ved min Side. Næppe havde jeg taget Plads og inden jeg fik Mulighed for at sige noget, overfusede Hillgärtner mig med en lang Tale fuld af Bebrejdelser. Jeg var saa overrasket, at jeg i Begyndelsen slet ikke forstod, hvad han vilde og mente, men Indholdet af den lange Tale var, at han ikke kunde begribe, hvad jeg vilde af ham, hvorledes jeg var kommet ind, vi havde slet ikke noget at forhandle om, jeg kunde lige saa godt gaa med det samme o. s. v. Jeg har aldrig i mit Liv oplevet, at et Menneske har set paa mig saadan som han gjorde det. Hans Øjne lynede; der var en Blanding af umaadelig Vrede, Had og Foragt i dem. Jeg havde det paa Fornemmelsen, at han var rasende over, at en Præst overhovedet vovede det, at komme ind i hans Magtomraade, uden at være tilkaldt, og saa endda en tysk Præst, som efter hans Mening dog skulde være »gleichgeschaltet« hans »Weltanschauung«.¹ Heldigvis blev jeg under denne Salve rolig og beherskede mig, idet jeg ikke sagde et Ord.

Da han var færdig, begyndte den egentlige Samtale. De Ord, jeg i

1. Være ensrettet efter hans verdensanskuelse.

det Følgende gengiver paa Tysk, er ordret Gengivelse; jeg har nedskreven dem den 16. November, altsaa Dagen efter Samtalen.

Jeg: »Ich bin gekommen, um Sie zu fragen, ob es nicht gestattet werden könnte, dass für die hier Internierten seelsorgerliche Betreuung und regelmässiger Gottesdienst veranstaltet wird?«¹

Hillgärtner: »Nein, eine solche Erlaubnis würde unserer Weltanschauung völlig widersprechen, wäre unlogisch.«

Jeg: »Wäre es nicht denkbar, dass es doch hier geschähe? Ich bitte darum! Es könnte hier doch manche geben, welche ein Bedürfnis danach haben, Gottes Wort zu hören; ein Christ lebt ja nicht von Essen og Trinken allein.«

Af hans lange afvisende Svartale husker jeg Sætninger som: »... nein, das ist ganz ausgeschlossen, wird nie erlaubt werden; eine christliche Verkündigung darf es hier nicht geben.«²

Jeg indskød, at jeg var Officer fra Verdenskrigen og havde siddet i engelsk Fangenskab; der havde vi Lov til at holde Gudstjeneste og jeg havde selv holdt saadanne. Derpaa svarede han, at det var en ganske anden Ting; vi havde som Soldater gjort vor Pligt, men her fandtes der kun Sabotører og Forbrydere; og de havde ikke fortjent at faa en Gudstjeneste. Jeg undlod at diskutere med ham om dette Spørgsmaal, fordi han paa ingen Maade vilde have forstaaet mit Standpunkt. Jeg vilde nu kun fremsætte de Spørgsmaal, som jeg havde rede.

Jeg: »Wenn kein Gottesdienst gehalten werden darf, dürfen dann wenigstens Bibel und Gesangbuch im Lager benutzt werden?«³

1. – Jeg kommer for at spørge Dem, om det kunne tillades, at der drages omsorg for sjælesorg og regelmæssige gudstjenester for de internerede?

– Nej, en sådan tilladelse ville være ulogisk og stride ganske og aldeles imod vor verdensanskuelse.

– Kunne det slet ikke tænkes, at det alligevel blev gennemført her. Jeg beder Dem herom. Her er sikkert mange, der føler trang til at høre Guds ord, en kristen lever jo ikke af mad og drikke alene.

2. – nej, det er helt udelukket, det vil aldrig kunne tillades; en kristen forkyndelse må ikke gives her.

3. – Når der ikke må afholdes gudstjenester, må man da ikke i det mindste benytte bibel og salmebog her i lejren?

*SS-Sturmbannführer
Philipp Hillgärtner
var kommandant
i Horserødlejren og
siden i Frøslevlejren
til engang i december
1944.*

H.: »Solche Bücher gibt es hier nicht.«¹

Det vilde jeg gerne tro ham, fordi jeg mente at vide, at disse Bøger fratoges Fangerne, naar de blev indleveret i Lejren. Jeg vilde faa ham til at sige noget i den Retning og spurgte endnu engang: »Wenn sich aber nun doch solche Bücher hier finden, dürfen sie dann gebraucht werden?«² hvorpaa han igen svarede: »Es gibt hier nicht solche Bücher.«³

1. – Den slags bøger findes ikke her.
2. – Hvis nogen alligevel har disse bøger, må de så bruge dem?
3. – Den slags bøger findes ikke her.

Jeg: »Aber wenn solche Bücher den Internierten zugeschickt würden, würden sie sie dann behalten dürfen?«¹

H.: »Nein!« –

Da jeg mærkede, at jeg ikke vilde kunne komme videre med dette Spørgsmaal, fremkom jeg med det sidste, jeg havde at stille:

»Wenn der Fall einträte, dass ein Internierter erkrankte, vielleicht so schwer, dass der Tod zu erwarten wäre, und er den Wunsch hätte, das hl. Abendmahl zu empfangen – würde das gestattet werden?«²

»Nein.«

Derpaa rejste jeg mig, idet jeg udtalte, at en videre Samtale vistnok ikke vilde føre til nogetsomhelst Resultat, hvori han samtykkede.

Vi skiltes og jeg tog hjem.

Den følgende Dag, den 16. Nov., sendte jeg en Beretning til Biskop Noack om Samtalens Forløb. Derefter meddelte Biskoppen mig, at han havde indberettet til Centralmyndighederne i København om det Skete, og, saavidt jeg har forstaaet, er der senere opnaaet nogle Lettelser for Fangerne med Hensyn til Brug af kristelige Bøger og Afholdelse af Gudstjenester. Men nøjere Besked ved jeg ikke derom – men De vil jo have nøjere Kendskab dertil.

Med venlig Hilsen
Deres hengivne og forbundne
C. Beuck.

1. – Men hvis nogle af de internerede får tilsendt disse bøger, må de så beholde dem?
2. – Hvis det sker, at en interneret bliver syg og måske ligger for døden, vil det da blive tilladt ham at modtage nadveren, hvis han udtrykker ønske herom?

»Kirke og Skole« i Frøslevlejren

Af Hans Magle

Trods lejrkommandantens kirkefjendske optræden, som pastor C. Beuch skildrer i sit brev, udfoldede der sig et vist kirkeligt og kulturelt liv blandt de internerede. Herom fortæller brevets modtager, pastor Hans Magle:

Den morgen i 1944, da jeg blev arresteret og ført til forhør i Frøslevlejren, kom jeg fra konfirmandundervisning og havde med mig en mappe med bl. a. en bibel og en salmebog. Dem tog de fra mig. Jeg protesterede ved at sige: »Det er Bibelen og den danske kirkesalmebog. Dem kan De ikke tage fra mig.« De svarede: »Jo, det kan vi, for det er forbudte bøger« (verbotene Bücher). Jeg fik dem først flere måneder efter kapitulationen i 1945. De danske politifolk fandt dem sammen med andre ting, der tilhørte mig, i Gestapos hovedkvarter i Staldgården i Kolding.

Når nazisterne alligevel allerede i 1944 så igennem fingre med, at vi fanger havde både kirke og skole, skyldes det efter min forståelse den ejendommelige vilkårlighed, der var så karakteristisk for dem. Man vidste egentlig aldrig, hvor man havde dem. De handlede ikke af overbevisning eller efter faste principper, men først og fremmest af frygt for hverandre og af snobberi for deres overordnede.

Initiativet til Frøslevlejrens »kirke og skole« kom fra fangerne selv. Vi var et bredt udsnit af den danske befolkning, »mænd af alle klasser«, som vi sang i en vise. Og danske mænd kan nu engang ikke leve af at grave grus og spille whist. Derfor fik vi arrangeret undervisning af forskellig art, navnlig i sprog, og derfor blev der afholdt gudstjenester m. m. Til tider gjorde vi det åbenlyst, til andre tider hemmeligt, eftersom nazisternes lune var. Når det foregik hemmeligt, tog vi selvfølgelig de nødvendige forsigtighedsregler for ikke at blive opdaget – men uden nervøs frygt. Skulle vi blive taget på fersk gerning, var vi rede til at tage konsekvenserne. Det var de vilkår, hvorunder vi var

gået til aktiv modstand mod besættelsesmagten, og vi havde ikke i sinde at kapitulere hverken for den eller for Gestapo.

De, der ikke selv har oplevet alt dette, må nu ikke forestille sig, at vi fanger gik rundt i lejren med højtidelige »heltefølelser« og alvorlige miner. Den slags kendtes overhovedet ikke. Vi havde faktisk ikke noget at indvende imod, at vi var blevet arresteret og holdtes indespærret. Da jeg efter forhørene blev sluppet ind bag pigtråden til de andre, modtog kaptajn P. M. Digmann og lærer Peter Marcussen mig med et muntert brøl: »Velkommen, Magle! Vi har ventet dig længe.« Men vi havde noget imod, at man behandlede os som forbrydere og ikke som krigsfanger. Det var nemlig det almindelige synspunkt hos vore nazistiske vogtere, at vi var forbrydere, lovovertrædere, der fortjente straf.

Her er en lille personlig erindring til illustration deraf. Jeg var en tid beskæftiget med at grave grus og stod i bunden af grusgraven sammen med en 4–5 solide danske grænsegendarmere. De arbejdede støt som et – lidt langsomt gående – urværk. Det gjorde jeg faktisk ikke, for det morede mig ikke, så jeg snakkede hellere, tjattede lidt med skovlen og stod og hvilte mig. Så mærkede jeg, at der var én, der så på mig, kiggede op og ganske rigtigt: dér stod én af vagtmandskabet med sin »skyder« og så ned på mig. »Hvad er De i det civile liv?« »Præst.« »Det tænkte jeg nok.« »Så-eh, hvorfor tænkte De det?« »De tager så mærkeligt på en skovl.« Det var de indledende bemærkninger, og det blev til mange og lange samtaler mellem ham og mig – på tysk naturligvis. Han kedede sig sikkert også og greb chancen til lidt tidsfordriv. I lange tider kom han hver dag, hilste pænt goddag, og så sludrede han og jeg om både det ene og det andet. Somme tider ærgrede det mig, og så sagde jeg til gendarmene, at jeg ikke gad snakke med den fyr mere, men så svarede de: »Sikke noget sludder. Vel skal du det. Så går tiden hurtigere for os, når vi hører på jeres snak.«

Men så en skønne dag gik det galt. Min Württemberger havde været i fineste humør og spurgt mig, om der ikke var noget, jeg kunne ønske mig, så kunne han måske udvirke, at jeg fik det. Jeg foreslog nogle bøger, og da han ville vide hvilke, nævnte jeg Mommsens »Römische Geschichte«. Den kendte han ikke, men det førte til, at jeg

ganske ligeud spurgte ham, hvorfor vi ikke blev behandlet som krigsfanger, der jo havde langt mere frihed til både det ene og det andet. Dertil svarede han, at fangerne i Frøslevlejren – »hier im Lager« – ikke er krigsfanger, men forbrydere. »Sie sind alle Verbrecher« – de er alle sammen forbrydere – sagde han ordret, men så så han hen på mig med et lille smil og tilføjede: ja, naturligvis med et par undtagelser! Det var mig en noget for grovkornet fornærmelse, som jeg svarede på ved at spørge ham, hvem han troede, der var mest fri: enten han og de andre nazister eller vi, der var fanger i det ydre. Det varede lidt, før han forstod, hvad jeg mente, men vi havde talt så meget sammen, at det til sidst gik op for ham. Så blev han vred og kom med trusler, men gik derpå sin vej. Det blev punktum for de samtaler. Bøgerne ansøgte jeg skriftligt om at få – efter hans råd. De kom også (fra Århus) til lejren, men blev returneret omgående. En kammerat, der gjorde tjeneste på lejrens postkontor, fortalte mig, at da tyskeren havde set, hvem bøgerne var tiltænkt, råbte han: »Nein! Der ist Pastor. Zurück!«

Men altså: vi var alle regnet for Verbrecher (forbrydere). Det svarer til, at grove tiltaleformer som »Schweinhund!« og »Schnauze halten!« var yderst almindelige. Skældsordene var ligegyldige, men skulle vi regnes for lovbrydere, ville vi også være det rigtigt! Derfor ordnede vi både kirkegang og skolegang – so oder so, som nazisterne sagde – og det skal der nu berettes om.

*

Kirken i fangelejren var først og fremmest søndagsgudstjenesterne rundt om i barakkerne. Julen 1944, det første par måneder af 1945 og påsken 1945 foregik det helt åbenlyst – enten med direkte tilladelse (jul og påske) eller fordi man lukkede øjnene for det. Søndagsgudstjenesterne blev bekendtgjort ved håndskrevne »prædikantlister«, der blev sat op i alle barakker på en opslagstavle inden for døren. Jeg har »prædikantlisterne« liggende her foran mig fra søndag den 28. januar 1945 til søndag den 4. marts. Jeg piller én ud af bunken og aftrykker den her. Den så sådan ud:

Søndag 4/2 45

Barak 2	Hein	Kl. 10,00
Barak 3	ingen Gudstj.	
Barak 4	Holm	Kl. 9,15
Barak 5	Bay	Kl. 10,15
Barak 6	Koefoed	Kl. 10,30
Barak 8	Magle	Kl. 10,15
Barak 9	Hein	Kl. 11,00
Barak 11	Quistgaard	Kl. 9,30
Barak 12	ingen Gudstj.	
Barak 13	Magle	Kl. 9,15
Barak 14	Quistgaard	Kl. 10,30
Barak 15	Damtoft	Kl. 10,15

Det næste – efter bekendtgørelsen – var indretningen af en belægningsstue til »kirke«. Det skete tidligt søndag morgen og var som regel »lægmandsarbejde«, som mange tog ivrigt og dygtigt del i. Der kunne være lidt knebent med plads, for når der skulle skaffes soveplads på en lille belægningsstue til 30–40 mand, fyldte de 3-etagers senge godt, selv om der lå 3 mand på 2 madrasser. Megen fri gulvplads var der ikke. Til gengæld var der fri siddeplads på alle sengene for kirkegængerne! Som regel fik vi fat i et firkantet bord, der blev rykket op mod væggen som »alterbord«. Ofte var der en kammerat, der fik anbragt et kors på bræddevæggen oven over bordet. Julen 1944 var det vist de fleste steder lavet af gran, men ellers var det mest almindeligt med et kors af papir af en eller anden art. Somme tider skjulte man de grimme brædder med et uldtæppe eller et lagen, så at korset fik en grå eller hvid baggrund. Opfindsomheden var stor og evnen til at »organisere« fra tyskernes forråd endnu større.

I begyndelsen var det et stort problem med salmebøger. Min private salmebog havde tyskerne – som allerede fortalt – konfiskeret som »forbudt bog«, hvad jeg både var vred og bedrøvet over – især fordi jeg i første omgang kom i Einzelhaft (enecelle), hvor det havde været svært rart at have haft den. Men allerede første aften, da det var blevet mørkt, bankede det på ruden, og udenfor – trykket tæt op til væggen – stod Jørgen Koefoed, sognepræst i Alminde, og stak en salmebog ind

til mig gennem vinduet. Der stod for øvrigt efterhånden også andre dér den aften og sørgede for mit åndelige og legemlige velbefindende. Gud lønne dem for det! Det var en dejlig aften. Salmebogen havde Koefoed smuglet ind i lejren. Det var der også enkelte andre, der havde gjort. Men det var alt for lidt til de 3–400 fanger, der holdt jul i Frøslevlejren i 1944. Det klarede vi ved at »organisere« tilstrækkeligt papir, og så satte vi os ned og afskrev de vigtigste julesalmer i så mange eksemplarer, at vi fik nok til alle. Jeg hader ellers mekaniske afskrivninger, men hvor var det et dejligt stykke arbejde.

Når vi holdt altergang, var det naturligvis et ekstra vanskeligt problem med altervin og alterbrød. Kirkens »hellige kar« gik det let med. Der var altid en kammerat, der kunne »organisere« en mælkekande og nogle kopper i køkkenbarakken. Værre var det med altervin og alterbrød, men det lykkedes altid. Det var igen en af de gode kammerater fra køkkenregionen, der klarede det. Fra tyskeres forråd »organiserede« han en flaske frugtsaft, som vi blandede med vand, og fra samme sted et franskbrød, som vi skar i små firkanter. Dermed havde vi, hvad vi skulle bruge. Ingen af os havde mindste samvittighedsnag ved at »stjæle« fra tyskerne. Og det at alterbrødet ikke havde nogen lighed med de »oblater«, der ellers bruges i kirkerne, og at vinen ikke var andet end fortyndet saftevand, var på en måde en lykkelig ting for os. Thi derved samlede hele opmærksomheden sig om Ordet, der lød: »Dette er mit legeme«. »Dette er mit blod, der udgydes for eder til syndernes forladelse«. Jeg kan trøstigt sige, at vi ikke var helgener. Vi havde brug for det vidunderlige, at der var én, der var død for os, og som gav os den tilgivelse, hvori der er liv og salighed.

En søndag lige over middag i december 1944 blev jeg pludseligt lukket ud af Einzelhaft (enecelle) og anbragt i barak 5 mellem de andre. Da var der en kammerat, der kom hen til mig og sagde: »Der er altergangsgudstjeneste i ?? . Vil du med? Hvis du skynder dig, kan du lige nå det.« Om jeg ville! Jeg har været i kirke mange steder rundt om i verden, også i »fine« domkirker med præster i fornemt messeskrud og den skønneste orgelmusik o. s. v., men aldrig har (i subjektiv forstand) Himlen været nærmere, end da vi, en 60–70 danske mænd, hin grå søndag eftermiddag i december 44 knælede i klynge på det snavsede gulv i en tom barak og hørte de forunderlige ord:

»I den nat, da vor Herre Jesus Kristus blev forrådt . . .« Også Han altså, ligesom vi. Intet menneskeligt var Ham fremmed. Og så gik Quistgaard rundt mellem de knælende mænd: »Jesu Kristi legeme!« Pludseligt blev barakdøren revet op, og en kammerats råb lød skærende midt i højtidens stilhed: »Magle skal over til tyskerne med det samme til forhør!« Hvor vidste tyskerne, at jeg var dér? Det vidste de ikke, men kammeraterne vidste det, og vi havde selv sat vagt ved døren for at kunne være i fred. Forhøret varede små to timer og var det rene pjank, men det gav mig den ejendommelige oplevelse, at jeg for første og eneste gang i mit liv kommunikerede sub una (kun modtog brødet) på katolsk vis. Ak ja, de kære nazifolk skaffede os mange usædvanlige oplevelser!

Det hændte naturligvis også, at tyskerne kom over os midt under en gudstjeneste. Jeg husker sådan en affære. Det må have været et stykke ind i 1945, da vi havde fået indrettet en »rigtig« sygebarak med danske læger (fanger) og politimester Hartmann fra Haderslev (også fange) som barakformand, så vidt jeg husker. En søndag render jeg på Hartmann et sted i lejren: »Kunne du ikke tænke dig at holde gudstjeneste i sygebarakken i eftermiddag?« Det kunne jeg, og vi aftalte tiden. Dørene ind til stuerne med de sengeliggende syge kammerater stod åbne. Et par oppegående kammerater og Hartmann sad på træbrikse ved siden af mig, der stod op ad trævæggen i midtergangen. Vi havde sunget en salme, bedt en bøn, og jeg var midt i min prædiken. Så gik barakdøren op, og selveste »storbanditten« – der Hauptsturmführer – triner ind. Tavshed. Han ser forbavset på det lille »selskab« og marcherer lige hen imod mig, og der udspandt sig følgende korte, men hyggelige samtale:

Han: Was machen Sie da? (Hvad laver De her?)

Jeg: Gottesdienst, Herr Hauptsturmführer. (Gudstjeneste, Hr. H.)

Han: Wissen Sie nicht, dass es verboten ist? (Ved De ikke, at det er forbudt?)

Jeg: Jawohl, Herr Hauptsturmführer, das weiss ich. (Ja, Hr. H., det ved jeg.)

Han (med et brøl): Und doch tuen Sie es! (Og så gør De det alligevel!)

Det var åbenbart lidt for meget for ham, for han både hvæsedde og

SS-Hauptsturmführer Schriever kom til Frøslevlejren i december 1944 og var kommandant her til 5. maj 1945.

savlede, snurrede om og marcherede ned i den anden ende af barakken, hvor tyskerne havde fået indrettet en tandlægeklinik med en af fangerne – tandlæge Henning Pedersen fra Nykøbing M. – som praktiserende tandlæge. Ham kendte jeg. Vi havde begge samtidig siddet

i Einzelhaft og sludret fornøjeligt sammen gennem den tynde bræddévæg. Jeg gik ud fra, at kammeraten – tanddoktoren, altså – ville forstå situationen og sætte boret ekstra godt i og i det hele taget forlænge både tiden og pinen for »storbanditten«, så vi andre kunne blive færdige. Derfor sagde jeg højt: »Ja, jeg ved jo ikke, hvad I vil, kammerater. Men jeg foreslår, at vi fortsætter, kun at vi lader være med at synge.« Det syntes Hartmann var helt o.k., og så fortsatte vi vor gudstjeneste i ro og mag. Hen under aften træffer jeg tandlægen på appelpladsen: »Nå, min gamle ven,« sagde han, »nu er det sket med dig.« Og så fortalte han, hvordan han havde trukket det ud med udboringen af den hule nazitand, for at vi kunne få tid til at slippe væk. Men så havde de hørt, at vi fortsatte gudstjenesten, og så var tyskeren blevet rasende og havde råbt op om, at den præst var utrolig fræk, og at det skulle jeg blive straffet for o. s. v. Officielt blev jeg det aldrig, men visse ting tyder på, at jeg blev det »på papiret« – altså deporteret eller likvideret – og derefter blev jeg »glemt« under de sidste par måneders stigende uorden. Det vigtigste var imidlertid, at vi fik et morsomt bevis for, at vore gudstjenester var forbudt.

I begyndelsen af marts 1945 blev dette forbud skærpet. Det blev meddelt alle barakformænd (danske fanger), at de for fremtiden blev gjort personligt ansvarlige for det almindelige mødeforbuds overholdelse, hvilket antagelig betød barakformandens deportation til Tyskland, dersom vi overtrådte det. Meddelelsen blev læst op om aftenen i den barak, hvor jeg boede. Det var et hårdt slag for os alle. Forbudet omfattede ikke blot gudstjenester, men alle former for møder og sammenkomster. Der faldt mange bitre ord mod tyskerne. Hvis ord havde kunnet dræbe, var de blevet totalt »vernichtet«! For mit eget vedkommende sagde jeg, at dersom det kun havde været præsten, der blev gjort ansvarlig, så havde der ikke været noget at diskutere, men når en sagesløs kammerat skulle straffes for noget, som jeg egentlig havde ansvar for, så ville jeg ikke mere holde gudstjenester i lejren. Det standpunkt vandt de andre kammeraters tilslutning.

Dermed indtrådte »det sorte interregnum«. I »Dansk Kirkeliv. Advent 1945« side 110 f. siger jeg, at det varede fra sidst i februar til den 29. april. Det kan næppe være helt rigtigt. Min sidste »prædikantliste« er fra søndag den 4. marts, der viser, at der den søndag var

Til Bekendtgørelse i Barakkerne D.A.

Hauptsturmführer Schriewer har Dags Eftermiddag Kl. 17.00 tilkaldt undertegnede og samtlige mandlige Barakfermænd.

Hauptsturmführeren pålagde Barakfermændene at føre Tilsyn med, at Forbudet med Forsamlinger af enhver Art - herunder saavel politiske og kulturelle Møder ~~sa~~ Gudstjenester og Andægter - overholdes.

Hauptsturmführeren gjorde Barakfermændene ansvarlige for Forbudets Overholdelse og fremhævede, at Overtrædelser vilde medføre den pågældende Barakfermands øjeblikkelige Deportation til tysk Koncentrationslejr.

Før fortsat at bevare de Gøder, vi har, henstiller Lejrledelsen indtrængende til hver enkelt Kammerat, at være sig sit Ansvar bevidst overfor Barakfermændene og derved overfor Lejrens Helhed.

Frøslev, den 2. Marts 1945.

planlagt gudstjenester i 11 barakker. Dersom det derfor er gået efter planen, varede det »sorte interregnum« fra en uge ind i marts til slutningen af april. For vort vedkommende betød det nu ikke total tavshed, men kun at hvad vi foretog os, atter blev gjort hemmeligt. Flere steder samledes vi efter mundtlig aftale søndag morgen et eller andet sted, læste søndagsevangeliet og holdt bøn sammen. Nu fik salmebogens 2. del med læsestykker og bønner pludselig betydning for mange af os. Den hjalp os til at gøre disse beklippede gudstjenester fulde af højtid og fred.

I den forbindelse bør det noteres, at det »liturgiske« for os fanger viste sig at være af større værdi end vore egne, individuelle ord, selv om de var nok så oprigtig ment. Det var de bibelske læsestykker, kollekterne, de faste bønner, trosbekendelsen og velsignelsen, der var det undværlige. Hvad vi hver især havde af personlig og privat art -

ens egen bekendelse, egne bekymringer o. s. v. – fandt let plads i stilhed bag de gamle prøvede og stærke ord, som kunne tåle at slides om og om igen.

Dette gjaldt som regel også dér, hvor man kunne samle nogen til morgen- eller aftenbøn. Jeg har liggende for mig den »opskrift« for aftensang, der blev benyttet i min barak. Vi sang først »Alt står i Guds faderhånd«. Så sagde den kammerat, der ledede det: »Lad os bede . . . for konge og fædreland, at Gud vil give Danmark en god fremtid med frihed og fred! (Pause, stille bøn) for vore hjem, vore nærmeste, store og små, vore deporterede kammerater og for dem, der står midt i modstandskampen! (Pause) for freden, for ret, retfærdighed og gode sociale kår for alle mennesker, for fordragelighed mellem nationerne – og for vore fjender, at de engang må tage plads mellem de fredselkende folk! (Pause) for os selv, at had og egoisme ikke skal ødelægge os, men at vi må glemme os selv og leve for vor næste i tilgivelse og kærlighed!« (Pause). Så bad vi Fadervor og sang til sidst »Altid frejdig.«

Dette »liturgiske skema« gav stor plads for det individuelle, men – i en nazistisk fangelejr må i sidste instans alle regler og skemaer vige for det øjeblikkelige behov, det spontane og uforudsete. Jeg var en tid på en stue, hvor jeg var den eneste, der ikke var kommunist. Da jeg første gang trådte ind i stuen, var der én, der udbrød: »Hva' Fa'en ska' vi med en præst her!« Det tog jeg nu med humør, for jeg kendte mine pappenheimere: mund og hjerte fulgtes ikke altid ad hos dem. En aften, da døren var blevet låset, og vi lå i vore køjer, var der en af kammeraterne, der underholdt os med gadeviser til eget akkompagnement. »Instrumentet« var lavet af træ, han havde »organiseret« på tyskernes værksted, og i mangel af bedre var det antageligt. Viserne var næsten alle morsomme, men langt fra stuerene. Han havde lige endt sådan en vise, der var blevet modtaget med stor begejstring. Så var der én, der råbte: »Vi skal have én til.« Men så svarede visesangeren helt ordret sådan: »Nej, nu får i Fanden-gale-me ikke mer', for nu skal Magle be' aftenbøn.« Der var ingen, der lo, og ingen protesterede. Derimod blev der straks helt stille oven på alt det sjov. Hvor kan det være? Kan man finde en antagelig forklaring på det? Jeg ved ingen bedre end Grundtvigs:

»Pinsedag, da Guds ånd kom herved,
da nedsteg Guds kraft til vor skrøbelighed.«

Den aften gav mine kommunist-kammerater fortabt over for Helligånden og bad aftenbøn sammen med mig, der sluttede af med at sige: »Godnat kammerater, sov godt!« Og så sov vi – så sødt og godt, som om vi havde været hjemme hos os selv.

Selvfølgelig skal man tage hele baggrunden i betragtning ved bedømmelsen af den indvirkning på vore sind, som salmer, skriftord og bønner havde. Men det er jo en gammel og velkendt historie, at det, man kalder »gode dage«, ikke er den bedste grobund for åndelige værdier. Og i Frøslevlejren var der jo et sværd, der bestandig hang over vore hoveder. Det var deportationerne. De blev arrangeret tidligt om morgenen, samtidig med at vi ved 4-tiden blev purret ud ved de sædvanlige sirenehyl. Vi hadede de mørke, sure og kolde vintermorgener, når vi stod opstillet i geled, og navn efter navn blev råbt op, uden at vi kunne øjne andet system i det end tilfældighedernes lotteri. Men når de udtagne kammerater så var ført væk, og barakken var blevet lukket for de tilbageblevne, og vi havde fået luft for al vor indestængte harme og sorg ved nogle kraftige forbandelser over hele det dømoniske system, hvad så? Ja, så skete det igen. Så blev det ganske spontant til gudstjeneste med forbøn for kammeraterne og salmesang. Hvad brød vi os i det øjeblik om alle forbud! Det var især »Vor Gud han er så fast en borg«, man ville synge. For resten ikke så mærkeligt. Luther skrev den jo under indtryk af lignende voldshandlinger.

»Og myldred' djævle frem på jord
og os opsluge ville,
vi frygte dog ej fare stor,
de deres trusler spille.«

*

Når det drejer sig om Kirken, er søndagsgudstjenesterne og de daglige gudstjenester det første, men det er ikke det eneste. Det var det heller ikke i fangelejren i Frøslev. Alle de funktioner, der normalt hører

Den tyske fotograf laver portrætoptagelse af en fange. (Illegalt foto).

med til en evangelisk-luthersk kirke, fandtes også dér – vistnok lige med undtagelse af dåb, konfirmation og brudevielse.¹

At der af og til fandt et dødsfald sted, er ikke så mærkeligt. Det er snarere mærkeligt, at der var så relativt få, der døde i den lejr. Det skyldes især to ting: Røde Kors-forplejningen og tyskernes relative mildhed. Men altså: enkelte dødsfald var der. En kammerat blev skudt, da han kom en halv meter for nær til pigtråden; en anden omkom under flugtforsøg i minefeltet uden for pigtrådsspærringen og en tredje døde af skudsår, han havde fået ved åben kamp før tilfange-

1. Giftefogeden for Bov kommune foretog flere borgerlige vielser i lejren. Baronesse Wedell-Wedellsborg og andre Røde Kors-repræsentanter plejede at være til stede som vidner. Efter vielsen måtte et brudepar være sammen 2–3 timer – under opsyn af en tolk. Brudgommen måtte så vandre tilbage til sin barak, mens Røde Kors sørgede for bryllupsmiddag til den ensomme brud. (J.M.)

Fotografier fra fangekartoteket. Begge fanger blev deporteret og døde i Tyskland.

tagelsen, og af påfølgende tysk vanrøgt. Hvor tyskerne gravede dem ned, ved jeg ikke – antagelig i sandbakkerne et sted uden for lejren. Kun én gang blev der – mig bekendt – holdt kristen begravelse, men hemmeligt. En morgenstund mødte jeg politimester Hartmann på appelpladsen. Han standsede mig og spurgte, om jeg havde hørt, at der var en kammerat i barak nr. det og det, der var død om natten, hvad jeg altså ikke havde. Hartmann fortalte videre, at tyskerne havde smidt den døde kammerat ind i et værktøjsskur med skovle, hakker o. s. v., og så spurgte han, om jeg ikke ville gå med derhen, så vi kunne få sådan »lidt i retning af en kristen begravelse for ham?« Det ville jeg naturligvis gerne. På vejen derhen fik vi fat i endnu en kammerat, og så stod vi tre – præsten og »følget« – i skuret med ryggen til døren. Den døde kammerat lå helt afklædt på jorden uden dække af nogen art. Så lød de gamle ord: »Jeg er opstandelsen og livet, siger Herren; den, som tror på mig, skal leve, selv om han dør,« o. s. v. efter det fynske begravelsesritual. Vi bad en bøn for den døde og hans ukendte slægt. Så var der »jordpåkastelse« – uden jord – men efter kirkens

gamle sædvane: »Af jord er du kommet. Til jord skal du blive. Af jorden skal du igen opstå.« Til slut bad vi Fadervor, lyste velsignelsen og gik. Hvor tyskerne senere gjorde af den døde, ved jeg ikke. Men for Hartmann og mig var det os en dyb tilfredsstillelse, at vi i dette tilfælde havde kunnet bøde lidt på den nazistiske foragt for menneskeliv.

Det, man i det kirkelige sprog kalder »sjælesorg«, var der begribeligvis rig anledning til at øve. Om anledningerne blev benyttet rigtigt er jo så et andet spørgsmål. Protestantiske præster i almindelighed og danske folkekirkepræster i særdeleshed må stadig famle sig frem for at finde den rigtige måde at gøre det på. Men jeg vil mene, at alle de præster, der var fanger i Frøslev, har gode minder om fortrolige samtaler på tomandshånd, der dog i nogen grad kan fortjene det indholdsmættede navn af »cura animarum« (omsorg for sjælene).

Sådan var der en ung fyr oppe fra Jylland et sted. Han magtede ikke tilværelsen som fange. Adskillelsen fra dem, han hørte sammen med, og hans egen usikre fremtid tog atter og atter modet fra ham. Så kom han af sig selv og bad om hjælp, og det gentog sig flere gange med nogle dages mellemrum. Efter en fortrolig samtale gik det fint en lille tid, men så var der pludseligt et eller andet, der fyldte ham med frygt, og så måtte vi om igen. En nat vågnede vi ved et infernalsk spektakel. Tyskerne skød som gale fra vagttårnene, og hundene glammede. Det viste sig, at min unge kammerat i et modløst øjeblik havde forsøgt at flygte, var sluppet gennem pigtrådsspærringen, men havde i sin forvirring glemt minefeltet med landminerne. Den anden mine, der sprang, tog ham, og sprængningen vakte tyskerne til »heltedåd«.

Vi præster trængte også selv til sjælesørgere. Søndag efter påske 1945 kneb det for en gangs skyld også for mig. Årsag: min yngste datter blev den dag konfirmeret i Tønder kirke. Men en præst fra Jylland og en kriminalbetjent fra Sønderjylland blev mine forstående sjælesørgere, så at jeg atter kunne smile og takke Gud. I den forbindelse kan det være værd at nævne, at den skønneste påskemorgen, jeg nogen sinde har oplevet, blev oplevet i fangelejren i Frøslev sammen med en katolsk præst. Han og jeg havde haft en hel del sammen. Jeg havde siddet hos ham, da han var syg, og han havde kaldt mig sin »kære broder i Kristus«. Og så var det altså påske – »meget årle den første dag i ugen, da solen var ved at stå op«. Jeg var gået ud i lejren alene

for at fejre højtiden. Da så jeg pludselig Vervoord – den katolske præst – komme gående i den anden ende af den øde lejrgade, og det slog ned i mig: Nu skal vi to fejre påsken sammen, som den blev fejret i oldtiden, da det endnu var helt nyt og forunderligt med Jesu opstandelse. Og så råbte jeg »Christus resurrexit!« (Kristus er opstanden), og Vervoord, der som katolik jo vidste god besked, svarede, som han skulle »Christus vere resurrexit, Alleluja,« (Kristus er sandelig opstanden, Halleluja).

»Hvad er gravsegl, sværd og skjold
mod den Herre, kæk og bold?
Avner kun, når han vil ånde,
han, som svor os bod for vånde.«

På dette sted af mine erindringer skal det bemærkes – med stor personlig glæde – at det, der skete mange steder under den sidste store krig og rundt om i kz-lejrene, også skete hos os i Frøslev: de konfessionelle skranker faldt, og de kan aldrig mere blive spærrende mure mellem kristne. Af præsterne i Frøslev var de fleste danske folkekirkepræster, men én var metodist og én katolik. Naturligvis var de konfessionelle forskelle der stadig, men de var ikke mere skillemure mellem os. De havde mistet deres negative slette betydning. Kun det positive og forenende interesserede os: at vi var mennesker, at vi var kristne, og at vi hadede nazismen og »alle dens gerninger og alt dens dæmoniske væsen«.

For at få lidt samling og orden på det kirkelige arbejde i lejren havde vi dannet en lidt løs ledelse, som vi for sjov kaldte menighedsrådet. Alle præster var »fødte« medlemmer af den høje forsamling. Blandt de »læge« medlemmer fortjener formanden, ingeniør Keiding, især at nævnes, for det var ham, der trak det store læs med ordningen af de praktiske ting. Når der var truffet aftale om søndagsgudstjenesterne, var det ham, der skrev alle »prædikantlisterne« ud og bragte dem omkring til de forskellige barakker. Stor hjælp ydede også kriminalbetjent Nielsen fra Åbenrå, dommerfuldmægtig – nu dommer og medlem af folketinget – Thestrup og professor Ove Hoff ved Polyteknisk Lærestanstalt foruden adskillige andre.

Gudstjeneste er bøn, og bøn og arbejde – oratio et labor – hører sammen. Officielt var det lejrledelsen, der sørgede for, at vi fik arbejde. Noget af det var nyttigt, men oftest var det totalt hensigtsløst og derfor bundkedeligt.

Da tyskerne ikke interesserede sig for åndens »føde«, måtte vi selv se at skaffe os den. Det begyndte meget tidligt med, at man smuglede bøger ind i lejren: romaner, lærebøger af forskellig art, salmebøger o.s.v. Senere tillod lejrledelsen, at vi fik et helt bibliotek på vistnok ca. 3.000 bind. På præsternes vegne skrev jeg til biskop Fuglsang-Damgaard og bad om bibler og salmebøger. Brevet blev smuglet ud, og det gav et positivt og godt resultat. Den dag, da jeg ad skjulte veje fik et græsk Ny Testamente ind, var en glædesdag, og jeg tog straks fat på at lave en skriftlig oversættelse af Pauli fangenskabsbreve. Det gav mig mange berigende timer alene med sådan et sprogligt pusleri. Senere blev det til noget endnu bedre: på grundlag af min oversættelse af brevet til Filippi blev vi en kreds, der samledes ret regelmæssigt og studerede og diskuterede den græske tekst til det brev. Og en skønne dag opdagede jeg, at Thestrup, der var jurist, sad og læste Ny Testamente på latin. Det interesserede mig meget, og da vi så havde fået indsmuglet en 2–3 eksemplarer af Vulgata (Det Ny Testamente på latin), fik vi dannet en ny lille studiegruppe, der læste N.T. på latin. En dag blev vi i denne gruppe for øvrigt taget på fersk gerning. Bedst som vi sad for lukket dør og fordybet i vort arbejde, gik døren op, og dér stod to af vore nazistiske overherrer. Vi sprang alle op og stod ret, som vi skulle – lidt spændt på, hvad der nu ville ske. For det første var det jo forbudt, og for det andet var det midt i arbejdstiden, at vi havde arrangeret denne lille »fromme« syssel. Den i rang øverste af de to tyskere så granskende på os uden at sige noget, tog derefter det opslåede latinske Ny Testamente, der lå på bordet, vendte det i sin uvidenhed på hovedet og spurgte den anden: »Was ist das?« (Hvad er det?) Den anden svarede kort: »Es ist Schwedisch,« (det er svensk), hvortil den første mumlede: »Na, gut,« lagde bogen tilbage og gik. Det utrolige skete: vi kunne fortsætte, da det altså var på det neutrale »svenske« sprog!

Disse studiegrupper formerede sig efterhånden ret betydeligt. Blandt vore fangekammerater var der nogle enkelte gymnasiaster og studen-

ter. Dem tog de fangne adjunkter eller lektorer sig lidt af, så at de i hvert fald kunne holde deres erhvervede kundskaber ved lige. En lektor havde latin som fag, og ved hjælp af en indsmuglet lærebog fik to studenter og jeg undervisning hos ham i middelalderlig latin. Andre studietimer blev arrangeret i engelsk, fransk, spansk og russisk. De to sidstnævnte sprog var der mange, der benyttede lejligheden til at til egne sig, så der var ikke så få klasser i spansk og russisk. De fleste af os, der deltog i den undervisning, nåede igennem den første begynderbog. De ivrigste havde 3 timers undervisning ugentlig, og så var der naturligvis desuden en hel del »hjemmearbejde«. Foruden at jeg selv var elev i 3 forskellige klasser, havde jeg den fornøjelse at være lærer i 2 andre: et par læger fik begyndelsesgrundlaget i græsk, og et lille broget hold af kammerater fik mig overtalte til det forrykte at undervise dem i kinesisk! En af dem har jeg truffet flere gange efter 1945, og hver gang tiltaler han mig på kinesisk! Det var lidt besværligt, for vi magtede ikke at fremskaffe en kinesisk lærebog for begyndere, og så måtte jeg skrive den selv.

Tilrettelæggelsen af alle disse kursus, ordning med lokaler, lærere og bekendtgørelser for eleverne om tidspunkt samt indsmugling af de nødvendige lærebøger tog tid, men hvor var det morsomt. Vi fik efterhånden faste »forbindelser«, der tog sig af indsmuglingen af de mange lærebøger. Når vi skulle bruge nogle bøger, sagde jeg det bare til en aldeles fortræffelig kammerat, der gik under kælenavnet »Mikkel Røv«. Han er for øvrigt død senere. I sin tid var han en berømt overlæge på kommunehospitalet i København.¹ I fangelejren fik han ledelsen af sygebarakken, da de danske læger endelig langt om længe fik lov til at praktisere. Han og jeg var ofte på et 2-mands arbejds-hold, der skulle holde vandrederne rundt om barakkerne fri for snavs og pløre eller rense tyskernes »køkkenmødding«. Så snakkede lægen og præsten om mangt og meget – inkl. teologi – og ved samme lejlighed bestilte jeg lærebøger hos Mikkel. En af hans store pligter var at indkøbe medikamenter fra Graasten Apotek, hvoraf en af de største

1. Kælenavnet opstod, da det kom på mode blandt fangerne, at han skulle fjerne deres hæmoroïder. Der var jo tid nok til at få klaret den slags småtterier. (J.M.)

artikler var »lusepulver«, som vi fik i spandevise til brug ved vore mange »aflusningsprocesser«. Hvordan Mikkel i enkeltheder klarede det, kom jo ikke mig ved, men det faktiske var, at lærebøgerne kom, skjult for alle nysgerrige naziojne på bunden af spandene med lusepulver!

*

Der er nu gået mange år, siden fangerne i Frøslev blev fri mænd igen. Når fangenskabets ikke blev et tomt og blankt blad i vor tilværelse, så er grunden den, at det blev fyldt med det rige indhold, som »kirke og skole« kan give et menneske.

På flugt fra Frøslev

Af Mads Nissen Styrk

Den 19. august 1944 ankom jeg til Frøslev. Jeg var blevet taget nøjagtig en måned før og indsat i Staldgården i Kolding. Mit korte ophold på Staldgården havde formet sig forholdsvis behageligt, en kammerat og jeg var nemlig blevet anbragt på det tyske køkken, hvor vi skulle vaske op og assistere ved madlavningen. Vi havde noget at foretage os, fik god mad og kunne gå frit omkring på et forholdsvis stort område.

Alligevel var overflytningen til Frøslevlejren en betydelig forbedring. – Vi var tidligt om morgenen blevet anbragt i en tysk prærievogn – en 20–30 fanger fra Staldgården i Kolding. Gestapofolkene fortalte ikke, hvor vi skulle hen. Kun én ting vidste vi: turen gik sydpå. Men var målet en koncentrationslejr i Tyskland – eller Frøslev? Ingen kunne vide det. Derfor var vi glade, da vognen lidt nord for Padborg drejede af mod vest, og efter få kilometers kørsel standsede i Frøslevlejren.

Det første indtryk af lejren var præget af uvirkelighed. Foran os lå en smuk og velindrettet lejr med gode og rummelige barakker. Bag pigtråden kunne vi se fangerne spadsere omkring. Ingen så ud til at lide nød. Man glædede sig over, at det var her, man skulle være tyskernes fange. Og det første indtryk af lejren viste sig at holde stik – meget længe. Ganske vist skulle vi arbejde, men der var ingen, der tog dette særlig højtideligt. Nogle minutter efter at et arbejds hold var kommanderet ud, sneg man sig atter ind i barakken, hvor man tilbragte tiden med læsning eller samtale. Inden for lejrens område udviklede der sig et »kulturliv« af ret høj kvalitet. Fanger med kunstneriske anlæg videreudviklede deres evner. Mange tegnede og modellerede, andre gav smykkeskrin o.l. en kunstfærdig udformning. Blandt fangerne var to folketingsmænd fra Dansk Samling, de holdt foredrag og ledede vistnok også studiekredse. Fremfor alt blev der læst meget – alene på min stue, den såkaldte »Studenterstue«, stue 12,

Hvil under arbejdet med at trække pigtrådshegn. To af fangerne har mistet håret, muligvis under aflusning.

barak 12, havde vi samlet os et bibliotek på ca. 50 bind. Frøslevopholdet blev derfor for mange en art grotid, en væksttid, dette gjaldt navnlig os, der var i 20-års alderen. Mange kom fra en forceret illegal tilværelse. I Frøslev faldt de til ro.

De første 3–4 uger af mit Frøslevophold var præget af en mærkelig, forventningsfuld optimisme. Ad mange forskellige veje hørte vi om den allierede fremrykning. De lykkelige sejrbulletiner skabte en forvisning om en snarlig afslutning, og en underlig urealistisk holdning over for den nærmeste fremtid bredte sig. »Vi er hjemme inden jul,« sagde sortseerne. »Det varer højst tre uger,« mente det store flertal.

Allerede omkring midten af september blev lyssynet brudt af en række begivenheder inden for selve lejren. Omkring den 10. september blev min stuekammerat, Preben, skudt af en tysk vagtpost, mens han gik tur på sandpromenaden, den 15. september afgang den første transport af Frøslevfanger til tyske kz-lejre. I de følgende måneder afgang Tysklandstransport omtrent hver 10. dag. De tyske »dødslisters« var

Der hentes tommestokke uden for lejren. Området omkring Den danske Forvaltnings bygning, som ses i baggrunden, er endnu ikke planeret.

tilsyneladende præget af den største tilfældighed, ingen kunne derfor vide sig sikker.

I denne periode vågnede hos en af mine nærmeste kammerater, Erik, tanken om at flygte. Han måtte ud, han skulle fortsætte sit omfattende illegale arbejde. Da han første gang luftede tanken over for mig, var jeg yderst betænkelig, men lidt efter lidt fik han mig overtalt. Vi drøftede forskellige planer igennem, men måtte opgive dem alle. Den 17. oktober kom chancen imidlertid helt af sig selv. Vi blev om morgenen anbragt i et arbejdshold, der skulle arbejde *uden for lejren* med at sætte ny pigtråd op. Det viste sig, at de to tyske vagter, Läuferer, passede meget dårligt på timandsholdet, f. eks. delte de holdet i to med kun en Läufer til hvert. Vi blev hurtigt klar over, at denne skødesløshed var vor chance. Middagspausen gav os lejlighed til at drøfte tingene igennem, og vi var straks enige om, at nu skulle det være.

Vore Läuferer var også skødesløse om eftermiddagen, holdet blev atter delt i to. Ved 16-tiden var muligheden der. Vores Läufer gav

ordre til hvil, og et par minutter senere vendte han sig med ryggen til for at tænde sin pibe. Erik og jeg sad i græsset og røg. Vi skottede lidt til hinanden, puffede hinanden i siden, sprang så op og var inde i skoven, inden tyskeren nåede at få skudt på os. – Træerne dannede jo en glimrende beskyttelse mod skuddene.

I hurtigt løb gik turen ind gennem skoven. Efter de forud lagte beregninger ville skovterrænet være ved mindst den første time, men efter ca. ti minutters forløb bredte det åbne flade land sig ud foran os. Så langt øjet rakte, sås ikke andet end land og atter land. Følelsen af dette virkede berusende, men alligevel blev vi grebet af en meget stærk angst. Vi var fredløse i vort eget land, skoven med dens hundreder af gemmesteder var derfor vort rette element. Heldigvis dukkede et læhegn op. Det skjulte vore bevægelser under det fortsatte løb ud i frihedens Danmark.

Få minutter efter drønedes nogle tyskerbiler frem ad den nærliggende landevej. Vi smed os øjeblikkelig ned på maven, men heldigvis forsvandt bilerne ret hurtigt. Angsten kom igen, blot i forstørret målestok. Grebet af en art panik stormede vi ind på en nærliggende bondegård for at bede om hjælp – *blankt afslag*. Flugten måtte fortsættes under den allerstørste risiko for, at en tysker eller en af deres hunde pludselig skulle dukke op. Efter ca. tre kvarters tilfældig løben omkring nåede vi en enlig beliggende bondegård, listede usete op på halmloftet og borede os dybt ned i halmen. Udenfor susede den ene tyskerbil forbi efter den anden, men nedenunder gik bonden hyggeligt og røgtede sine kreaturer, af og til kom et af husets børn ud og fik sig en sludder med faderen. Det virkede som en ejendommelig skærende kontrast til den verden, vi selv levede i.

Efterhånden faldt der ro over kostalden, og automobilstøjen udenfor døde bort. Vi blev dog stadig liggende i halmen til hen mod klokken halvelve. Først da gik turen videre nordpå. Et modbydeligt efterårsvejr var det. Der blæste en kold, rå regn ind i ansigterne på os. Egentlig var det ikke vejr til lange vandringer, men vi skulle jo af sted – nordpå. Oprindeligt var det tanken at gå tværs over markerne for at undgå tyskerne. Vi satte derfor kurs mod en plantage, som vi om eftermiddagen havde observeret nord for gården. Plantagen blev snart nået. Efter vore beregninger skulle den kun være ganske lille –

højst 10–15 minutters vandring. Men vi gik vild og nåede først ud ved 1-tiden. Da vi stod ved skovpynten, så vi til vor skræk Frøslevlejren lige foran os. Vi havde *nærmest* os lejren. Den lå badet i lys, og en af projektørerne sejlede horisonten rundt. Med et standsede den – med lyskeglen lige ind i ansigtet på os. Øjeblikkelig kastede vi os til jorden grebet af skræk, men det varede heldigvis ikke længe, så kom projektøren igen i bevægelse. Vi rejste os op og blev enige om, at vi hellere måtte finde nogle af de små biveje, der førte mod nord. Efter kort tids søgen fandt vi en vej med vejviseren »Kliplev«, det var den gamle hærvej, den fulgte vi nu resten af natten. Time efter time gik det nordpå, mens iskold regn gennemblødte vort tøj.

Først langt hen på natten oplevede vi trafik: en bil med stærke lygter ilede frem imod os bagfra. Det var noget usædvanligt på den tid – de fleste biler var tyske den gang. Derfor var det vel naturligt, at jeg blev grebet af angst og satte over den nærmeste grøft. Uheldigvis hang jeg fast i den meget strømførende pigtråd, der omgav marken. Det tog tid, og stadig nærmede bilen sig. Langt om længe slap jeg fri og stormede ind over marken, men til alt uheld tørnede jeg ind i en ny pigtråd og hang igen fast – og bilen nærmede sig mere og mere. Med et »glippede« det for mig, og jeg råbte til Erik, der havde fulgt efter: »Vi står midt i en tysk fæstning.« Jeg syntes nemlig, at tyske kanoner pegede på mig fra alle verdenshjørner. Meget langsomt fik Erik forklaret mig, at jeg stod midt inde på en almindelig dansk pløjemark. Hans forklaring sivede formentlig først ind, da jeg så, at bilen drejede bort fra vejen.

Vi fortsatte nu vor vandring længere mod nord. Ved seks-tiden om morgenen var vi nået frem til Hjordkær ved Åbenrå. Oprindelig var det meningen, at vi ville sove om dagen – i en høstak e.l. – og derefter gå videre til Rangstrup ved Haderslev, hvor jeg havde bekendte, men vort tøj var gennemblødt, og vi var stærkt forkomne af det hårde vejr. Vi henvendte os derfor til sognepræsten, pastor Iversen, der tog venligt imod os, gav os rent tøj og morgenmad, samt skaffede en bil, der kørte os til Rangstrup. Her henvendte vi os til købmand Andreas Petersen, hvis ældste søn var en af mine gode venner. Til trods for at familien Petersen var stærkt indblandet i illegalt arbejde og tilmed havde en medarbejder, som de ikke stolede på, fik Erik og jeg en

yderst venlig modtagelse. For ikke at blive opdaget måtte vi finde os i at sidde i en art stuearrest i familiens gæsteværelse. Det varede dog kun nogle få dage, så fik vi gennem købmand Petersens gode venner illegale legitimationskort, penge o. s. v., og nu gik turen videre til København med toget.

Det var min første Københavnsrejse og tillige den mærkeligste. Da tyskerne undersøgte legitimationskort ved Storebælt, måtte turen gå over Svendborg, Langeland, Nakskov og Lolland. Denne særprægede Københavnsrejse tog tre døgn. Og jeg glemmer den ikke. Man var i en sær stemning, da toget nærmede sig Københavns yderdistrikter. Gang på gang havde denne by budt tyskerne trods. Her ville man gerne være og tage del i det illegale arbejde. Det blev der dog ikke noget af i første omgang. Eriks kammerater ville absolut have os til Sverige. Vi var alt for farlige, mente de. Men naturligvis ville vi ikke under nogen omstændigheder til Sverige. Vi var vrede over, at man ikke straks satte os i gang med illegal virksomhed, men vi måtte finde os i at gå under jorden på Sjælland.

Efter en måneds forløb vendte vi dog tilbage til byen og begyndte så småt vor virksomhed i modstandsbevægelsen. Erik slap igennem krigen uden uheld af nogen art, men jeg blev taget under en gaderazzia den 3. februar 1945. Tyskerne vidste imidlertid kun, at jeg havde falsk legitimationskort. Under forhørene »lånte« jeg derfor en bekendts identitet. Jeg kendte de vigtigste af hans data, dem stak jeg ud. Tyskerne på Shellhuset undersøgte »oplysningerne« ved telefoniske henvendelser til folkeregistre, skoler o. l., de havde vistnok fornemmelsen af, at jeg løj, men de kunne ikke modbevise mine påstande. På den måde gik det til, at jeg for anden gang skiftede navn. Jeg blev nu indsat i Vestre Fængsel under navnet Svend Aage Therkildsen. Da krigen var forbi, mødte jeg den rigtige Svend Aage Therkildsen. Han blev lidt forbløffet, da jeg takkede for lån af hans navn og identitet.

Det har nok været så som så med tyskernes tillid til mine oplysningers sandfærdighed, i hvert fald sad jeg meget længe i Vestre Fængsel. Først efter Shellhusets bombardement kom jeg med på transport. Vi blev anbragt på lastbiler, ca. 200 fanger fra Vestre Fængsel. Ingen vidste, hvor lastbilerne førte os hen, og de fleste af os kunne ikke se

ud. Efter få minutters kørsel standsede lastbilerne dog – på Godsbanegården i København. Vi blev læsset ind i fire godsvogne. Og nu gik turen igen til Frøslev. Jeg nævnede ikke over for en eneste kammerat, at jeg havde været i lejren før. Tyskerne måtte jo ikke vide det. Når jeg kom tilbage til Frøslev under falsk navn, måtte jeg gemme mig for ikke at blive genkendt. En cellekammerat i Vestre havde jeg dog betroet mig til. Han skulle i givet fald give min familie besked, hvis der skulle ske mig noget.

Den transport, der førte os til Frøslev i marts 1945, er gået ind i historien under navnet »den lange transport«. Tre lange døgn var vi undervejs. Uafbrudt var der sprængninger på banelinien, så toget fik lange forsinkelser. Da vi kom til Fredericia, viste det sig umuligt at føre toget ned ad den østlige længdebane. Lige så snart en skade var udbedret, skete der en ny sprængning. Bestandig var sabotørerne på færde. Til sidst måtte man føre vort tog over Bramminge, Tønder og Tinglev. Vi ankom til Frøslev skærtorsdag 1945.

Da vi førtes ind i lejren, så jeg et arbejds hold i funktion. Det var en komisk oplevelse. To ærværdige gubber med lange højtidelige sorte kapper bar en lille tynd fjæl på nakken, mens de mumlede »arbejdssangen«, menuetten af Elverhøj. De ærværdige herrer lignede patriarker fra Det Gamle Testamente, men jeg genkendte dem som de senere folketingsmænd Viggo Aidt og Per Federspiel.

Efter ankomsten skulle vi igennem en meget langsommelig affære – aflusningen. Med ca. 200 mand varede det mange timer. Først langt ud på natten var jeg færdig. Derefter skulle vi *midlertidigt* indkvarteres i diverse barakker, og skæbnen ville, at jeg på ny blev placeret i barak 12. Her kunne jeg naturligvis under ingen omstændigheder blive boende, tidligt om morgenen så jeg derfor mit snit til at opsøge den danske lejrchef, kaptajn Digmann. Han sendte bud efter en af lægerne fra sygebarakken, Jes Jensen, og vi blev nu enige om, at jeg hellere måtte indlægges »for blindtarmsbetændelse«. Heldigvis gav lægerne sig ikke til at fjerne blindtarmen, og jeg lå tålmodigt i sengen ca. 5 dage. Til sidst syntes jeg dog, at jeg følte mig »nogenlunde helbredt«, jeg spurgte derfor læge Jes Jensen om han ikke kunne »forfremme« mig til Sanitäter (sygepasser). Det gik han med til, og i de sidste 5 à 6 uger virkede jeg som Sanitäter i sygebarakken. Kun

sjældent kom tyskerne ind i barakken, og kammeraterne kom kun, når de vitterligt var syge. Det lykkedes mig derfor at være »under jorden« i Frøslev til krigens afslutning den 5. maj.

Sundheds- og lægetjeneste

Af Jes Jensen

Blandt de knap 750 internerede, som overførtes fra Horserødlejren til Frøslev, var fire læger. Det var dr. Jens Chr. Hostrup, dr. Ernst Kieler, dr. Fuhrmann og mig selv. Kort efter kom dr. Kaj Røjel til lejren sammen med en ny transport internerede, således at vi var fem læger blandt de 1.000–1.100 fanger, som lejren kom op på i løbet af en uges tid. Og tilstrømningen fortsatte. Uden hensyntagen til lejrens beregnede kapacitet sendte tyskerne den ene fangetransport efter den anden til lejren, og heriblandt også læger, som udgjorde en forholdsvis stor del af fangerne. I alt opholdt sig ca. 50 danske læger i Frøslevlejren i kortere eller længere tid. Det gik med dem som med andre internerede, nogle blev hjemsendt, og flere blev sendt til Tyskland, mens de fleste forblev i Frøslev indtil krigens afslutning. Der var således endnu 30 læger i lejren ved kapitulationen.

Mens der i Danmark gennemsnitligt er en læge pr. 800–900 indbyggere, var der i Frøslevlejren en dansk læge til mindre end 300 personer. Dertil kom, at der blandt det store antal nordmænd, som en overgang var i lejren, også var en del læger, som var os til stor hjælp på grund af deres erfaringer fra de tyske koncentrationslejre. Bedst erindrer jeg dr. Sven Oftedal, der senere blev socialminister i den første norske efterkrigsregering. Han var os til stor nytte og en god kammerat, som det var en oplevelse at træffe.

De fleste discipliner inden for lægevidenskaben og lægers arbejdsområder var repræsenteret i lejren. Almindeligt praktiserende læger, sygehusledere og yngre hospitalslæger, speciallæger af næsten alle kategorier også omfattende embedslæger, militærlæger og læger med hygiejniske foranstaltninger som speciale. Der savnedes altså ikke sagskundskab og mandskab til at etablere en sundheds- og lægetjeneste, som kunne være på højde med den, som Danmarks befolkning havde på daværende tidspunkt. Selv sygeplejen kunne være blevet organiseret af en af landets største kapaciteter, Rigshospitalets forstanderinde,

frk. Eli Magnussen, som var interneret i kvindebarakken. Hjælpe-mandskab kunne let skaffes blandt de internerede medicinske studenter, blandt de mange teknisk kyndige og blandt de mange, der hellere ville arbejde med noget, som kom deres medfanger til gode, end deltage i den form for arbejdstjeneste, som tyskerne iværksatte.

Forsyningerne til den danske del af lejren blev forestået af Den danske Forvaltning, der med omhu og energi søgte at hjælpe os med de mangler og problemer, som vi forelagde den. Manglerne og problemerne blev ikke færre, da lejren overfyldtes. Dette gjaldt navnlig de sanitære og hygiejniske forhold, som gang på gang ikke slog til på grund af tyskernes laden stå til. Især lægetjenesten blev fra Den danske Forvaltning forsynet i rigeligt mål med alt, hvad vi ønskede – kun hæmmet af tyskernes restriktioner, som naturligvis var til at overtræde, og det blev de da også.

Da lejren blev taget i brug, så forholdene i det store og hele meget tilforladelige ud. Lejren syntes vel planlagt, idet jeg her kun tænker på, hvad der tjente til gavn for de internerede, og ikke på hvad tyskerne mente om tingene. Barakkerne var beregnet til 100 mand, fordelt i 6- eller 12-mands-stuer med dobbeltkøjer. Selv om det kunne knibe med luftskiftet om natten, når skodderne var trukket for, var plads- og lysforholdene i stuerne ret gode. Der var en stor samlingsstue, vaskerum med 20 vaskekummer, og toiletforholdene bestod i mandsbarakkerne af 5 wc-kummer og 5 pissoirkummer.

Lejren havde sit eget vandtårn og vandværk, som fungerede godt, og som sikkert ville have været tilstrækkeligt til lejrens beregnede kapacitet. Men som så ofte før var der en mistelten, som ikke lod sig tage i ed. Hvis der forelå danske planer og aftaler med tyskerne om lejrens indretning og brug, så blev de tilsyneladende konsekvent negligeret og overtrådt af tyskerne med en hensynsløshed, som var uforståelig. Det var jo ikke dem, der afholdt udgifterne eller skulle skaffe forsyningerne.

Manglerne var store, og kun under pres af den stadige overfyldning tillod tyskerne lejrens udbygning til det planlagte. Det slog alligevel ikke til. Til sidst var 12-mands-stuerne belagt med 34 mand i 3-etageskøjer. De mindre stuer var fyldt på tilsvarende måde, og den ene spisebarak, som kunne tage 300–400 siddende, måtte omdannes til en

Fangerne går til spisning. Billedet er optaget fra midtærtårnet. H 6 var indrettet som sygebarak.

sal med etagekøjer for 1.000 mand. Tre mand måtte dele to køjer og skiftes til at ligge i revnen. Da var hyggen fra de første uger i lejren, hvor vejret var tørt og solskinsfyldt, forsvundet.

Selv om det lykkedes at indrette et brusebad i hver barak, slog vaskeforholdene naturligvis ikke til; dog var det værre med det relativt lille antal wc'er. Ofte kunne man kun komme på wc efter at have stået i kø. Det gik alligevel, når blot der var vand nok. Men vandværket var overbelastet, og i perioder kneb det i den grad med vand, at det blev nødvendigt at rationere forbruget såvel til toiletterne som til den personlige vask, for at der kunne være vand nok til madlavningen.

Uheldigvis indtraf der under disse omstændigheder et par gange epidemier med mavetilfælde, »Scheisserei« som tyskerne kaldte det. Når 600–700 syge omtrent samtidig skulle på wc, og det »stod ud af begge ender« og vandet slap op, og kummerne fyldtes så de ikke kunne bruges, blev det helt galt. Folk gjorde i bukserne, på gulvet eller i spande og dåser.

Det gjorde det ikke bedre, at kloakforholdene ikke var dimensioneret til det store pres. Rørene og septiktankene var for små, de sidste løb over og måtte tømmes med håndpumper og spande over i ajlevogne, og indholdet blev kørt ud til de omliggende marker. Det var noget frygteligt svineri og meget foruroligende med hensyn til smittespredning, især da vi fik de mange syge tilbage fra lejrene i Tyskland. De led i stort tal af smitsomme mave-tarmsygdomme.

Den danske Forvaltning tog sig af bespisningen, og maden var i alle henseender upåklagelig. Rationerne var for alle rationerede varer de samme som for den øvrige befolkning, og af andre ting var der rigeligt. Vi fik to retter til middag, indtil lejren kom på 3.000 fanger. Efter den tid måtte man gå over til én sammenkogt ret, fordi køkkenets kapacitet ikke slog til til mere, men der var rigeligt, og det var veltillavet mad, så vi led ingen nød.

Fangernes ernæringstilstand var derfor som helhed god. Når der alligevel var et stort behov for f.eks. vitaminmedicin, var der to væsentlige årsager. For det første kom der mange fanger til lejren efter langvarige ophold i fængsler med tysk kost, som ikke var kendetegnet med vitaminrigelighed. Selv husker jeg fra mit månedlange ophold i Århus arrest, at det nærmeste vi kom grøntsager i den tid, var, at der et par gange blev serveret grønne drops. For det andet ønskede man at skabe et vist vitaminoverskud hos de internerede med henblik på en evt. Tysklandstur, og ved transporterne sydpå medgaves de bortdragende så mange vitaminpiller som muligt.

Et særligt punkt i de hygiejniske foranstaltninger var bekæmpelsen af lusene. I begyndelsen var det ikke noget stort problem, da der kun med mellemrum fandtes spredte enkelttilfælde af lusebefængte. Hver sending fanger blev af lægerne omhyggeligt udspurgt og eftersat for lus – og for sygdomme – inden de kom ind i lejren blandt de andre.

Blev der fundet lus, eller var der stærk mistanke om lusesmitte, blev vedkommende behandlet. Aflusningen var i begyndelsen meget simpel. Den bestod i et varmt sæbebad af personen og desinfektion af tøj og evt. tæpper i et rum med formalindampe.

Senere, da antallet af lusebefængte steg, og da vi også fandt tilfælde ude i barakkerne, blev det vanskeligere. Dels kneb det at få tilstrækkeligt varmt vand, og dels viste det sig, at forsøg på desinfek-

I midten W 5, den ene køkken- og spisebarak. I baggrunden til venstre er vaskeriet. Til højre en lille depotbarak og bagest aflusningsbarakken.

tion af stuerne med tæpper og sengetøj med simple formalindampe slog fejl. Det hjalp først, da aflusningsbarakken langt om længe blev færdig og blev taget i brug et par måneder før kapitulationen, og vi omtrent samtidig fik insektgiftmidlet *Ivoran* til lejren.

Alle nye tilflyttere blev behandlet i aflusningsbarakken, inden de kom ind i lejren; de fik et varmt brusebad efter grundig indsmur og blev derpå indsmurt med *Ivoran* på de behårede steder. Samtidig blev alt deres tøj dampsteriliseret, mens ting der ikke kunne tåle damp, blev pudret med *Ivoran*.

Jeg tror, det var en effektiv foranstaltning. Jeg overværede selv flere gange proceduren og heldigvis ubekymret, fordi vi endnu ikke den gang havde erfaret om tyskernes sædvanlige brug af aflusningsbarakkerne som gaskamre.

Men så kom tilstrømningen af fanger fra de tyske koncentrationslejre i tiden lige før kapitulationen, og så væltedes igen alle planer. Vi måtte gå over til at bruge den metode til aflusning, som var blevet praktiseret i lejrene i Tyskland, og som man for øvrigt den dag i dag

kan se praktiseret i abeburet i Zoologisk Have. Metoden bestod simpelt hen i, at »specialister« i at finde lus undersøgte kammeraterne og slog lusene ihjel. Det var en anerkendt metode, men dens ufejlbarlighed var temmelig relativ, hvilket på den tid var en alvorlig affære. For samtidig med at lusene kom igen, kom også patienterne med plettyfus og dermed faren for spredning af denne sygdom til de øvrige i lejren, idet smitten sker gennem lusene.

I sygebarakken havde vi netop en oplevelse, som understregede, at der var grund til at være på vagt. Et hold plettyfussyge kom til Frøslev og blev erklæret for lusefri efter ovennævnte aflusningsmetode. De blev derfor uden videre indlagt i sygebarakken; heldigvis blev de dog isoleret på en stue. De skulle kun være i Frøslevlejren kort tid og derpå overføres til Sverige, og vi læger og sygemedhjælpere, som var vaccineret mod plettyfus, gik trøstigt ind til dem, plejede dem, sad på sengekant og underholdt dem. Da vi, efter at de var afrejst, opdagede, at deres senge og tæpper formeligt vrimlede med lus, fik vi jo travlt med at se os selv efter, og spændt ventede vi på, om nogen af os ville vise sygdomstegn. Det skete dog ikke.

Den egentlige lægetjeneste blev oprettet straks ved vor ankomst til lejren. Det skete i første omgang uden initiativ eller ordre fra tysk side, idet vi fulgte samme mønster for lægetjenesten som i Horserød, hvor den havde fungeret tilfredsstillende. Dr. Kieler, som havde været lejlrlæge i lejr 1 i Horserød, slog sig ned i barak 5, mens dr. Hostrup, som havde været lejlrlæge for lejr 2 i Horserød, flyttede ind i barak 11. De blev i hver sin barak indkvarteret i det lille 2-sengs-rum over for barakformanden, som boede på den anden side af midtergangen. Jeg husker ikke fordelingen af de internerede til lægerne, udover at den skete barakvis, og at Kieler tildeltes kvindebarakken, som han ligesom i Horserød med tyskernes tilladelse besøgte en gang daglig, ledsaget af en tysk Läufer.

Hver af lejlrlægerne havde en sygepasser (en medicinsk student), og senere fik hver en hjælpelæge. Selv blev jeg på den måde knyttet til Kieler.

Ligesom i Horserød kom der hver dag en dansk fængselsbetjent, Axel Larsen, ind til os i lejren. Han medbragte den medicin og de

lægelige remedier, som vi rekvirerede til fremskaffelse gennem Den danske Forvaltning. Hans ankomst var altid imødeset med spænding, naturligvis ikke på grund af de nævnte forsyninger. Nej, i kurven havde han andre gode sager, som interesserede mere. Der var breve fra pårørende til internerede og meddelelser, som ved hans hjælp kom illegalt ind i lejren. Undertiden bragte han oplysninger af stor vigtighed for en eller anden internerets sag til brug ved evt. nye forhør.

Imidlertid blev Larsens fortjenstfulde virksomhed brat afbrudt den 8. september. Indtil da var der ingen uheld indtrådt i forbindelseslinien til trods for, at Larsen var ledsaget af en tysk Läufer som kontrollant, hver gang han kom i lejren. Men så skete det, at han blev visiteret, og man fandt illegal post i hans kurv. Han blev arresteret og ført til Åbenrå arrest, og hermed var en af vore bedste forbindelsesveje uden om tyskerne lukket. For Larsen blev det en alvorlig historie, som dog fik en lykkelig afslutning, men herom senere.

Inde i lejren var vi straks noget nervøse, både de implicerede læger, den danske lejrlæge og en hel del af de øvrige fanger, som mente, at de kunne komme i klemme. Hurtigt efter blev Kieler da også afhentet, og med alt sit habengut blev han overført til arresten i Åbenrå. Det så alarmerende ud, men det blev derved, end ikke Hostrup blev afhørt om sagen. Kieler og Larsen må have holdt god stand under forhørene. Kieler kom hurtigt tilbage til lejren, og den eneste straf, der overgik ham, var, at han blev nægtet tilladelse til at fungere som læge. I øvrigt blev han hjemsendt den 1. oktober, og vi andre kunne ånde lettet op for en tid.

Som eneste foranstaltning over for lejren indførte tyskerne en ordning, hvorefter vi skulle kontrolleres af en tysk læge. Det var vi naturligvis spændte på. Kontrollanten viste sig at blive dr. Huss fra Åbenrå, der åbenbart tilhørte det tyske mindretal, men han var i alle henseender en fin, gammel læge, der ikke gjorde forsøg på at genere os. Selv om kontrollen således var meget lemfældig, gav den sig dog af og til underlige udslag. Da vi skulle have et operationsbord ind i sygebarakken, kunne overførslen fra det tyske depot til den danske afdeling først ske, efter at dr. Huss havde undersøgt, om rørene i bordet indeholdt illegale ting. Heldigvis anså han selv dette for at være ganske fjollet.

Ved Kielers arrestation blev jeg lejlæge, og Kaj Røjel og Grut blev henholdsvis Hostrups og min hjælpelæge. Med den tiltagende sygelighed i efteråret og vinteren og den øgede overfyldning af lejren blev arbejdet meget forceret, men først i december lykkedes det os at få tyskerne til at anerkende endnu en lejlæge, Kirketerp, og i januar en fjerde, kredslæge Lauridsen. Da sygebarakken for alvor blev taget i brug til udelukkende syge, blev endelig overlæge Otto Mikkelsen overlæge for barakken, mens jeg selv blev dens administrative leder.

Arbejdet udviklede sig. Især da en meget omfattende illegal vaccination af alle lejrens indvånere blev sat i system, og en slags tuberculosestationsarbejde kom i gang, blev der nok at gøre. Vi fik tilladelse til endnu flere hjælpelæger både i sygebarakken og ude i de andre barakker. Så vidt jeg ved, kom på den måde alle de internerede læger, som ønskede det, i gang med et eller andet lægeligt virke i det sidste par måneder.

Hadde vi ikke haft tyskerne til at genere os, kunne vi have haft det dejligt, men i deres forsøg på at gøre opholdet i lejren mindre behageligt for os, end vi selv syntes det var rimeligt, udstedte de gang på gang for lægerne uforståelige eller i det mindste upraktiske forordninger. F. eks. ville de kun anerkende de fire lejlægers underskrifter på de attester, som de forlangte udstedt, når der blev ordineret sengeleje i barakkerne, ved arbejdsfritagelse, eller når de syge skulle have diæt. Det var komplet uoverkommeligt for os lejlæger, hvilket naturligvis også var hensigten. Men vi fandt på råd. Lejlægerne underskrev blancoattester, som hjælpelægerne så udfyldte, og tyskerne var lige vidt.

Lægearbejdet bestod i 1) tilsyn med de syge i barakkerne og 2) konsultation og medicinuddeling i de to lægestuer. Det første skete ved en slags stuegang rundt i lejren, begyndende kl. 6.30. Vi gik rundt bevæbnede med et termometer, nogle træspatler og albyl eller lignende. Når stuegangen var overstået, begyndte konsultationen. Forholdene var meget primitive. Foruden de nævnte remedier bestod vort alt for spartanske instrumentarium af to sløve knive, en enkelt saks, et par arterieklemmer og nogle nåle med en meget begrænset mængde silketråd, samt et par sprøjter. Lægerummene, der også var beboelses-

rum for lejlægerne, var små og uhygiejniske, når alle slags undersøgelser og behandlinger måtte foregå der. F. eks. var der naturligvis ikke indlagt vand, ensidige afløb.

Dertil kom endnu en af tyskernes urimeligheder. De udstedte forbud mod, at nogen måtte ligge i barakkerne om dagen. De kunne lige så godt have forbudt folk at blive syge, og kravet om at jage vore syge ud kunne naturligvis ikke efterkommes. Heldigvis var sygeligheden i den varme og tørre sommertid kun lille, men da efterårets fugtige vejr satte ind, tog den til. Sammenstuvningen i barakkerne, madforsyningen til de syge, tyskernes uvilje mod at flytte selv alvorligt syge til sygehus uden for lejren fik os til at presse på hos tyskerne for at få sygebarakken bygget færdig og monteret. Dertil kom overvejelser om forholdsregler mod spredning af epidemiske sygdomme. Først da to difteritilfælde havde opskræmt lejren og ikke mindst tyskerne, som nu omsider opfattede, at faren også gjaldt dem, lykkedes det at få sygebarakken så vidt i orden, at vi kunne flytte derind.

Jeg ved ikke, om der nogen sinde har foreligget en plan for sygebarakkens anvendelse. I hvert fald lykkedes det os ikke på nogen måde at finde frem til den. Ved sygebarakkens åbning forlangte tyskerne, at den også skulle være »gammelmandsbarak« for alle »over 50 år«. I de rum, som tilsyneladende var tænkt som sygestuer, var der i alt 64 »normale« sengepladser, men den ene halvdel blev straks optaget af de 80 »gamle«. Selv om antallet efter en uge blev formindsket til 56, var det klart, at sygebarakkens indretning og størrelse ikke kunne opfylde sit dobbelte formål at rumme både syge og gamle.

De to lejlæger og deres fire hjælpere skulle naturligvis også bo i sygebarakken, så der var med det samme store problemer og megen berettiget kritik, men lydhørheden hos tyskerne var til gengæld tilsvarende lille.

Intet var færdigt, og der var direkte mangler. Toilet- og håndvaskeforholdene var nogenlunde. Senere fik vi to automatiske, elektriske vandvarmere, og endelig lykkedes det os sent under vort ophold i lejren at få installeret et brusebad. Der var intet skyllerum, ja end ikke installationer, som antydede, hvor man evt. havde tænkt sig et sådant. Depotrum til tøj, hygiejniske remedier eller almindelige rengøringsartikler var der tilsyneladende heller ikke tænkt på. Hvis man

under planlægningen havde tænkt et eller to af rummene som konsultationsrum eller operationsstue, så var der end ikke afsat plads eller blot mærker til de mest elementære installationer. Nå, selvfølgelig måtte vi regne med, at det var under krigsforhold, men der var end ikke skyggen af noget, som kunne ligne et køkken. Kakkellovne fandtes ikke i barakken, og hvad der var værst, der var intet bohave.

Vi måtte medbringe alt fra de barakker, vi kom fra, og en del blev organiseret fra tyskerne, således nogle kakkellovne. Efterhånden kom der orden på det. Det største rum blev indrettet til et meget interimistisk apotek, konsultationsstue og behandlingsrum, og en af de store sygestuer blev indrettet til køkken. Tyskerne havde tænkt sig, at både mad og spiseredskaber skulle bringes over fra det store køkken, og at det snavsede service skulle bringes tilbage dertil efter hvert måltid; men det var naturligvis upraktisk og umuligt.

Det var også et stort problem at skaffe personale til såvel sygeplejen som rengøringen og køkkentjenesten – igen mest fordi tyskerne havde deres egen opfattelse af, hvad der var nødvendigt. Først måtte vi kun bruge »de gamle«, som boede i barakken, og det gik ikke så godt. Senere fik vi både et specielt køkkenhold og et hold til fyring og rengøring, ligesom vi fik sygepassere både om dagen og til nattevagt. Jeg skylder her at sige, at det arbejde, som vore medfanger gjorde på disse områder, var storslået, frivilligt og velvilligt. Men dette arbejde var naturligvis også noget, som kom syge medfanger til gode, mens det mindre attråede lejrarbejde af anden art, der enten forekom uden mål eller direkte ville gavne tyskerne, naturligvis ikke kunne fremkalde den samme interesse og arbejdsiver.

Gråsten Apotek forsynede os to gange ugentlig med, hvad vi rekviderede gennem Den danske Forvaltning af medicin, forbindsstoffer og bandager. Apoteket gjorde et fortrinligt arbejde for at opfylde vore øvrige ønsker. Men tyskerne lagde igen deres klamme hånd på os. De forbød forskelligt, f.eks. morfinpræparater og andre »Rauschgifte«, deriblandt også coffein, og særligt var de ude efter spiritus. Præparater med indhold af alkohol var faktisk forbudt, og en overgang fik vi ad legal vej kun denatureret sprit ind i lejren. Men der var jo andre veje.

Som nævnt var det småt med instrumenter, såvel til almindelig

lægegerning som til egentlig kirurgi. Igen stødte vi mod tyskernes uforståelige inkonsekvens. Når vi anmodede om en sygs overflytning til nærmeste sygehus til operation, fik vi nej, samtidig med at de nægtede os mulighed for at foretage det nødvendige ved at forholde os det nødvendige instrumentarium. Imidlertid fik vi sidst på efteråret besøg i lejren af direktør Helmer Rosting fra Røde Kors, og med ham fik vi en liste ud til de danske myndigheder, som vi meddelte vore ønsker.

Det gav bonus. I løbet af december 1944 fik vi inventar til en operationsstue og de almindeligste instrumenter, og vi fik en ordning i stand, så vi kunne få operationstøj og lignende steriliseret på et af de sønderjyske sygehuse. Omtrent samtidig fik vi røntgeninstallation etableret i sygebarakken, så vi bl. a. kunne foretage undersøgelser for lungetuberculose, hvilket skulle vise sig at være en god foranstaltning.

Med Helmer Rosting som mellemmand fik vi tillige sendt vaccine ind i lejren, således at vi kunne vaccinere mod tyfus, paratyfus og kolera, samt mod dysenteri og plettyfus. Oprindeligt var det tænkt som en foranstaltning til gunst for dem, der blev sendt til Tyskland, men vi måtte jo vaccinere alle. Det foregik derfor i begyndelsen uden tyskernes tilladelse, men det blev naturligvis opdaget, uden at der dog blev skredet ind. Snart skulle det vise sig, at det også var en god ting for os, som blev i Frøslev, da vore kammerater kom tilbage fra Tyskland befængt med netop disse sygdomme, som vi havde vaccineret imod.

Efterhånden var vi blevet godt rustet til at klare de almindelige sygdomstilfælde efter de gængse metoder. Vi foretog operationer for blindtarmsbetændelse og indeklemte brok, for bylder, bulne fingre og mindre læsioner. Og så kom den epoke af lejrens historie, som prægedes af de mange danske og norske fanger, som vendte hjem fra lejrene i Tyskland, og som i kortere eller længere tid blev i Frøslevlejren. Talrige af dem havde sygdomme, der havde nået grader, som vi almindeligvis ikke så i Danmark, eller de led af sygdomme, som kun sjældent optrådte her. Nogle af disse sygdomme kendte vi kun af navn.

Denne epoke indledtes med, at ca. 200 politifolk kom fra Buchenwald til Frøslev d. 11. december, og 25 % var så syge, at de straks

måtte indlægges i sygebarakken. Tilstrømningen fortsatte, så vi efter nytår kom op på 100–110 patienter i sygebarakken, og i april nåede vi maksimum, 163 indlagte patienter af de ca. 5.400 internerede, som på det tidspunkt var i lejren. Selv om der var blevet tilbygget en barak med plads til 36 patienter, vil man forstå, at der var en ganske foruroligende overbelægning. Hvor mange der samtidigt lå ude i barakkerne, har jeg ikke tal på.

Jeg vil ikke i detaljer gennemgå de sygdomme, som vi mødte i lejren. Af de mange banale sygdomstilfælde skal jeg dog nævne den såkaldte Frøslevsyge, der havde karakter af en langvarig forkølelse, væsentlig præget af hoste og især natlig hoste. Formentlig havde den delvis sin årsag i det skiftende fugtige vejrlig og i sammenstuvningen i de tobaksrøgfylde barakker. Blandt de almindelige Frøslevfanger så vi ca. 15 tilfælde af scarlatina, deraf et meget alvorligt, mens 10 fik difteri, og en af disse patienter døde. Vor vanskelighed med difteri bestod i, at det tog tre dage at få resultatet på en podningsundersøgelse, mens man almindeligvis kan have resultat efter 12–18 timer.

Af andre epidemiske sygdomme har jeg nævnt de to store diarré-epidemier, men hertil kom de mange tyfus-, paratyfus- og plettyfus-patienter, som bød på for os uvante diagnostiske og behandlingsmæssige sider, men til gengæld også var interessante med de karakteristiske hududslet og andre symptomer.

Lungetuberculose så vi både hos internerede i lejren og i talrige tilfælde blandt de fra Tyskland hjemvendte. Blandt 65, som kom fra Torgau, fandt vi tuberculose hos 35, hvoraf dog de fleste blev evakueret fra lejren. Men det var også vanskeligt nok i forvejen, idet vi et par måneder havde 18 patienter med tuberculose fordelt med 12 mand på en 4-mands-stue og 6 på en 2-mands-stue. Almindelig lungebetændelse så vi kun lidt til, men mange af patienterne fra Tyskland havde følger deraf, såsom lungehindebetændelse og byld på lungen. En af disse patienter døde.

Uhyggelige at se, men også lægeligt interessante, var de talrige patienter med hungerødem, de 5–6 tilfælde af pellagra og 3–4 tilfælde af beri-beri, som ingen af os læger havde set så udtalt før.

Foruden de tidligere nævnte kirurgiske lidelser, som førte til operation, så vi flere alvorlige kirurgiske tilfælde, hvor vi af forskellige

*Ung Frøslevfange efter
få måneders ophold i
tysk koncentrationslejr.
(Illegalt foto).*

grunde ikke havde mulighed for at give tilstrækkelig hjælp. En interneret blev uden varsel skudt ned af en af tårnvagtposterne under en spadseretur med en kammerat langs den umarkerede grænse, som var sat for, hvor nær vi måtte komme hegnet. Skønt en af lægerne straks blev tilkaldt og løb op til ham trods tyskeres advarsel, kunne intet gøres. Han var skudt gennem kraniet og var bevidstløs, da han blev båret op til tyskerne, idet vi insisterede på, at han omgående skulle føres til det nærmeste hospital. Det var irriterende at se tyskeres forvirring og tilsyneladende bevidste langsommelighed, men det må indrømmes, at selv den hurtigste reaktion næppe havde kunnet redde

ham, og han døde på vejen til sygehuset. Naturligvis kunne ingen dansk læge få lov at følge med.

En blev bragt død ind fra minefeltet, som han havde prøvet at flygte igennem, mens en anden slap billigere med forskellige læsioner efter et lignende forsøg.

En af vore kammerater blev indbragt til lejren i meget medtaget tilstand. Han var blevet skudt i ryggen. Han var lammet i benene og en del af kroppen og havde ligget i tysk fængsel med disse læsioner. Vi plejede ham, så godt vi kunne, fik lavet en speciel seng til ham, og det lykkedes en af lægerne ude i lejren, Svend Baastrup Thomsen, at få indsmuglet penicillin til at bekæmpe hans sårinfektion. Så vidt jeg ved, var det første gang penicillin toges i brug i Danmark, men desværre lykkedes det ikke at redde ham, og han døde få dage senere i lejren.

Patienter med følger efter tortur så vi flere af. Værst medtaget var en kammerat med nyrelæsion, og han døde, mens andre med så alvorlige lidelser som kraniebrud med udsivning af hjernevæske og med kvæstede kønsorganer kom sig. En vis tilfredsstillelse var det, at politigeneral Pancke, da han under et besøg i lejren spurgte netop til patienten med kraniebruddet, kunne få svaret: Det er en patient, som er syg efter tysk mishandling.

Selvfølgelig var vor første opgave at hjælpe de syge. Men der var dog også andre opgaver. En af dem var at modarbejde tyskernes foranstaltninger mod vore medfanger. Vi havde mulighed for at erklære så mange som muligt arbejdsudygtige og derved nedsætte lejrens samlede arbejdsevne. Betydningen var nok mest symbolsk, da der kun i meget ringe grad udførtes arbejde af krigsvigtig art. Vi udnyttede også de muligheder, vi havde for at gøre gode miner (til slet spil) over for tyskerne og forsøgte – især sammen med Den danske Forvaltning – gennem bestikkelser og tjenester at få vaklende medlemmer af vagtmandskabet over på vor side i en evt. vanskelig situation. Det var forehavender, der viste sig værdifulde, da det gjaldt. Men vigtigst var de mere eller mindre vellykkede forsøg på at redde vore kammerater fra at komme til Tyskland.

Desværre glippede disse anstrengelser, så vidt jeg husker, fuldstændig over for én gruppe – de, der led af sukkersyge. Tyskerne var her

hensynsløse og komplet afvisende over for vore attestationer. De negligerede både vore skriftlige og mundtlige erklæringer om det uforsvarlige i at sende disse mennesker til lejrene i Tyskland, hvor man måtte forudse, at såvel behandling med insulin som diæt ville være umulig at gennemføre. Vi kunne kun, når en sukkersyg blev udtaget til transport og tvunget af sted mod vore forestillinger, medgive ham en sprøjte og al den insulin, vi havde. Jeg tror ikke, at nogen med sukkersyge, der var under insulinbehandling, klarede sig gennem Tysklandslejrene; i hvert fald ikke dem, hvorom vi hørte, at de var frataget al insulinet, så snart de kom til den første tyske lejr.

Det forekom så tåbeligt, at tyskerne viste denne umenneskelige indstilling, men måske var det i samklang med deres euthanasiprogram. I andre tilfælde var banale lidelser, mindre kirurgiske indgreb eller heldige sproglige misforståelser tilstrækkeligt til at redde en fra transport. En af vore såkaldt asociale kammerater var blevet opereret for en hammertå og lå endnu i sygebarakken, da han blev råbt op til transport. Med en tysk vagtmand måtte jeg gå rundt til de syge, som var udtaget, og vi kom også til denne mand. Jeg prøvede at forklare tyskeren, hvad han var opereret for og derfor uegnet til at sende sydpå. Tyskeren forstod det åbenbart ikke, og jeg var ved at opgive, men pludselig spørger han: »Kann er laufen?« Jeg opfattede det bogstaveligt og benægtede, at manden kunne løbe: »Nein, laufen kann er nicht,« uden at tænke på at udtrykket kun dækkede, at han ikke kunne gå omkring, hvilket han udmærket kunne – og også gjorde. Men tyskeren stregede ham på listen, og målet var nået. Desværre var denne kammerat blevet så nervøs over udtagelsen, at han frygtede, at den ville ske igen, og i sin fortvivlelse forsøgte han kort tid efter at flygte gennem minefeltet. Det var ham, der blev bragt død ind derfra.

Skrappere midler måtte dog af og til tages i brug. En mand, der havde brok, blev udtaget til transport, hvorfor hans stuekammerater – vistnok i forståelse med en af tyskerne – sendte bud efter en læge. Han fandt naturligvis, at kammeratens brok var blevet indeklemt, og han fik ham over på operationsstuen, hvor operationen var i gang, da tyskerne kom for at kontrollere, at patienten ikke var »transportfähig«.

Mere spændende var sagen omkring fængselsbetjent Axel Larsen, som er omtalt tidligere. Han kom tilbage til Frøslevlejren efter at have

været gennem talrige forhør og blev indsat i enecelle i en speciel afdeling uden for den almindelige fangeafdeling. En nat blev jeg brutalt vækket af to af tyskerne, Wassermann og Klein. De var berusede og ophidsede og kommanderede mig ud. Under højkrøstet udskaelden gik de med mig over til enecellebarakken, alt imens de mere lavmælt fortalte, at Larsen var udtaget til Tysklandstransport, hvilket jeg havde at forhindre blev til alvor; og så overlod de i øvrigt til mig at finde på en metode. Jeg forlangte at blive lukket alene ind til Larsen, og vi aftalte og fik godkendt af de to tyskere, at jeg var tilkaldt til Larsen, som var blevet syg. Jeg havde termometer med og fik konstateret høj temperatur, så der var grund til, at han her midt om natten blev overført til sygebarakken.

Men hvad så? Larsen kunne jo ikke vedblive blot at være under mistanke for blindtarmsbetændelse. – Jeg fik vækket Otto Mikkelsen, som var den lægelige leder i barakken. Han nød stor respekt blandt tyskerne, og dertil kom, at han havde intime forbindelser til Den danske Forvaltning. Sammen fandt vi på at give Larsen tyfusvaccine, og det vedblev vi med gennem mere end en uge. For Larsen var det vistnok en meget ubehagelig kur med en springende febertilstand, der overbeviste den tyske lejrledelse om, at det var alvorligt. Det var Otto Mikkelsen, der fandt på, at dette måtte udnyttes yderligere i et forsøg på at få Larsen fri. Vi tog en blodprøve på Larsen og sendte den til Serumintitutet, og et par dage senere fik vi meddelelse derfra, at prøven viste en udtalt tyfusreaktion. Med denne meddelelse gik vi til tyskerne, som var mere bange for deres liv end for vores, og krævede Larsen ud fra lejren og indlagt til isolation på det nærmeste danske sygehus. Tyskerne reagerede for en gangs skyld omgående, og Larsen blev overført til Åbenrå sygehus. Kort tid efter slap tyskerne ham hjem.

Heldet var desværre ikke altid med os i disse alvorlige affærer. Kim Malthe Bruun var kommet til lejren, men også anbragt i enecellebarakken. Grut, som var hjælpelæge hos mig, kom under vejr med, at Malthe Bruun kun var kommet til Frøslev ved en misforståelse, og at han snart ville blive sendt tilbage til Vestre Fængsel. Vi prøvede at blande os imellem og fik ham over i sygebarakken, simulierende en udmærket blindtarmsbetændelse. Vi kom så vidt, at vi gjorde klar til

operation. Men så lugtede tyskerne lunt, og Malthe Bruun måtte af sted til sin ubarmhjertige skæbne.

I foråret 1945, da den tyske kapitulation nærmede sig, satte den begyndende opløsning af det tyske regime sit tydelige præg på lejren. Tyskerne så deres drømmes mål svinde bort og blev mere og mere opgivende – modsat fangerne, som vandt mod og humør ved udsigten til snarlig befrielse og besættelsens ophør. Mens tyskernes stramme greb mindskedes, blev arbejdet for de fleste af lejrens læger intensivret. Dette gjaldt især for de læger, som stod for tuberculosearbejdet. De fleste af lejrens beboere blev tuberculinundersøgt og fik taget blod-sænkning, og mistænkelige blev røntgengennemlyst. Men arbejdet blev næsten uoverkommeligt, da vore danske og norske kammerater kom fra Tyskland. De blev alle røntgengennemlyst, i april måned blev det til 3.300. Det var ikke alene et kæmpearbejde, men det blev også udført under så primitive forhold, at flere af lægerne fik symptomer på røntgenforgiftning.

Naturligvis var det trods alt et meget tilfredsstillende arbejde at være læge i Frøslevlejren. Vor tid i lejren gik derfor på en måde, som vi kun havde grund til at være tilfredse med. – Men alligevel tror jeg, at man vil kunne forstå, at en arbejdstid fra kl. 6 morgen til kl. 9 aften gjorde sit til, at for flere af os kom kapitulationen i mere end én forstand som en befrielse.

På himmelfartskommando som levende minestryger

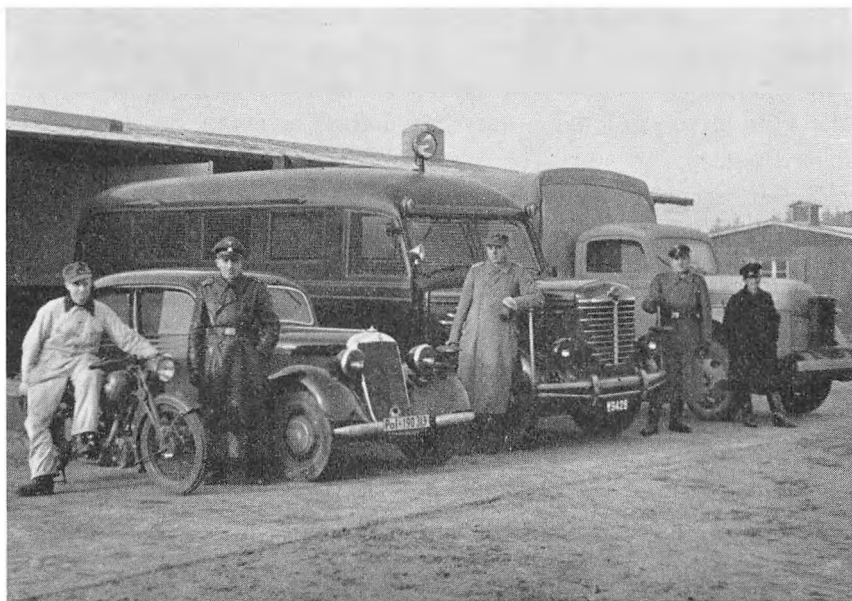
Af M. Hjelm

I efteråret 1944 tog jernbanesabotagen et sådant omfang, at tyskerne til sidst greb til det desperate middel at sende fanger fra Frøslev med togene, anbragt i en kreaturvogn lige bag lokomotivet. Vi, der sad i Frøslev, anede intet som helst om denne beslutning, før barakformændene kom ind på stuerne og meddelte, at den og den var udtaget til køreturen. Det var oprindeligt tyskernes hensigt, at samtlige fanger skulle have været kaldt til appel og navnene på de udtagne læst op, men heldigvis fik vor dygtige lejrleder, P. M. Digmann, udvirket, at barakformændene fik navnelisten udleveret og derefter personligt meddelte hver enkelt, at han var blevet udset til at være med til at beskytte Hitler-rigets troppe- og materieltransporter mod de danske sabotører.

I første omgang måtte 20 mand af sted, delt i to hold. Næste dag blev 30 udtaget, og derefter gik det slag i slag. Særlig gik det ud over køkkenbarakken, hvorved lejrens store køkken blev halvt affolket. Det blev derfor nødvendigt at sætte nogle reserver ind i køkkenet, hvortil undertegnede også blev henvist, og der holdt jeg min entré med at vaske et lille tusind tallerkener op. Da dette arbejde hen på eftermiddagen var overstået, blev jeg sat til at pille løg. Midt under dette arbejde, mens jeg græd mine modige tårer, kom barakformanden og meddelte, at nu gik den ikke længere. Nu skulle også jeg med. Samtidig lod han falde en drillende bemærkning om, at jeg da ikke behøvede at tude af den grund.

Jeg skulle møde med det samme og tørrede løgtårerne bort, hvorefter jeg klædte mig varmt på, tog mine to tæpper og stillede på samlingsstuen i barak 5, hvor to kommandoer à 10 mand ventede.

Det var med spænding, vi afventede rejsen. En kom i ventetiden i tanker om, at han havde glemt sin pibe og fik en kammerat vinket

Fra garagerne. Udrykningsvognen i midten tilhørte politiet i Odense, men efter den 19. september 1944 brugte tyskerne den i Frøslevlejren. Bilernes lygter er afskærmede i henhold til mørklægningsbestemmelserne.

til vinduet, så den uundværlige genstand kunne bringes over. Ingen af de tidligere udsendte kommandoer var på dette tidspunkt vendt tilbage. Vi spurgte derfor hinanden flere gange:

Tror du, de tager piberne fra os? Mon vi må have en kniv med til at smøre vor mad med? o.s.v. For en sikkerheds skyld blev disse og andre ting stukket i strømperne eller gemt i skridtet. Heldigvis var alle ængstelser i den retning overflødige. Vi blev ikke visiterede, og forsynet med et helt rugbrød til hver og godt med smør og pålæg fra det danske køkken tiltrådte vi først på aftenen den spændende rejse.

Fra lejren blev vi kørt til Padborg i prærievogn under ledsagelse af en Meister og tre menige – forbryderlignende – politisoldater. I Padborg blev vi stoppet ind i en tysk kreaturvogn. Nogle bænke blev smidt ind i vognen, så der kunne blive en kneben siddeplads til hver, og lidt før afrejsen kom tyskerne slæbende med en balle halm bestemt til dem selv. Os måtte de ikke give halm. Heldigvis var den tyske

Meister så menneskelig, at vi også fik nogle totter af halmen til at brede ud på gulvet i den halvdel af vognen, hvor vi skulle være. Inden toget ved godt 21-tiden kørte ud i mørket, fik vi at vide, at vi alle ville blive skudt uden varsel og barmhjertighed, om nogen forsøgte flugt.

Det var tropper og materiel, »vi« var på vej nordpå med. De første nattetimer kørtes ret hurtigt, og der standsedes kun ved de store stationer, men efterhånden tog farten af, og da det ved 7-tiden om morgenen begyndte at lysne, og vogn døren blev lindet lidt, kunne vi se, at vi befandt os nord for Vejle. Vi havde sovet forholdsvis godt og var ikke særlig ømme af det hårde leje, idet vognens ryster bevirkede, at det aldrig blev de samme muskler, trykket under søvnen kom til at hvile på. Nogle timer hen på natten vågnede jeg ved, at jeg lo højt i søvne ved det latterlige i, at det vaklende tyske rige nu var kommet så vidt, at det i kampen mod de danske sabotører måtte bruge os stakels fanger til beskyttelse!

Ingen kan beskrive den glæde, vi følte ved gennem den smalle sprække i døren at kunne følge det smukke efterårslandskab, der nu meget langsomt rullede forbi vore øjne. For os århusianere blev det et hjerteligt gensyn med vor hjemby, da vi ved 11-tiden rullede ind på Århus hovedbanegård, hvor vi havde lejlighed til at se virkningerne af Schalburgtagen¹ mod dagbladet Demokratens bygning. Vi holdt på godsbanegården. Her lykkedes det at tilkalde nogle banefolk og få dem til at bringe en hilsen hjem til vore koner.

Opholdet i Århus varede kun en lille halv time, og i denne korte tid blev der ikke tid til at få vor vogn rangeret hen i den anden ende af toget, og resultatet blev, at vi nu stik mod alle regler kørte allerbagest i det lange tog.

Med ret god fart gik det mod Langå, hvor vi holdt på stationen

1. Schalburgtage – betegnelse for de terrorhandling, bl. a. ødelæggelse af dansk ejendom, som besættelsesmagtens danske hjælpere i Schalburgkorpset og andre forrædergrupper udførte som hævn for sabotager og anden dansk modstand mod tyskerne. (J.M.)

en halv time. Derefter kom der besked om, at toget skulle køres ud syd for byen, hvor vi holdt henved syv lange timer, heldigvis med den smukkeste udsigt over Gudenåens enge med Løjstrupskovene i baggrunden.

Mens vi holdt her, kom den officer, der havde kommandoen over toget, ind til os og gav sig i samtale med os. Han spurgte meget interesseret, hvad hver enkelt var i det civile liv. Han gjorde et kultiveret indtryk og syntes at være en rest af den kultur, nazivældet havde levnet fra det tidligere Tyskland. Han sagde rent ud til os, at efter hans mening var det en skør idé at sende fanger med til tyske troppers beskyttelse. Det var derfor, han ikke havde ønsket, der skulle spildes tid i Århus med at rangere vor vogn hen bag lokomotivet. Han ønskede os en god tur og sagde nogle smukke ord om det skønne landskab, der lå udbredt foran os.

Da vi igen kørte, kunne vi tydeligt mærke, at hans besøg havde bevirket, at vore tyske vagter slappede af i den hidtil meget strenge bevogtning af os, og de lod os på resten af turen have betydelig mere frie tøjler.

Af lutter kedsommelighed lagde vi os til at sove ved mørkets frembrud ved godt 18-tiden. Noget efter rullede vi af sted mod vort stadig ukendte mål. Hen på natten kunne vi skønne, at vi holdt på en temmelig stor station, hvor der var et farligt rend af soldater, ligesom man masede med at læsse materiellet af. En mente, det var Ålborg, en anden det var Løgstør, og en tredje foreslog, at det var Års. Inden vi hen på morgenstunden igen rullede sydpå, var vi rangeret hen i forenden af toget, og da det blev lyst, holdt vi i et engdrag mellem høje bakker, mellem hvilke vi kunne skimte en mindre bys venligt smilende tage. De af os, der var kendt i Nordjylland, kunne se, det var Hobro, og da vi tillige holdt på Løgstørbanens spor, var vi klar over, at vi havde været i Vesthimmerlands hovedstad Års.

I Hobro var der igen et langsommeligt ophold, der varede til hen under aften. Her lykkedes det et par af kammeraterne at få Meister overtalt til – igen ved hjælp af cigaretter – at lade en af soldaterne følge med dem ud i byen på indkøb. Noget efter kom de tilbage belæsset med pakker med lækre sager som wienerbrød, konditorkager, slik og frugter samt mange andre gode ting, vi måtte savne i lejren.

Desuden lykkedes det at få øl, smørrebrød og kaffe fra banegårds-restaurationen samt noget tobak, som ganske vist måtte betales med sortbørspris.

Den gode mad og den venlighed, vi mødte fra folk på forskellig måde, livede stærkt op i kedsommeligheden. Endnu et par cigaretter og et par stoppere af god pladetobak bevirkede yderligere formildning af tyskerne. Ganske vist havde Meister haft et mindre tilfælde tidligere på dagen, da lederen af en anden transport fortalte ham, at alle hans fanger var blevet lagt i lænker, fordi en dansk stikker havde opdaget, at en fange forsøgte at smugle et brev ud og ladet denne opdagelse gå videre til Gestapo i Ålborg. Meisters skrækanfald havde bevirket, at vi i Hobro ikke fik friske aviser, som vi havde fået det i Århus. I lejren var danske aviser absolut forbudte og næsten farligere at besidde end en pistol. I Hobro havde vi desuden lejlighed til at komme på toilettet for første gang på hele turen, ligesom vort næsten tre døgn gamle skæg blev fældet med et meget sløvt barberblad. Til vor luksusbarbering anvendtes almindelig vaskesæbe samt en spand vand, hvori vi i forvejen havde vasket os alle ti.

Den sidste nat, vi kørte, var tyskerne blevet så formildede, at der rådede næsten juleaftensstemning i vognen. Således stod en af tyskerne hen på natten op og satte en avis for stearinlyslygten, fordi han kunne se, at lyset skinnede hen i øjnene på et par af de sovende fanger. Medvirkende til den gode stemning var foruden cigaretbestikkelserne den omstændighed, at tyskerne havde opfattet en af kammeraternes stilling forkert. Han var bankassistent, men de troede, han var bankdirektør, og en så stor mand måtte der naturligvis tages hensyn til selv som fange og himmelfarer.

Da det næste dag lysnede, rullede vi ned gennem Sønderjylland, og hen på formiddagen ankom vi efter næsten fem døgn køretur til Padborg, og kort efter var vi i lejren. En dramatisk, men også trættende tur var forbi. Himmelfartskommando nr. 12 havde gjort sin pligt mod det vakkende tyske rige.

Stort set forløb himmelfarterne på lignende måde for de øvrige kommandoer. Nogle tiltog sig ved snildhed og bestikkelse mere frihed, men de fleste fik mindre. For nogle varede turen over en uge og var meget anstrengende, men ikke nerveslidende, fordi ingen var bange.

Der skete ingen sabotage på tog, der medførte Frøslevfanger. Modstandsbevægelsen blev formodentlig advaret om faren for at ramme gidslerne. I Frøslevlejren blev der konkurrence om, hvem der kunne finde det bedste slogan for himmelfartskommandoerne. Nogle af de bedste var: *Ud og køør' som sabotør!* og *Ud at se med S.D.!* (Organisation Sonderdienst). Der var også én, som foreslog, at man skulle danne et »dansk sabotageværn«¹, der kun skulle bestå af sabotører!

1. Spydig hentydning til organisationen *Dansk Sabotage-Værn*, oprettet af agitatoren Ejnar Krenchel, der i pjecer og radioforedrag talte imod sabotagen og modstandsbevægelsen. (J.M.)

Med Sonderkommando på »arbejde«

Af Børge Mikkelsen

Det var en befriende latter, jeg slog op, da jeg en grå og trist novemberdag i 1944 så mine rejsekammerater fra transporten fra Shellhuset og Vestre Fængsel komme ud fra »beklædningsmagasinet« i Frøslevlejren. De var klædt i groft, blåt fangetøj med bogstaverne GF i hvidt på ryg og lår, og på hovedet havde de en slags skihue, fremstillet af fæhår, der mere mindede om en hårsygd om end om en hue.

– Rolig, forbandede Häftling, brødede Zugwachtmeister Hess, her er ikke noget at le ad!

Det gamle ord, at klæder skaber folk, blev her både bekræftet og understreget. Det var et skridt tilbage mod naturen, vi var alle lige, i hvert fald af udseende.

I et par dage havde vi gået rundt i lejren i vort private tøj og som nye været plaget af ældre fanger om nyheder og tobak. Med hensyn til det første viste det sig, at de var meget bedre underrettet end vi, og hvad angår det sidste kunne vi tredive mand naturligvis ikke tilnærmelsesvis tilfredsstille efterspørgslen, så det var rart at glide ind som en af massen.

Når formaliteterne med indkvartering og tøjuddeling var i orden, blev man stukket ud til arbejdet. Hvis man var håndværker, og det var der mærkværdigvis få der var, havde man to ting at vælge imellem, måttefletteri eller jordarbejde. Jeg valgte det sidste og kom på »Nelles« hold.

»Nelle«, vor sjakbejs eller formand, var en forhenværende sømand fra Randers. Lille og bred. Han holdt en lille velkomsttale til os nye.

– Ta' nu ikke for hårdt fat, gutter. Vi kan alligevel ikke rette det tredje rige op. Hellere fryse stiv end arbejde sig krum, det er mit motto! –

Vi Häftlinge kunne naturligvis ikke undgå at høre og se vore tyske arbejdslederes indbyrdes stridigheder og benyttede enhver lejlighed til at sætte lidt fart i gemytterne. Ofte blev vi om morgenen sat i arbejde

Lejren blev færdigbygget af fangerne. Her gør man formentlig klar til opførelsen af aflusningsbarakken W 8. Bygningen med den høje skorsten er vaskeriet. De to SS'ere er Hauptscharführer Walther Klein og kommandanten, Sturmbannführer Philipp Hillgärtner.

af en Meister. Nogen tid efter indfandt der sig en anden for at inspirere arbejdet. Hvis han udtalte sin misfornøjelse med den måde, arbejdet blev udført på og gav ordre til at benytte en anden, kunne man med lidt behændig smiger give ham medhold i, at netop hans måde var den eneste rigtige.

Når så den første Meister igen indfandt sig og skrigende rasede over, at arbejdet ikke blev udført, som han havde anvist, kunne man igen, måske med lidt overdrivelse, lade ham vide, at en anden Meister

havde været her og udtalt, at hans, den første Meisters, arbejdsmetoder var mildest talt ad helvede til. Og så var spillet gående. Et øjeblik efter rystede vagtstuen af skænderi, eder og forbandelser, mens vi »uskyldige« tog os et velfortjent hvil på skovlene.

Måttefletteriet i barak H 10 blev populært kaldt »måtteludderiet«, og de Häftlinge, som arbejdede dér, var selvsagt »måtteluddere«. Hvorfra benævnelsen stammer, skal jeg lade være usagt. Arbejdet bestod i at flette halmstrå sammen til svære halmbånd, der igen blev syet i måtter og gulvtæpper.

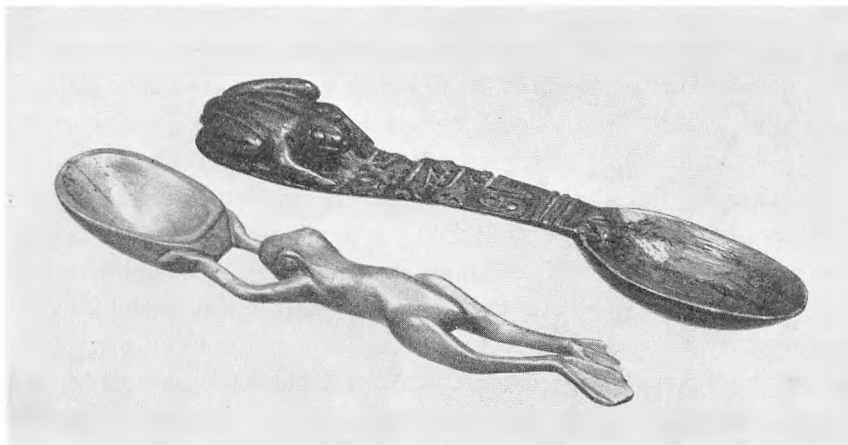
Måttefletteriet var Hauptwachtmeister Wassermanns store kærlighed. Her kunne han komme de forbandede Häftlinge på om ikke tale-, så dog skældefod. I den kolde tid var fletteriet et yndet varmested for udearbejdere. I døren ud til pladsen havde vi posteret en udkigsmand, og så snart en prøjser skråede over pladsen med kurs mod fletteriet, blev der slået alarm, så enhver uvedkommende kunne optage en tilsyneladende legal beskæftigelse.

Men ved Wassermanns tilsynekomst blev der slået storalarm, og så så man det kostelige syn, at alle barakkens vinduer fløj op, og ud sprang de »illegale« Häftlinge på vild flugt. Kun sjældent lykkedes det ham at fange nogen, men så slap synderen heller ikke for en eller anden straf, så illegalt ophold i fletteriet var en nervepirrende sport.

Hver måtteludder skulle flette et vist antal meter om dagen, en opgave, der dog ikke var særlig anstrengende. Trods det ringe tempo var det alligevel et ret anseligt antal måtter og tæpper, der i tidens løb blev fabrikeret.

Måtteludderiet var desuden central for tusk- og byttheandel. De efterspurgte varer kunne variere fra private beklædningsgenstande til tegninger, husflidsarbejder som tørklæderinge af ben, fingerringe fremstillet af enkronestykker, miniaturesivsko, cigaretrør af ben, træ eller metal, papirknive og flettede sejlgarnsbælter. Det var særlig på mode at snitte træskeer med en frø på skaftet, som skulle symbolisere Frø-slev. Men som betaling godkendtes kun ét: tobak.

Tobakken var et stort problem for fangerne. Fra staten modtog vi en månedlig ration og desuden havde vi lov til at modtage en pakke hver sjette uge, indeholdende 90 cigaretter; men uregelmæssig post-

Frø-sleve.

gang og forsinkelser fra tyskernes side gjorde, at tobaksnøden i lejren var permanent.

De mere fingerfærdige skaffede sig ekstra tobak ved at sælge deres husflidsarbejder til mindre behændige kammerater, og det var slet ikke så lidt, man vurderede fem hipo-cigaretter til. En smukt forarbejdet papirkniv, en bentørklædering, som det havde kostet mange timers arbejde at fremstille, fik man for ovennævnte antal cigaretter.

En kendt københavnsk møbelfabrikant havde oparbejdet en vis færdighed i at flette miniaturesivsko, men måtte også hænge i det meste af dagen for at holde den værste tobakshunger fra døren.

Var man ikke klar over, hvor mange venner man havde i lejren, så blev man det, den dag ens navn figurerede på pakkelisten, der blev slået op hver dag. For en gangs skyld ønskede man virkelig, at Frøslev frembød en mulighed for at gå under jorden, når alle kammeraterne mødte op i ens barak for at gratulere med pakken. Naturligvis kom de ikke for at tigge, men de havde dog ikke noget imod at dele glæden med den heldige og eventuelt låne et par cigaretter til det blev deres tur til at få pakke.

*

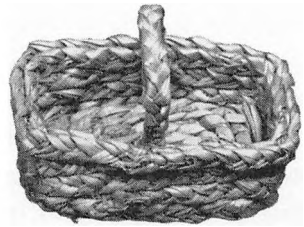
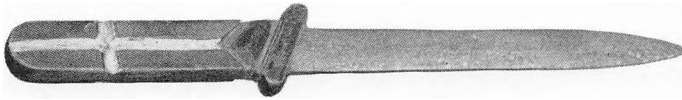
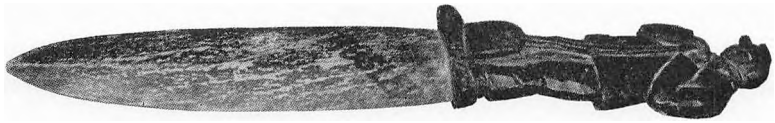
Alt kunne organiseres, og ordet organisere må nærmest udlægges som: at fjerne uden ansvar! Mad blev organiseret, men det skal siges til Den danske Forvaltnings ros, at vi aldrig havde nødtigt at organisere på grund af sult. Men vi greb enhver lejlighed til at feste, især om natten, hvad der var strengt forbudt. Enhver lejlighed blev brugt. En fødselsdag, bryllupsdag, fangejubilæum eller anden »rund« dag.

Lyset i barakkerne blev slukket kl. 21, men paraffin skrabet af oste-skorperne og smeltet i låget fra en skosværtedåse gav med et stykke pyjamassnor som væge et fortræffeligt lys. Et fad havregrød blev organiseret fra morgenbordet, æg og en kande mælk samt en stegepande organiserede andre fingernemme fyre fra køkkenet, og ekstra brænde organiserede igen andre fra snedkeriet. – Kun en gammel fange kan forestille sig, hvilken himmerigsmundfuld det er, når man, siddende i en rundkreds om kakkellovnen og »bagermesteren«, fortærer sin pandekage, mens man skiftevis blæser på fingrene og kagen, og fedtet løber i stride strømme ned ad hagen.

Brænde til kakkellovnen var blandt de ting som organiseredes. Da det i januar 1945 faldt i med frost og sne, blev der brændselsmangel, og vi fik besked på at spare mest muligt. Samtidig blev der udstedt en forordning om, at der i hver stue kun måtte findes optændingsbrænde til én dag. Da man i alle stuer var interesseret i at have rigeligt med varme, organiserede vi brænde ved enhver lejlighed. Det blev altså nu forbudt, og som straf for overtrædelse af forbudet ville kakkellovnen i den pågældende stue blive konfiskeret.

Organisere brænde kunne vi dog ikke holde op med, men det blev gemt bort, når der ventedes inspektion. På en stue i barak H 11 var beboerne en dag uheldige og fik uventet besøg af Wassermann, netop da de havde et dejligt stort knippe brænde til tørre i kakkellovns-krogen. Der var ingen pardon, kakkellovnen skulle fjernes øjeblikkeligt. Wassermann udpegede personlig de fire mand, der skulle transportere den over i magasinet, og overvågede selv transporten. Han spankulerede i spidsen for optøget, stolt som en sejrherre.

Det var et kosteligt syn at se, trods den katastrofe det var for stuen at miste ovnen. Først kom Wassermann, efter ham de fire bærere med kakkellovnen imellem sig på to skovleskafter. Da de trådte ud af barakken blottede de hovederne og gik i begravelsestempo. Vi publi-

Husflidsarbejder eller – om man vil – souvenirs fra Frøslevlejren.

kummer kunne ikke tilbageholde smilet, og helt galt blev det, da vi hørte dem nynne en velkendt begravelsessalme, da vred vi os af indeklemt grin. Kun Wassermann kunne intet morsomt se i situationen.

Tro ikke at en »gammel« fange bliver ved med at pukle på jordhold. Næh, man kigger sig en tjans ud, og når den en dag bliver ledig, henvender man sig til rette vedkommende, den danske arbejdsleder. – Aldrig til tyskerne.

Man anbefaler sig selv, da man af gode grunde er afskåret fra at referere til tidligere arbejdsgivere. I lang tid virkede jeg som kostebinder efter at have taget et par timers kursus hos en landmand, som virkelig kunne binde lyngkoste. Vi var to mand på kommandoen: HKBB = Heide Kraut Besen Binder.

Senere blev jeg tagdækker og avancerede til formand og ekspert ved samme arbejde, efter at arbejdslederen med megen veltalenhed og en god portion frækhed havde forklaret den tyske Meister, at jeg havde lagt paptage på skyskrabere i Amerika, en påstand, som prøjseren til vort held hverken så noget morsomt eller usandsynligt i. En mand som virkelig var tagdækker, undslod sig arbejdet med den motivering, at han led af svimmelhed, hvad prøjseren også tog for gode varer.

En kendt københavnsk forretningsmand blev tømrer, til stor morskab for ham selv. Han havde aldrig før så meget som slået et søm i et bræt. Han opnåede endog en meget høj stjerne hos en Meister, da han talte udmærket tysk og altid var at træffe med et bræt under armen, tommestok og blyant i lommen. At brættet var beregnet til at skære op til brænde i kakkellovnen, kunne Meisteren ikke se, men vi andre vidste det.

Ingen af os Häftlinge havde nogen sinde tænkt, at krigen kunne få andet udfald end den fik, men efterhånden som den nærmede sig sin afslutning, begyndte en arbejdsskyhed at brede sig i lejren. Man opretholdt dog et skin af aktivitet bag et utal af dæksposter. For at nævne nogle enkelte: Ristekommandoen, hvis opgave det var at renholde ristene uden for barakdørene. Det var et par timers arbejde dagligt for to mand, der var henimod en snes mand på kommandoen. Rivekommandoen, som skulle rive mellem barakkerne, men som sjæl-

dent rev. Tjærekommandoen, som stadig gik rundt og ventede på godt tjærevejr. Isoleringskommandoen, som skulle isolere alle vandrør mod frost. Kommandoen bestod til langt hen på foråret. Tre gendarmer udgjorde rottefængerkommandoen. Fælderne blev sat ud om aftenen og tilset om morgenen, ca. tyve minutters arbejde i alt, meget sigende blev denne kommando senere udvidet med . . . en dyrlæge!

Over for nærgående spørgsmål fra tyskernes side klarede man sig ofte ved flot på tysk at udslynge kommandoens benævnelse i forkortet form, f. eks. HKBB! Mere skulle der som regel ikke til for at dupere en prøjser.

Og så pludselig en skønne dag var det hele forbi. Vi gik rastløse rundt og ventede på signal til opbrud fra den lejr, hvor vi trods alt lærte, at et godt humør og evnen til at se det morsomme i enhver situation kan betyde uendelig meget.

På den anden side pigtråden gik prøjserne, vore forhenværende vogtere, med hænderne i lommerne. Ingen råben og skrigen, ingen kommandobrøl, ingen sabelraslen. Tavse gik de om og kikkede på os, der om kort tid kunne gå som frie mænd ud i et frit land.

Dér stod man og havde pludselig ikke så megen humor tilbage, at man kunne sige et par dårlige vittigheder om dem, der nu var kommet på den forkerte side af plankeværket.

Jul i Frøslevlejren

Af A. Quistgaard

Julen nærmede sig, hvordan ville det dog spænde af? Der var noget at spekulere på, når man som regel lå vågen fra kl. 4 morgen, indtil sirenen lød. – 35 gange jul med fod under eget bord; først med det lille juletræ for os to og senere som børnene kom, med større og større juletræ og større og større jubel. Siden, da børnene blev voksne, kom deres kamp for at nå hjem til jul, undertiden kun for en dag eller to. Rundt i de 15 køjer omkring én lå 15 mand, der alle havde det som en selv, mænd med koner og børn.

Vi fik ingen breve til jul og måtte kun sende tre *trykte* brevkort, hvorpå der stod: *Glædelig jul og godt nytår*. Vi måtte så skrive adresse, navn eller kendingsnavn og dato. Men jeg fik dog held til at pudse tyskerne. På adressesiden skrev jeg efternavnet og med tyk streg under *jun.* og som kendingsnavn skrev jeg *morfar*, og datoen skrev jeg sådan: 22. 12. 44. På den måde fik de at vide, at jeg – ad illegal vej – havde fået underretning om, at »Drengen« var kommet, og at jeg ikke var gået sydpå med transporten 21. 12.

Denne transport lige ind under jul var den værste af de 8, jeg oplevede. Tyskerne kom kl. 3–4 om natten, og fulde var de. Alle lys blev tændt. Det gjaldt hurtigst muligt at få to sæt undertøj på, selv om vi vidste, at hver trevl blev taget fra os, når vi nåede frem til Neuengamme eller Dachau, eller hvor det nu blev. Men så var livet dog reddet under transporten i de kolde kreaturvogne. Turen kunne vare 2–6 døgn.

Vi stillede op i tre rækker ude i barakkens lange midtergang, og når så navneopråbet var forbi, havde tyskerne taget ca. 10 pct. af vore. Nogle kom aldrig hjem, andre så jeg igen som vrage, da Bernadotte-transporterne kom tilbage til Frøslev, og alle skulle de gennem lidelser, som vi andre ikke kendte magen til.

Der var ingen julestemning i lejren efter denne barske morgen. Men livet skulle leves, og julen holdes. De fanger, der arbejdede uden for

lejren, smuglede små juletræer ind fra plantagen, skjult under deres kapper. Andre »organiserede« juletræsdynt ovre i køkkenbarakken, og i alle stuerne skrev man julesalmer af, sådan at vi i alt til 150 mand havde 75 eksemplarer af 8 julesalmer, 4 til gudstjenesten juleaften, 4 til juledag.

Så kom den 24. Tidlig på formiddagen kom to af gendarmerne løbende hjem oppe fra tyskertårnet. Deres trav var helt forskelligt fra den sindige gangart, de ellers havde lagt sig til under deres natlige vandringer på gendarmstien. Men de havde set store ting på den anden side pigtråden: Røde Kors var kommet med gavepakker til hver eneste mand i lejren.

Oftede har jeg ved børnejuletræer, når jeg i embeds medfør uddelte poser med overmodne appelsiner, svagt rådnende æbler og klæbrige godter, syntes, at børnejublen var noget umotiveret, men den aften fik alle 1.600 mand i lejren som eneste gave en lille papæske med 2 æbler (af fineste kvalitet), cerutter, cigaretter og bolcher. Hvor var vi alle glade for denne julegave og passede vel på, at ikke det hele blev nydt den første aften.

Julehøjtiden begyndte med, at vi barakvis marcherede op til spisebarakkerne, og jeg skal love for, at Den danske Forvaltning havde sørget godt for os.

Midt i salen stod et mægtigt juletræ med lys fra fod til top. Politisangkoret (fangekor), der havde fået melodierne sat trestemmigt ud af en fremragende musiker blandt fangerne, sang meget smukt. Den danske lejrleder holdt en god tale, og mætte og glade begav vi os tilbage til barakkerne. Med os bragte vi aftensmaden, som vi denne aften skulle spise hjemme i barakken. Og nu gjaldt det så om at få tiden til at gå, indtil tyskerne havde holdt mandtal – det gjorde de hver aften og hver morgen.

Men i ventetiden, hvor enhver passede sig selv og var så underlig adspredt, gik tankerne fra Frøslev til alle egne af Danmark; hver havde sit hjem og hver derfor sin jul. Mange havde vel sin egen spænding: om nu de breve, der ad hemmelige og ofte morsomme veje var smuglet ud af lejren, var nået vel og rettidigt frem? – Det kunne vi jo først senere få at vide.

Men denne aften holdt tyskerne mandtal tidligt. De ville snarest

over til deres lejrhalvdel og holde jul på deres vis med megen spiritus og halløj.

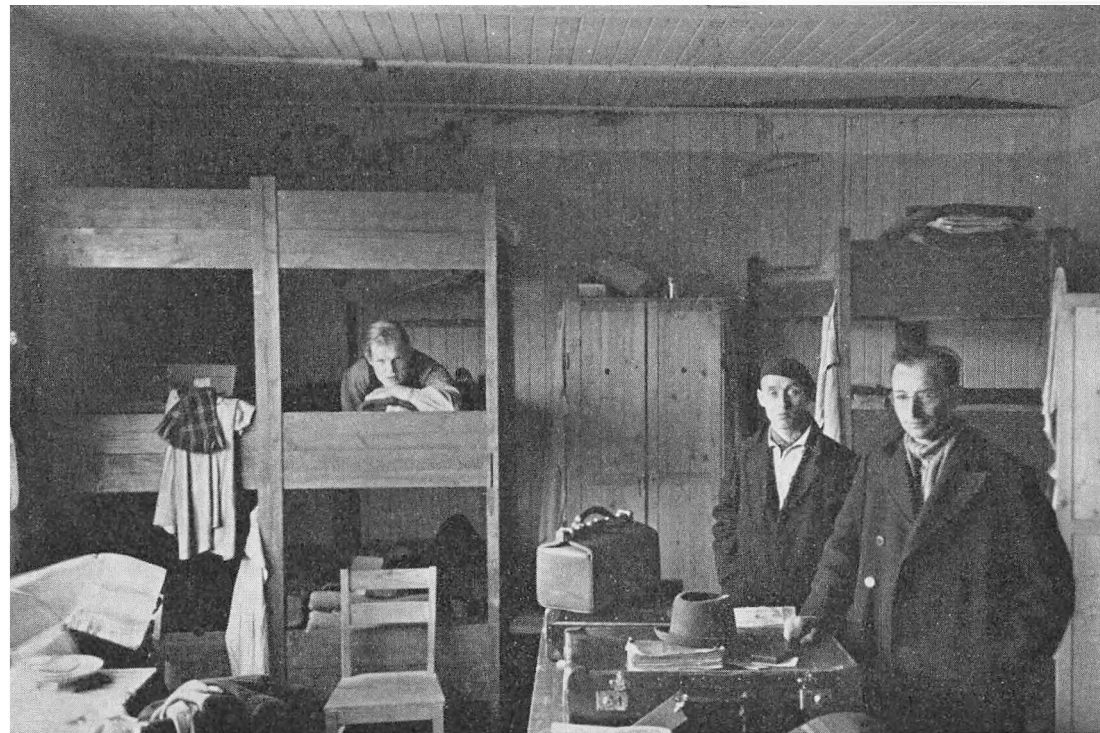
Næppe var tyskerne ude af barakken, dørene låsede og skodderne slået for vinduerne, før vore juleforberedelser tog fart. To lange borde blev sat ud på midtergangen. Der skulle politiets sangkor stå, de boede alle i vor barak. Alle stole og skamler blev sat ud på gangen, tre i hver række, i alt halvtredsindstyve rækker, og nu holdt vi vor julegudstjeneste så godt og smukt, som vi har holdt den rundt om i Danmarks kirker.

Først sang koret et par salmer, og så sang hele menigheden. Hvor var det dog skønt! Så læstes evangeliet: Og det begav sig . . . , og dobbelt skønt var det ved tanken på, at her var mange til gudstjeneste, som næppe havde været til gudstjeneste i mange år, end ikke juleaften.

Efter prædiken sluttede vi med salmesang og korsang, som vi begyndte. Så ønskede man kammerater fra de andre stuer god jul og gik ind til de sidste juleforberedelser i vor egen stue. De to lange borde blev sat på skrå ned gennem stuen, de små juletræer hentedes frem under sengene, og lysene, der var lavet af paraffin fra osteskorper, blev sat på træerne. Vi havde lavet julepynt, der blev hængt på træerne og anbragt under loftet eller på bordene. Vandet til teen kogte på vor lille kakkellovn – og så sad vi dér – 17 mand langs bordet. Barakkens næstformand, der ellers nød det privilegium at være selvanden i et tomandsværelse, var vor æresgæst. Alt gik fornøjeligt og muntert.

Men alting har jo en ende, og hvad så? For mange er det jo sådan, at den allerskønneste tid juleaften indtræder, når sangen og larmen er forbi, og man stille kan sætte sig i sin krog, læse sine breve og tænke på dem, der ikke er her mere, eller som er over alle bjerge. Jeg må tilstå, at jeg var ængstelig for den sidste del af juleaften under de kår, vi havde her. På den anden side var jeg ikke modig ved situationen, for jeg følte mig træt og tom.

Nuvel, jeg tog tyren ved hornene og gik på. Jeg fortalte småtræk fra juleaften hjemme; den slags småting, som ikke er noget særligt, men som måske nok kan muntre op. Jeg fortalte bl. a. om en jul, hvor et par af vore småbørn ved et hemmeligt tegn fra mig gled ud af kredsen, og lidt efter åbnedes verandadøren under stort spektakel, og

Interiør fra en fangestue. Køjer med tre etager blev først taget i brug, da lejren i de sidste måneder blev overfyldt.

ind kom væltende en lille nissefar og nissemor med en kælk propfuld af julegaver . . . Længere kom jeg ikke, jeg blev afbrudt af en prægtig vestjyde: »Åh, må jeg, må jeg!«

Han havde *selv* været julemanden derhjemme. Skægget, den røde næse og navnlig sækken med de mange julegaver havde vakt vild jubel, men det var ganske åbenbart, at børnene slet ikke vidste, hvem han var. Så bøjer han sig ned over sin lille pige og spørger: »Hvor æ di får, bæt pig'?« Hun løfter sig op på tå og hvisker ham ind i øret: »Han er på wc.« Vi kom da til at le så hjerteligt og frigørende, og resten af aftenen gik let med uskyldig skæmt og munterhed.

Da så lyset – en time senere end sædvanligt – skulle slukkes, tænkte vi alle: Det var da forunderligt, at en jul »i det fremmede« kunne forløbe så harmonisk og med et så frejdigt mod. Ja, en og anden

sagde til mig, før vi gik til køjs, at det var den bedste juleaften, han havde haft.

Der blev sludret noget længere end sædvanligt den aften, men da så vejmanden begyndte at sætte sin store tromle i gang, og benzinkanonen begyndte med sine små morsomme piftende snorkelyde, sagde præsten: God nat!

✧

Og det blev aften og det blev morgen – og det var *juledag*.

Dagen mødte os med højt og klart vejr, men det var også at fornemme, når man traf kammeraterne fra andre barakker, at de var ved godt mod. Det havde jo vist sig, at man kunne holde juleaften i fangenskab.

Nu skulle der holdes gudstjeneste i 12 barakker. Vi havde nemlig, selv om det var forbudt, en fast og regelmæssig gudstjenesteordning. Vi tænker os, det har set skønt ud op ad bjergsiden, hvor menneskemylderet lå og hørte på Kristi bjergprædiken; men jeg må sige, at selv en belægningsstue i Frøsløvlejren kan blive et skønt syn, når alle senge – tre oven på hinanden, helt op til loftet – og alle gange, både hovedgangen og de smalle gange ind mellem sengene, er stuvende fulde af mænd. På juledag måtte døren ud til barakkens midtergang stå åben, fordi stuen slet ikke kunne rumme dem, der ville være med.

Et under, at tyskerne intet opdagede den dag, men det var jo også muligt, at de vagthavende den dag var vore venner.

Men min prædiketjeneste var ikke endt her. Det var virkelig lykkedes hos den vagthavende (bag om lejrkommandanten) at udvirke tilladelse til, at der blev holdt julegudstjeneste i kvindebarakken.

De 70–80 kvinder levede under meget strengere kår end vi mænd. Vi havde hele vor lejrhalvdel at færdes på – de kun en smal jordstrimmel uden om deres to barakker, og når det overhovedet lykkedes lejrledelsen at få smuglet mig ind, var det, fordi de kunne forsikre tyskerne om, at »er ist alt und ganz unfarlig«, (han er gammel og helt ufarlig).

Kvinderne havde en stor samlingsstue, hvor malerinden Gerda Ploug Sarp havde udført den yndigste julekrybbe, der dannede alter.

Jeg havde kun lov til at være derinde i 10 minutter, så vi tog straks

fat med at synge, selv om alle endnu ikke var på plads. En alt for kort prædiken, men alligevel nåede jeg ikke at blive færdig på de 10 minutter. Vagtmanden kom ind, just som jeg lyste velsignelsen, men det skal siges til hans ære, at vi fik lov at fortsætte uforstyrret, til slutnings-salmen var sunget.

Frøslevlejrens frihedsmarch

Af Allan Larsen

Man har stækket vore vinger, man har klippet vore klør,
men vi lukked ind i sjæl og sind det håb, som aldrig dør,
og det bar os gennem trængsler, det gav styrke, kraft og mod
til at sone, om det kræves, urets magt med liv og blod.

For vort gamle og elskede rige,
for vor konge og rødhvide flag
er vi danske, og ingen vil svige
den pligt, som er hellig i dag.
Vi skal grunde og bygge det tabte
gennem fredeligt virke og dåd,
og det Danmark bli'r vort, som vi skabte
midt i stormen og brændingens bråd.

Vi er folk af alle klasser, vi er mænd af alle lag,
som har kæmpet, stridt og tålt og lidt for samme store sag.
Vi har fulgt de mål, vi satte, uden pletter i vort skjold,
og nu møder vi vor frihed med vor ære i behold.

For vort gamle og elskede rige,
for vor konge og rødhvide flag
er vi danske, og ingen vil svige
den pligt, som er hellig i dag.
Vi skal grunde og bygge det tabte
gennem fredeligt virke og dåd,
og det Danmark bli'r vort, som vi skabte
midt i stormen og brændingens bråd.

Vi er alle Danmarks sønner. Og af det, som sank i grus,
bærer hver og en de stærke sten til fædrelandets hus.
Fremmed åg og tvang og lænker har vi smøget af og smidt,
og i gryets røde solskin taler vi og tænker frit.

For vort gamle og elskede rige,
for vor konge og rødhvide flag
er vi danske, og ingen vil svige
den pligt, som er hellig i dag.
Vi skal grunde og bygge det tabte
gennem fredeligt virke og dåd,
og det Danmark bli'r vort, som vi skabte
midt i stormen og brændingens bråd.

Nu vil vi synge en vise om lejren

Af Carl Engholm

De, der ikke selv har oplevet det, vil måske synes, det er mærkeligt at ofre et helt kapitel på emnet »underholdning« i forbindelse med noget så dødsensalvorligt som Hitler-tidens fangelejr. Men vi, der den gang stod midt i det, ved, hvor meget underholdningerne betød – mest naturligvis for de modløse, de usikre, de svage, de syge, de, der var ved at give op, fysisk og psykisk, men i øvrigt for os alle, fordi de virkede afledende, gav tanken en retning bort fra de dystre anelser om deportation til lejre i Tyskland, genoptagelse af forhør, uvished om familiens og kammeraternes skæbne.

For en kort tid gav de os et lysere syn på tilværelsen, gav måske i deres indhold fornyet håb om allieret sejr eller de latterliggjorde tyskerne og deres håndlangere.

Navnlig dette sidste var meget fristende – men unægtelig også farligt, selv om både håb og hån blev dygtigt kamoufleret.

Jeg oplevede selv i krigens allersidste tid at blive sendt til koncentrationslejr i Tyskland, tilsyneladende uden særlig motivering, og først halvandet år efter krigen fik jeg en slags forklaring på deportationen, idet en dansk politimand sendte mig en fotokopi af Frøslevlejrens fangeprotokol, hvori der efter mit og fire andre fangers navne stod anført:

»Hetzgespräch und Englische Lieder gesungen.«¹

I dag kan vi kun betragte det som en kompliment, selv om det i virkeligheden var en temmelig ukorrekt og i alt fald meget summarisk anklage, for vi var ikke så uforsigtige at drive nogen egentlig ophid-

1. Har ført tyskfyndtlig tale (Hetzgespräch) og sunget engelske sange.

selseskampagne mod tyskerne, og det var kun yderst få engelske sange, der blev sunget i Frøslev.

Vi sang hovedsagelig *danske* sange, først og fremmest gode, kendte sange og viser af vor rige danske sangskat, og så blev der i øvrigt digtet og komponeret af hjertens lyst i lejren: Skæmtsomme ting, alvorlige ting, en forunderlig blanding af virkelig fornem kunst og yderst primitiv lejlighedsdigtning.

Hvis man vil tage et bredt snit gennem dette væld af fangelejr-produkter og prøve at finde noget af det, der er mest karakteristisk for netop denne lejr og denne tidsperiode, bør man nok begynde med at nævne en af de populære sange, der blev medført fra Horserød-lejren til den nyoprettede Frøslevlejr. Mange af os syntes den var rædselsfuld; men vi skrålede glade med, hver gang den blev krævet – og det var ofte! Den gik på en gammelkendt soldatermelodi («Vi er første (andet, tredje) kompagni . . .«), og ét vers er vist tilstrækkeligt til at give en idé om genren:

»Vi er en Samling illegale,
saa kaldes vi i daglig Tale,
vi er i Slavesind ej hildet,
selv om vi er sat ud af Spillet.«

Refrain:

»I en skøn, idyllisk Egn,
sidder vi bag Pigtraadshegn,
og er i Gestapos Klør;
men med Humør,
hvad vi fik af Slag og Stød,
det har givet os den Glød,
som bestod i Horserød.«

Overførslen af fangerne fra Horserød til Frøslev blev behandlet i *Jens Christian Hostrups* makabre »Kadavervise«, der blev sunget til tonerne af menuetten fra »Elverhøj«. Visen udmaler, hvad der *kunne* være sket, hvis transportskibet med fangerne var havnet på bunden af Kattegat, og den ender med følgende optimistiske vers:

»Ak, Fiske smaa i Kattegat,
det er til at faa Svip af.
Det er ej til at fatte, at
det hele I gik Glip af;
men trøst jer, Tiden kommer snart,
hvor alting bli'r til Glæde,
saa faas der meget grønt og rart,
som I faar Lov at æde!«

I øvrigt havde Hostrup både før og under fangetiden i Horserød og Frøslev digtet og komponeret mange ting med bid og vid. Her er et vers af hans Sankt Hans-verse, som blev skrevet, før han selv havnede i Horserød:

»Glem dog ej for Solens Glød
Grini eller Horserød,
dér er Folk, som vi bør sende Tanker;
men en Dag slaa's Porten op –
Hitler, Göring, Ribbentrop
staar som Fanger udenfor og banker.«

Refrain:

»Kom ind, og lad som I er hjemme,
saa kom I da, hvor var det pænt.
For Vinduet er sat en Tremme;
men det er, hvad I har fortjent.
Her er ikke hyggeligt, det er et raaddent Skur;
men nu maa I regne med, at det er jeres Tur.
Kom ind, og lad som I er hjemme,
jer har vi ventet saa længe paa.«

I Frøslevs kvindebarak skrev *Marianne Ibsen* (alias *Ruth*) til *Karen Briegs* melodi sin »Frøslev-sang« – læg mærke til bogstavrimenes trodsige styrke:

»Landet er lavt og lille,
Folket er fast og frit,
mange har ment, vi var milde

og blot vilde bøje os blidt.
Vi har dog vist, at vi vilde
mod Tvang trampe i taktfast Trit.«

Til melodien »Sneflokke kommer vrimlende« skrev Marianne om
»Det nyeste og hemmeligste Vaaben«:

»Og Ole kommer vadende
til elskende og hadende,
der drømmer om, hvad Bladene
har skrevet om Vau zwei.
Paa eengang springer Drengene
og Pigerne af Sengene.
De blir med et saa trængende –
Det skyldes nok Vau drei.«

Marianne skrev mange betagende modstandsdigte. Jeg vil gerne nævne to af dem, der ganske vist ikke blev skrevet i Frøslev, men som ofte blev brugt til recitation i lejren. Det er digtene »Appel« (»Jeg er din Kvinde. Du er min Mand«) og »Kærestebrevet«, hvoraf jeg citerer to vers:

»Han, jeg elsker, er i Fare
og har maattet flygte.
Kære, tro nu ikke bare,
jeg vil gaa og frygte.

Følge dig i Aanden vil jeg,
ildne dig og mane –
sende mine Tanker til dig
som en Oprørsfane!«

De blev skrevet i 1943 og udsendt i samlingen »Danske Digte« af Frit Danmarks Forlag.

Pastor *Hans Magle* frembragte et latinsk epos om Vandalernes misgerninger gennem tiderne (»Cantus de Vandales«). Det begyndte med Babelstårnsforvirringen, behandlede Romerrigetets fald og endte med

den anden verdenskrig. Hvert vers sluttede med en forbandelse af vandalerne. Sidste vers lyder således:

»Crimen Vandalorum	Vandalernes forbrydelse
sunt mutatio morum	er sædernes fordærv
horrorque bellorum.	og krigens rædsler.
Clamor nunc exlata	Nu rejser sig derfor et råb
totius orbis: fata	fra den hele jord:
Vandala damnata.	Forbandet være vandalerne skæbne!
Pereant Vandali!«	Ned med vandalerne!

Det siges, at tyskerne fandt teksten ved en razzia, men at de enten ikke forstod latinen eller pointen. Der skete i alt fald ikke noget med forfatteren. Den trestemmige melodi var af *Erling Winkel*.

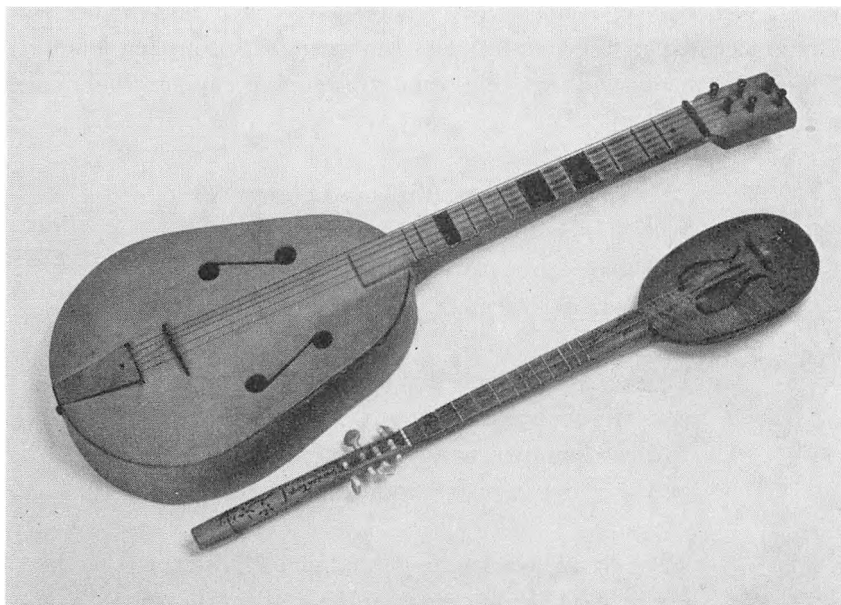
Som naturligt var, brød vi os ikke om at synge tyske sange; men pastor Magle fandt på at oversætte »In einem kühlen Grunde . . .« til dansk, hvorpå vi brugte den i vor underholdning. Så kunne tyskerne »berettere« da fortælle, at vi også sang tyske sange.

I den forbindelse kan jeg fortælle, at jeg en gang på et arbejdshold uden for lejren oplevede, at den tyske arbejdsleder opfordrede mig til at synge en tysk sang.

Jeg imødekom hans ønske med at synge »Die Gedanken sind frei«; men blev næppe populær på følgende vers:

»Und sperrt man mich ein
im finstern Kerker,
das alles sind rein
vergebliche Werke,
denn meine Gedanken
zerreißen die Schranken
und Mauern entzwei:
die Gedanken sind frei!«

Magister Erling Winkel skrev en masse musik i lejren og digtede også selv dertil.

Guitar og banjo, der lavet af forhåndenværende materialer, blev brugt i Frøslevlejren. Banjoen er bygget over en stor grydeske.

Vort kor indøvede og sang disse ting til vore ugentlige revyer, hvor navnlig hans kanons, der beskrev stemninger og situationer i lejren, vakte jubel. Jeg nævner i flæng de to kanons: »Sneen ligger hvid . . .« og »Pigerne kommer . . .« (også benævnt »Hormonernes time«), samt korværket »Middag«.

Winkels mest populære melodi i Frøslev var dog hans musik til *Allan Larsens* storartede »Frihedsmarch« (trykt foran, side 146). Winkel og Hostrup var ikke lejrens eneste komponister. Lærer *Peter Marcussen* skrev bl. a. en overordentlig smuk melodi til Kaj Munks digt »Saml dig, Norden«.

Der blev lavet mange neu-ruppinere og parodier. Den mest yndede parodiske sang var vel nok »Frøslevsungen«, en højst respektløs vise om livet i lejren, med det ejendommelige omkvæd: »Krum, krum, kreller kreller krum«, som nok var en omskrivning af en gammel frelservises: »Kom, kom, græder græder kom«. Den blev mesterligt sunget af to kammerater, som jeg kun har kendt som *Morten* og

Lyders; men i øvrigt sang vi den ved enhver given lejlighed for at drille tyskerne. Der blev stadig føjet flere vers til visen. Jeg kender i alt fald tretten vers, hvoraf jeg gerne vil gengive enkelte af de mest malende:

»Nu vil jeg synge en Vise om Lejren,
hvad her er sket, og hvordan Tiden gaar.
Friheden kommer, før det bliver Sommer,
og *saa* er det varmere, end det er om Vinteren.

En Gang om Dagen Brunkul vi henter,
men vender hjem med en Næse saa lang,
Kullene kommer, naar det bliver Sommer,
og *saa* er det varmere, end det er om Vinteren.

Tag mig i Haanden og gak ud paa Pladsen,
kig op mod Himmelen og sig mig, hvad du ser.
Tommyerne kommer, før det bliver Sommer,
og *saa* blir det varmere, end det er om Vinteren!«

De store underholdningsaftener i Frøslev, Revyerne, som vi kaldte dem, var vel i begyndelsen rene improvisationer; men de blev hurtigt sat i system, blev organiseret og fik karakter af vel tilrettelagte – i reglen ugentlige – arrangementer, som vi hver gang så hen til med forventning og en vis spænding.

Det hele havde ifølge sagens natur en anonym karakter, selv om vi naturligvis inden for den enkelte barak eller stue nok vidste, hvem der var organisator og konferencier, hvem forfatterne, komponisterne og kunstnerne var.

Tyskerne kunne ikke undgå at vide besked med det, men så stort set gennem fingre med arrangementerne, havde endda godkendt oprettelsen af et sangkor og holdt sig blot gennem stikkere underrettet om underholdningens art, på vagt over for alt, hvad der kunne tydes som propaganda imod besættelsesmagten.

Der var underholdning rundt om i mange af barakkerne, og den var af højst forskellig karat og omfang.

Eksempelvis kunne en aftenunderholdning i vor barak (barak 5) se således ud: Der indledes med en fællessang – »kendingssangen« – som gik på melodien »Auprès de ma blonde«. Jeg gengiver indledningsverset:

»:/: Vel mødt her allesammen
til Sang og Strengespil :/
Nu er vi atter samlet
med Smil og godt Humør,
Sorgerne vi glemmer
i vor Midte for en Stund,
Minderne vi gemmer
blandt de gode Fund.«

Og så følger et afvekslende program med sange og sketches: gamle travere fra folkelig – ofte meget folkelig – dansk underholdning, såsom »køreprøven«, »fonetisk tegnsætning«, foredrag om »kvinden og hjemlivet« etc. etc., veksler med viser og sange, lige fra ældgamle revyviser, soldatersange, studentervisere og op til vor tids sange: Hans Hartvig Seedorff, Sigfred Pedersen, Jens Chr. Hostrup og mange flere.

Her må jeg nævne, at vi næsten altid havde mindst ét splinternyt nummer i hver revy. Der skulle altid være et nyt digt eller en ny sang, og jeg husker endda en søndag eftermiddag, hvor der – kort tid før forestillingens begyndelse – endnu manglede et nyt nummer. Så lukkede vi vores barak-poet inde på et af toiletterne og sagde til ham: »Du kommer ikke ud, før du har digtet aftenens sang.« Han klarede opgaven på rekordtid!

Der var altid en kor-afdeling i vor revy. Flere fanger havde udmærkede stemmer og erfaring i korsang, og vi havde i vor barak et fornemt lille kor med et fint og lødigt program.

Vi måtte i begyndelsen klare os uden musikinstrumenter; men efterhånden dukkede forskellige hjemmelavede eller »organiserede« instrumenter op, noget der i alt fald kunne bruges til at akkompagnere solisterne og i enkelte tilfælde kunne illudere som et lille orkester (f. eks. blokfløjte, hjemmelavet »guitar« og mandolin).

Fællessangen, der afsluttede enhver underholdning i vor barak, var Allan Larsens og Erling Winkels »Frihedsmarch«.

Den opmærksomme læser har nok bemærket en vis lokalpatriotisme i min skildring af underholdningerne i barak 5, idet jeg har brugt udtrykket »vor barak« endog temmelig ofte. Det er netop en af fangelejrens karakteristika, som jeg derigennem gerne ville have frem her i min beretning, samtidig med at jeg på denne måde også understreger, at mit bidrag kun giver et lille – men forhåbentlig karakteristisk – glimt af det store brogede billede af fangeunderholdningen i Frøslev.

∗

Foruden revyerne var der mange andre former for underholdning i ordets videste betydning. Der blev spillet bridge og mange andre spil, men navnlig bridge; der blev holdt foredrag og givet undervisning og til sidst også (helt legalt) oprettet et bibliotek.

Jeg skal ikke komme nærmere ind på disse former for underholdning, men blot nævne, at det ofte udviklede sig til meget omfattende arrangementer. Bridgen f. eks. begyndte ganske naturligt som enkelte af hinanden uafhængige partier rundt om i lejren, men udviklede sig hurtigt til hele turneringer, først inden for de enkelte barakker, og sluttede som en lejrmeesterskabsturnering i bridge.

Undervisning og foredragsvirksomhed kunne være af seriøs art, men kunne også være rent underholdende. Foredragene var legio. De havde i reglen karakter af causerier, der blev holdt for en enkelt stue, evt. med nogle få »indbudte gæster«, og hvis det viste sig at interessere kammeraterne, kunne man så turnere med causeriet til andre stuer og barakker.

Enhver, der havde noget på hjerte, var velkommen til at holde foredrag. Man holdt sig i reglen til forholdsvis neutrale emner som f. eks. rejser, kunst, musik eller rent faglige ting. Det viste sig nemlig ret hurtigt, at det blev »rapporteret« til tyskerne, hvis der blev talt om mere »aktuelle« ting som forsvarsproblemer, flygtningene i Sverige etc.

*

Der er nok mange gamle Frøslevfanger, som – hvis de har læst dette – vil være lidt skuffede over, at jeg ikke har taget flere navne med i beretningen, at jeg ikke har nævnt f. eks. *Gammelfar*, *Dovre*, *Gnisten*, eller hvad deres »nom de guerre« nu var, og at jeg ikke har omtalt endnu flere af de populære sange, viser og digte.

Det ville jeg også gerne; men så skulle der skrives en hel bog over emnet. Når det har skullet begrænses til et kapitel i en bog om Frøslev, har jeg valgt denne form, hvori jeg har bevaret lidt af den anonymitet, som vi selv foretrak i krigens tid.

De forholdsvis få navne, jeg har nævnt, er knyttet til nogle af de arbejder, som jeg finder karakteristiske for tiden og stedet, og som jeg personlig mener vil have værdi for eftertiden, men de repræsenterer naturligvis kun en lille del af det, der blev til i vort intime fangefællesskab: »G.F.« – Gefangenelager Frøslev – eller som vi valgte at udlægge det: Gestapos Fanger.

Frøslev-sang

Af Marianne Ibsen

Landet er lavt og lille.
Folket er fast og frit.
Mange har ment, vi var milde
og blot ville bøje os blidt.
Vi har dog vist, at vi ville
mod tvang trampe i taktfast trit.

Sidder vi samlet sammen
her bag ved hæk og hegn –
rå og barok er nok rammen . . .
og øde den ensomme egn.
Fly dog så fyrigt som flammen,
du trods, under vor tiltros tegn!

Her skal vi håbet hente,
se imod sejrens stund.
Vi er så vant til at vente
og mane fra mund til mund.
Engang er utider endte –
det kommer, når man kæmper kun.

Lille og lavt er landet,
folket er frit og fast,
mangt er med magt overmandet –
og heles ej heller i hast.
Ingen nu ønsker sig andet
end bod for alle bånd, der brast.

Fra kvindebarakkerne i Frøslev

Af Kate Fleron

Livet i en politifangelejr var så ejendommeligt, fordi det inden for sine snævre grænser rummede vide muligheder for oplevelser og erfaringer, som man ellers aldrig ville have haft lejlighed til at gennemleve. Både mennesker og begivenheder havde på dette sted, hvor den sædvanlige borgerlige målestok på mange områder var sat ud af funktion, fået nye værdier – livet her, få kilometer fra den tyske grænse, blev jo levet under tegnet af det store enten-eller.

På det tidspunkt, da jeg blev arresteret, vidste man kun lidt om forholdene i Frøslevlejren, men dens beliggenhed indgav en fornemmelse af utryghed – var det meningen, de danske fanger, når situationen måtte kræve det, skulle flyttes sydpå! Utvivlsomt *var* det meningen. Imidlertid havde efterretningsvæsenet i Vestre Fængsel gennem meddelelser ridset ind i væggene på wc vakt visse forhåbninger om stedet: »Vær ikke bange for Frøslev,« stod der, »dansk forplejning, større frihed.« Det lød løfterigt. Og da vi efter fyrretyve timers søvnløs rejse omsider nåede lejren, følte jeg mig ikke skuffet: der lå den sortbrune barakby på den øde hede, kantet af den mørke granskov, sløret af silende regn. Er billedet trist? Jamen, ikke for dem, der i måneder kun har haft en tilgittet rude at kigge ud af, ud på en firkant af ingenting, for dem var den grå himmelhvælving med de drivende skyer en åbenbaring, og træbarakkerne, hvor der var håndtag på dørene, som man kunne gå ud og ind ad efter eget behag, var for paladser at regne. Da jeg den første aften i Frøslev selvtiende på stuen lå i min køje, var jeg *mæt* – og med udsigt til et stykke nathimmel og en blinkende stjerne, var jeg lige ved at være tilfreds med tilværelsen; den svage susen fra granerne skænkede en næsten fuldkommen illusion om frihed, indtil den pludselig blev skåret i stykker af projektørlyset fra vagttårnet, der i hastige søgende sæt sendte en kegle langs væggene – så huskede jeg igen, at jeg var fange.

For de fleste, der kom til Frøslev efter ugers eller måneders ophold

i Vestre Fængsel, i Husmandsskolen i Odense, på Wisborg i Helsingør eller i en anden af tyskerne hæslige arrester landet over, betød de nye kår kolossal forbedring: her var mad nok, og ekstraforplejning til dem, der behøvede det, al den friske luft, man brød sig om, og et kammeratskabsliv, der var en forfriskelse.

Da en ung pige en af mine første dage i Frøslev betroede mig, at hun langt hellere ville tilbage til Vestre Fængsel, end hun ville blive i lejren, var jeg ganske uden forståelse af hendes indstilling; senere blev det anderledes, selv om jeg aldrig kom til at dele den, kom jeg dog til at begribe, at for nogle naturer var det tvungne uafsladelige samliv med de otte, ti, elleve andre kvinder på deres stue en sådan pine, at de foretrak fængselstilværelsen. For os alle gjaldt det, at vi før eller senere fik anfald af hjælpeløs fortvivelse over aldrig at kunne gemme os bort fra omverdenen. Dette var bagsiden af Frøslev-kammeratskabets medalje. Når de undertrykte følelser pludselig ikke længere lod sig kue, når tårerne sved bag øjenlågene, så var man ilde stedt i Frøslev, hvor lønkamre ikke eksisterede; kun ét sted var der at søge tilflugt, på grusbunken i pigtrådshegnets sydøstlige hjørne. Der stod så den ensomme, der ikke kunne få lov at være alene, og stred for at genvinde herredømmet over sig selv. Hendes ryg var en tavs og trodsig trussel mod enhver, der nærmede sig . . .

Ved min ankomst til Frøslev var vi mellem halvtreds og tres kvindelige fanger, til sidst var vi op imod halvandet hundrede, delt i to barakker, der lå ved siden af hinanden, adskilt fra den store mandslejr ved pigtrådshegn. Tyskerne forbud mod at tale med hinanden over hegnet blev overtrådt mindst fem hundrede gange om dagen, og pakker og breve gled uden synderligt besvær frem og tilbage gennem pigtråden – tyskerne kunne true og idømme straffe, så meget de ville, men standse den for begge deltagende parter så opmuntrende trafik, var de ikke i stand til.

Hvad bestilte kvinderne i Frøslev? Kun lidt, næsten ingenting: hver redte sin egen køje, og i øvrigt skiftedes vi til at gøre vor stue ren og fyre i kakkelovnen – det kom man ud for en gang hver ottende eller tiende dag. Desuden havde man et job tilknyttet barakkens almindelige rengøring: rudepudsning eller gulvvask en eller to gange om ugen. Herudover var stopning af lejrens sokker den eneste pligt, der

Kvindebarakkerne H 16 og H 17 lå bag et særligt pigtrådshegn – et bur midt i lejren. (Illegalt foto).

påhvilede de kvindelige fanger, og ganske vist var sokkerne uforlignelig hullede, uden tå og uden hæl og somme tider tillige uden skaft, men havde man først fået taget på at anbringe de sindrigt komponerede lapper, var det ingen sag. Der fandtes også en systue, hvor der blev repareret lejrtoj – i løbet af fem måneder tilbragte jeg to gange tre timer med dette arbejde. Det var det tyske vagtmandskab til daglig irritation, at de ikke kunne finde på noget at give os at bestille; med passende mellemrum erklærede de da også, at nu skulle arbejdet på vaskeriet meget snart begynde, dér skulle vi så sortere og vaske lejrens tøj. Ellen Andersen, inspektør ved Nationalmuseet, blev udnævnt til forstanderinde, men kom ikke til at bevise, at hun kunne klare dette ansvarsfulde hverv – den tekniske ekspert, der skulle sætte anlægget i gang, arriverede aldrig, og tyskerne måtte blive ved at finde sig i, at deres kvindelige Häftlinge drev.

Å propos vask, så fik hver stue med 12–14 dages mellemrum stillet badeværelse til disposition herfor. Mændene i lejren var voldsomt på

tærne for at erobre sig piger, der ville vaske for dem, *vaskekærester*, som det hed. Alt for tit lod vi os overvælde af vore følelser, når hjælpeløse mandfolk mødte op ved pigtråden med deres beskidte bylter: »Jeg har prøvet selv at vaske de skjorter, men de bliver ikke så pæne.« Nej, guderne skal vide, at rene var de i hvert fald ikke blevet. Så nikkede man resigneret og drog ind med bylten. På stuen blev man mødt med kølige blikke: »Flere vaskekærester! Sig mig, synes du ikke, vi har nok i forvejen! Sidst havde vi fyrretyve skjorter med i vask.« Men næste vaskedag gik stuens indvånere på med krum hals og vaskede i flæng uden at kny hinandens vaskekæresters uhåndterlige og ubegribeligt beskidte tøj. Bagefter blev det hængt på snore i vores fælles sove-, daglig- og spisestue! Det skal være så sundt med vådt tøj i soveværelset.

Mændene var i reglen meget taknemmelige og viste det ved at forære os cigaretter til tak, og cigaretter var for os i vores lille, indhegnede verden det mest eftertragtede sværdige af alt.

Mellem 6.30 og 7 om morgenen stod vi op. Periodevis havde vi appel: på den mørke, iskolde gang stod vi opstillede, tre i hver række, hyllede i kåber og tæpper og ventede tænderklaprende og arrige på soldatens ankomst. Når han knaldede døren op og drøned ind, så det rystede i den tyndvæggede barak, for derefter med pegefingern højt hævet at tælle os efter, var det i grunden mærkeligt, han ikke faldt død om, skoldet ihjel af vores kogende irritation.

Efter appel begyndte valfarten til badeværelset. Man havde renlighedsdille i Frøslev – den, der ikke morgen og aften vaskede sig med sæbe og koldt vand over hele kroppen, men nøjedes med total afvaskning én gang om dagen, blev betragtet med en vis mistillid – og man fandt ærlig talt, det var nogle skrog, der ikke foretog afskylningen under den iskolde bruse.

Mellem kl. 7.15 og 8 blev vi afhentet til morgenmad. I sluttet trop, i rækker på fire, blev vi lukket ud af pigtrådsindhegningen og under bevogtning af en højt råbende tysk soldat – tyske soldater råbte *altid* – ført gennem lejrens hovedgade ned til dens »Forum«, hvor spisebarakken lå. Dagens øvrige måltider fandt for vort vedkommende sted ved 13-tiden og ved 18-tiden. Og rygterne i Vestre Fængsel havde ikke løjet: forplejningen var upåklagelig, takket være Den danske

13/Sept 44.

Naar Kvindene gaa til og fra
Spisning maa ingen Mand og Kvinder
sige Forbødelse med hinanden.

Mellem H. 4 og H. 5, samt mellem H. 5,
H. 14 og H. 15 maa ingen Mand opholde sig.
paa dette Tidspunkt.

Overtredelse heraf vil medføre at der
bliver skudt.

Borah H. 16. skal nu træde an, samt
gaa til og fra Spisning 3 og 3.

Der vil dog ikke blive skudt!

Gylle.

Forvaltnings utrættelige anstrengelser for at skaffe os god mad. Om morgenen fik vi grød eller rå havregryn med mælk og sukker, franskbrød, rugbrød og kaffe. Til middag sødsuppe, kærnemælkssuppe, vælling, grøntsagssuppe eller lignende. Som eftermad hachis, forloren hare, frikadeller eller lever, én gang om ugen fik vi fisk og én gang gule ærter med flæsk, hvidkål og grønkål. Om søndagen steg. Til aftensmad brød, ost og to, tre slags pålæg. Smørrationerne var tilstrækkelige til at dække et rimeligt behov. Om aftenen var der øl, mælk og te på bordet. Efterhånden som lejren, der var bygget til ca. 1.500 mennesker, blev overfyldt, og vi kom op på 4.000 og derover, blev maden noget knappere. Mændene, der havde legemligt arbejde, kunne ikke altid blive mætte, men for os var rationerne stadig så rigelige, at vi kunne spare en del og sende pakker med brød, pølse og leverpostej ud gennem pigtråden til vore mandlige kammerater.

Hver barak havde sin formand og næstformand, valgt blandt os selv; de havde ansvaret for, at vi opførte os, som vi skulle, at stuerne var i orden o.s.v. Et stort administrativt arbejde påhvilede formanden og dertil alle forhandlinger med tyskerne. Formandsposten var et lidet misundelsesværdigt job, der krævede egenskaber, som ikke alle og enhver var i besiddelse af. Eli Magnussen, forstanderinde for Righospitalets sygeplejeskole, havde dem i rigt mål. I den periode hun var næstformand, og i den meget korte tid hvor hun fungerede som formand, lykkedes det hende i lige høj grad at gøre sig elsket af fanterne og respekteret af tyskerne.

Vort forhold til det tyske vagtmandskab – eller rettere deres forhold til os – var omskifteligt. Det må siges, at lette at komme om ved var kvindebarakkernes beboere ikke. Som de udprægede individualister vi var, viste vor sans for disciplin sig at være skammeligt ringe, og vor modtagelighed for grove irettesættelser og hårde trusler var svag.

Det var intet under, at vi gang på gang førte disse firkantede prøjsere til raseriets yderste rand ved fra morgen til aften at bevise vor ligegladhed med reglementet – ikke ved samlet eller direkte demonstration, men ved evindelige undladelser og forglemmelser, der sled hårdt på et militærisk nervesystem.

Flere politisoldater skiftedes i døgnets løb til at føre opsyn med os,

men en af dem var specielt attachedet barakken og havde over for lejrlædelserne ansvaret for disciplin og orden blandt kvinderne. Mellem soldaterne var dette det mindst eftertragtede job i lejren. Næsten hver dag kom den vagthavende på inspektion i værelserne, rasede over at der var folder på tæpperne på vore køjer, uorden på kakkelovnspladsen og forvirring i skabene. Stor scene – hvori dog ingen andre agerede end soldaten selv, vi andre fortsatte med at sy eller lægge kabale, blot stueformanden, der i reglen kun begreb en brøkdel af de harmfulde udråb, spillede en beskeden rolle ved nu og da at nikke beroligende til det rasende menneske.

Her er et opråb, der blev slået op på tavlerne i kvindebarakkens gange:

Frøslev, den 28. 2. 1945.

For omtrent to måneder siden har min chef overdraget mig kvindebarakkerne. Jeg har i denne tid lagt mærke til meget. Det har været mig påfaldende, at en vis procent af kvinderne næsten ganske synes at have glemt, hvor de for tiden befinder sig. Mange misligheder er fjernet, meget andet er tilmed blevet bedre.

På grundlag af mine samlede erfaringer bekendtgør jeg på ny for kvinderne i H 16 og H 17:

- 1. Såfremt jeg igen skulle konstatere, at de af lejrkommandanten indsatte »Barackenältesten« hindres i udførelse af deres hverv, idet de befalinger, der gives, afslås eller ikke bliver udført, vil jeg som modforanstaltning fjerne alle spiseredskaber så som kopper, tallerkener og spisebestik fra barakkerne.*
- 2. Såfremt det igen forekommer, at en eller flere kvinder i skarp form giver deres tyskfiendtlige indstilling til kende eller optræder hadefuldt – dette har for nylig fundet sted 2 gange – vil jeg ansøge lejrkommandanten om, at søndagsbesøgene nægtes i 4 søndage.*
- 3. Såfremt jeg igen måtte konstatere, at de yngre kvinder hele dagen spadserer rundt om barakkerne, medens de ældre udbedrer strømper og depotsager på stuerne eller systuen, vil jeg ganske vilkårlig udtage*

10 kvinder fra barakkerne og lade dem gøre rent i K-barakkerne. Tilladelse hertil vil jeg indhente hos lejrkommandanten.

4. Såfremt det endvidere skulle komme mig for øre, at de med lejrkommandantens udtrykkelige tilladelse til kvindebarakkerne udleverede stoffer bliver årsag til hadsk kritiseren, således forstået at man kritiserer, hvad lejrkommandanten fastsætter m.h.t. stofferne og bestemmelserne for deres anvendelse, vil jeg ligeledes vise mig smålig og ikke anse middagshvilen for værende i overensstemmelse med lejrbestemmelserne. I særlige tilfælde kan man endvidere atter borttage stofferne fra kvindebarakkerne.

5. Såfremt jeg atter måtte bemærke, at kvinderne opfordrer de på oplagspladsen beskæftigede arbejdere til at stikke stager og brædder til dem gennem pigtråden, hvorved tråden bliver beskadiget, vil tildeling af brændsel til kvindebarakkerne blive formindsket eller helt udeblive 2–4 dage.

6. Det forekommer mig næsten overflødigt atter at omtale, at sengeordningen er blevet betydelig forbedret, men dog endnu ikke har opnået min helt fulde tilfredshed. Jeg kræver af en kvinde en streng målestok, og såfremt en bedring ikke kan konstateres, vil jeg lade sengene fjerne fra stuerne i 8 dage. Iøvrigt henviser jeg til lejrbestemmelserne.

sign. Hess,

Zugwachtmeister der Schutzpolizei.

sign. Wassermann,

*Hauptwachtmeister der Schutzpolizei
und Lagerführer.*

Til forklaring af dette udsøgt affattede aktstykke må tjene, at service på værelset betød mulighed for tedrikning og lignende, som spillede en afgørende rolle for hyggen i det monotone dagligliv. Søndagsbesøgene var kvindernes eneste chance for legalt samvær med deres mandlige slægtninge i lejren. Hveranden søndag kunne man få lov at

mødes med sin mand, sin bror eller søn i tårnet, dvs. i vagtkontoret, hvor man under behørig opsigt kunne tale sammen i et tidsrum, der varierede mellem 20 minutter og en time, alt efter som hovedet stod på tyskerne.

Stofferne, han taler om, var nogle, vi havde fået fra Røde Kors – jeg ved ikke, hvorfor han tror, vi kritiserede dem *hadsk*, så vidt jeg husker, var vi meget taknemmelige for dem. Truslen om at hindre os i middagshvilen burde virkelig have haft virkning – timen fra kl. 14 til 15 var den eneste, hvor der var ro at få i disse barakker, der rystede for hvert skridt, der blev taget, og dirrede når pigerne løftede stemmerne.

Punkt 5 må forekomme udenforstående noget forvirrende – men sagen var, at det var en vældig sport for os at få så meget brænde som muligt smuglet ind i barakken. Til den ende gjorde vi alt, hvad vi formåede for at få mændene på den anden side pigtråden til at stikke brændsel til os. Det var et syn, man så hver dag: en pige slæbende af sted med en hegnspæl eller en granrafte dobbelt så lang som hun selv. Hun spejdede til alle sider, at tyskerne ikke skulle opdage hende – målet var vinduet til hendes stue. Hun bankede på ruden, og et kor af kammerater kom styrtende til for at hive det vældige monstrum ind. Det blev så anbragt under køjerne langs rummets langvæg. Der var stuer, som havde hele skove af velvoksne granstammer under køjerne – når Hess opdagede dem, blev han momentant sindssyg af raseri – han var af temperament mildest talt kolerisk.

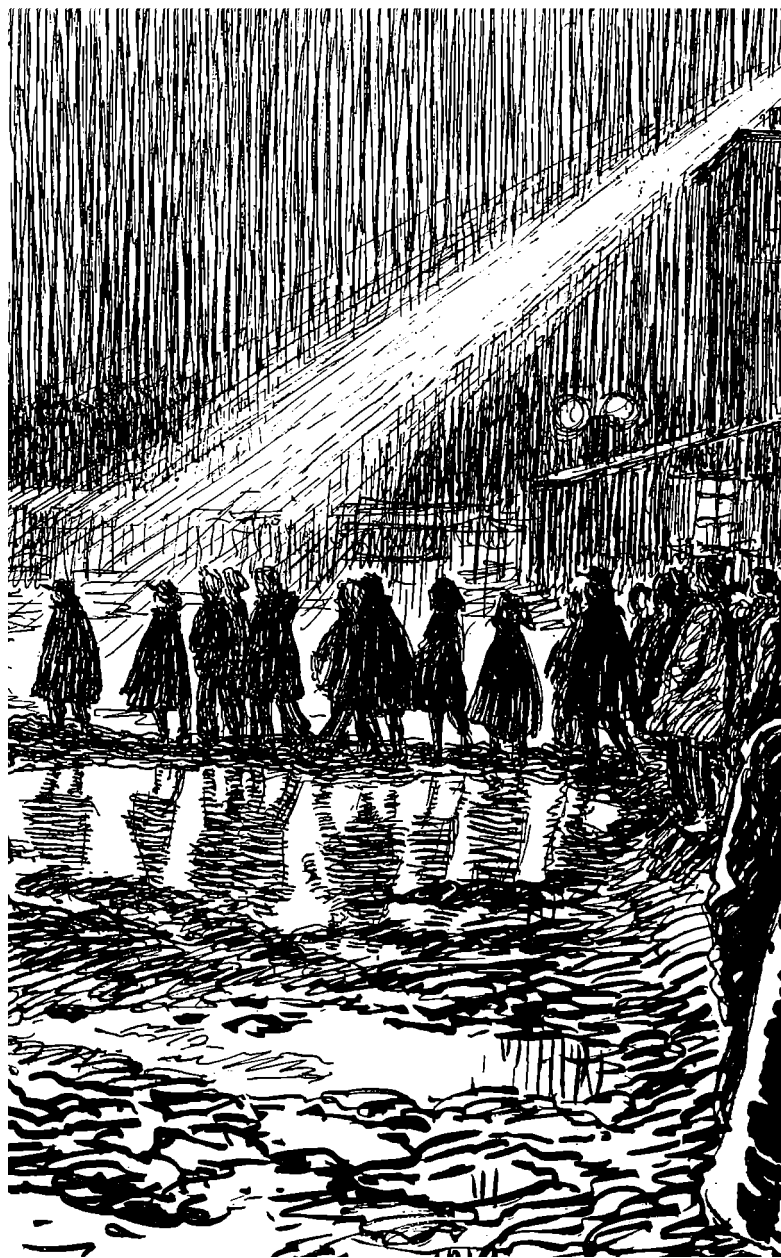
For resten var det et stort problem for os at få stammerne savede – det strengeste af alle forrykte forbud gjaldt saven: hvis en sådan blev fundet i kvindebarakken, ville al landsens ulykker ramme os. Men det var ikke mange dage om måneden en af savene fra lejrens snedkeri ikke befandt sig i en af kvindebarakkerne, sødeligt hvilende under en af tangmadrasserne eller camoufleret med en lyseblå kimono. Når tyskerne var i tilbørlig afstand fra »rakken«, som det hed i lejr sproget, slæbte vi stammerne frem, og savningen begyndte. Behøver jeg at sige, at hele huset vandede sig, mens saven ufortrødent hvinede gennem træerne. Fra de omliggende sider lød høje klageråb. Jeg husker, at vi fra vor stue engang nedlagde bestemt forbud mod, at de ved siden

af indlod sig på at save kl. 6 om morgenen, så ændrede de det godhedsfuldt til hvilestunden mellem 14 og 15.

En stor lykke var det, at det aldrig gik op for den ellers så højt-begavede Hess, hvor hårdt han havde kunnet ramme os ved at tage vore spillekort fra os. Ikke fordi vi så havde været ude af stand til at spille bridge eller lignende, men slet og ret, fordi vi i så fald ikke kunne været blevet *spåede*. Ingen, der ikke har siddet i fangenskab, har den fulde forståelse af, hvad det betyder »at få en stjerne«; det er tilværelsens salt.

Der fandtes i kvindebarakkerne tre-fire spåkoner, der for alvor havde anseelse. Vor tiltro til deres malende beskrivelser af vor fremtid var klippefast. Når en af disse – indbyrdes stærkt konkurrerende – Sibyller så på én og med sløret stemme forkyndte, at en lykkelig rejse lå lige for, så hoppede man i stolen i overbevisning om løsladelse inden tre dage. At man stadig efter tre måneders forløb ikke havde været på nogen længere rejse end den til spisebarakken, slukkede dog ikke éns tro eller dæmpede éns begejstring for samme spåkvindes nye forudsigelser – en skønne dag skulle hun nok få ret.

Hvad vi i øvrigt fik tiden til at gå med? Vi læste, syede, strikkede og spillede kort og spadserede tur om »rakterne«. I timevis vandrede vi rundt og rundt i det tunge pløre. Det var på disse ture, man lærte om mennesker, hvad man ellers næppe ville kunne erfare gennem åringers omgang med dem. Man levede ikke i Frøslev omgærdet af de sædvanlige traditionelle hævninger, der ellers i det daglige er med til at bestemme éns forhold til andre. Her var man i et samfund, hvor alle sociale skel var ryddet af vejen (alle, både mænd og kvinder, var dus). Uden for sit daglige milieu ansigt til ansigt med problemer, der drejede sig om mere end at skaffe kød til middag og få gasrationen til at slå til, krævede man det konventionelle udstyr af sig og krævede det, man havde brug for: *menneskelighed*. Derfor blev samtalerne så righoldige – de var ikke kvindesnak om løst og fast, men hyppigt forsøg på i en alvorlig og truende situation at komme til klarhed over, hvorledes man skulle udholde nutiden, og hvorledes man skulle møde fremtiden. »Hvis min søn nu dør, hvis de henretter min mand . . . hvis de sender mig til Tyskland . . .« Lyder det som nøds-krig! Jamen, det var det ikke; det var nøgterne forsøg på at se den

ondeste mulighed i øjnene og forberede sig på at bære slaget, når det måtte komme – det var hærkning mod ulykkerne. At den ikke havde været forgæves, viste sig ofte, det var kun sjældent, der blev grædt og klaget i Frøslev, og der var ingen nervesammenbrud.

Hvis en besøgende en eftermiddag mellem kl. 15 og 16 havde stukket hovedet inden for i barakkerne H 16 og H 17, ville han på samtlige stuer have fundet kvinderne i færd med at riste brød og drikke te, og han ville utvivlsomt have fået indtrykket af en hyggelig kæmpension for unge piger mellem 17 og 70. Men uhyggen lå dog altid på lur for at springe i struben på os med nagende uvished om vore kammeraters skæbne. Budskaber om tortur, sygdom og død – og med disse Tysklandstransporter, der red Frøslevlejren som en mare. Det var om morgenen ved 5–6 tiden, at soldaterne stormede fra barak til barak og råbte navnene på dem, der skulle til Tyskland. Rygtet nåede i hast kvindebarakkerne, og som urolige flammer sprang angsten frem i vore hjerter: skal *min* dreng med, *min* mand, *min* søn eller *min* ven? Skal nogen af *os* med? I de mørke, tågede vintermorgener stod vi ved pigetråden og anstrengte os for at skimte de enkelte skikkelser i skarerne, der trådte an foran de nærmeste barakker. Kun undtagelsesvis fik de lov at komme hen og sige farvel, og da kun, når det var den nærmeste familie, afskeden gjaldt. »Niels! Farvel, Niels!« råbte en kvindestemme, og svaret kom fra et sted ude i tågen, højt og klart: »Farvel, min pige! Vi kommer snart hjem igen.« Og så marcherede vore mænd af sted til de nazistiske koncentrationslejres helvede og efterlod deres kvinder med en forpligtelse til at holde håbet højt og aldrig lade den angst få overhånd der, som et utrætteligt og ondt lille dyr, gnavede i hjerteroden.

Ved transporten den 28. november havde der stået ti kvindenavne på listen, men de var blevet slettet af Sturmbannführeren, der havde erklæret, at han ikke tillod, der blev transporteret flere kvinder fra hans lejr til Tyskland. Den 11. december fik de samme ti kvinder meddelelse om, at de var løsladt; men en halv time senere tog deres glæde en brat ende, løsladelsen var en »fejltagelse«, de skulle sendes tilbage til Vestre Fængsel. Derfra blev de den 14. december ført til Tyskland. Hvorfor netop disse ti! Ingen kan svare på det – som så mange andre blev de ofre for Gestapos forbryderiske vilkårlighed.

Kvinderne i Frøslev, der til at begynde med udelukkende bestod af fanger, der var sigtede for illegal virksomhed eller af gidsler, der sad for frihedskæmpere, blev i løbet af den senere tid blandet op med et kontingent af piger, der hørte til alle andre steder end i en politisk fangelejr: de var sigtede for at have smittet værnemagtens soldater eller stjålet fra dem eller på anden måde svigtet deres berettede tillid. Så ubehagelig disse kvinders tilstedeværelse end virkede, kunne de dog ikke præge billedet af Frøslev eller forstyrre det fællesskab i glæde og sorg, som var det bærende og det uforglemmelige i vort kammeratskab.

f

En vellykket flugt

Af Jørgen Røjel

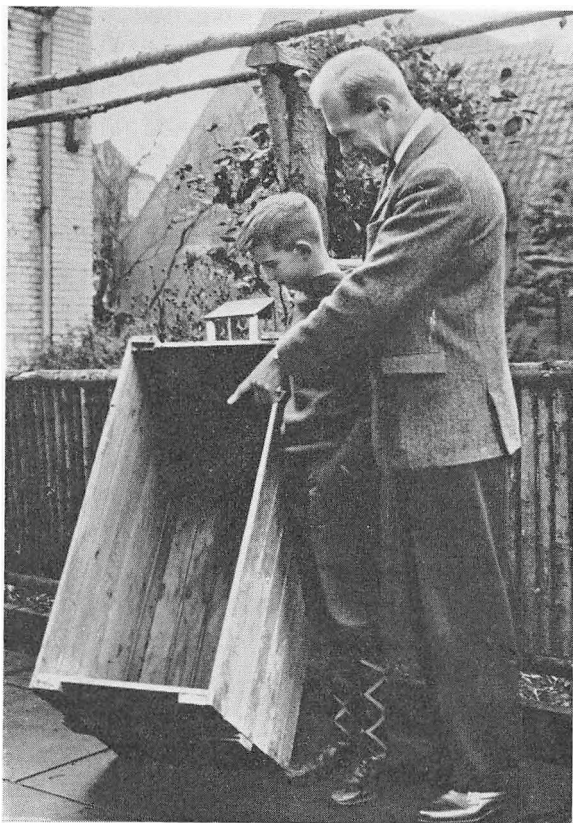
Da jeg én gang havde bestemt mig til flugt, forlod den tanke mig aldrig. Efter lejrens uskrevne lov var flugtforsøg kun tilladt, hvis man stod til dødsstraf. Mange nætter lå jeg vågen i timevis og spekulerede. Omhyggeligt studerede jeg lejrens bevogtning og vagtposternes vaner. En overgang var jeg »ansat« som opvasker i køkkenet, senere avancerede jeg til gulvfejer. Her fik jeg et nøje kendskab til, hvornår der kom vogne til lejren med proviant og forsyninger, og hvilke vogne, der var en mulighed for at komme væk med. Desuden lærte jeg en storartet mand at kende, der hed Langborg Hansen; han var ansat i Den danske Forvaltning.

Mit første flugtforsøg fandt sted midt i januar 1945. Sammen med en stuekammerat ville jeg forsøge at komme ud i nogle kasser, hvori vi hver uge fik rugbrød ind i lejren; kasserne blev returneret til bageriet, så snart de var tomme. De første gange var det mig umuligt at være i kasserne, men efter at have trænet flittigt, lykkedes det mig efterhånden at blive så dygtig, at låget kunne lukkes.

En morgen krøb vi i hver sin kasse inde i et rum bag køkkenet. Jeg kunne hverken have fodtøj eller overtøj på, det lagde jeg i en af de andre kasser. To indviede bar os gennem køkkenet, og der stod et par tyskere, som intet bemærkede. Vi blev smidt op på en hestevogn, der kørte os over til en lagerbygning. Her ville kusken skubbe den »tomme« emballage sammen og opdagede, der var noget i kasserne. Han turde ikke køre. Midt om formiddagen måtte vi så stige ud, mens 30–40 Häftlinge arbejdede rundt omkring os, og mindst 5–6 Läuferer så til. Ingen opfattede, hvad der foregik, ikke engang dem, der stod henne ved vognen.

Oven på den forskrækkelse blev jeg enig med mig selv om, at jeg næste gang ville forsøge alene og tilrettelægge flugten omhyggeligt. Gennem Langborg fik jeg at vide, hvem på egnen, man kunne henvende sig til, hvis det lykkedes at komme ud. På snedkerværkstedet

Flere år efter krigen viser Jørgen Røjel sin søn den brødkasse, hvori han flygtede fra Frøsleulejren.

fik jeg bygget en ny kasse til affaldsbrød – brødresterne blev kørt ud til bønderne og brugt til svinefoder. I forvejen tog vi mål til kassen. Jeg lagde mig op på et bord og krummede mig så meget sammen, jeg kunne, mens min hjælper tegnede med kridt uden om mig. Kassen blev lavet 1 meter lang, 70 cm bred og 50 cm høj. Det hele var nu klappet og klart. Der var sendt besked ud om, at jeg kom, og jeg havde alle mulige chancer for at klare mig, når jeg først var sluppet uden for pigtråden.

Den 3. april om eftermiddagen kl. 15 kravlede jeg efter mange gen-vordigheder ned i min kasse. Jeg måtte tage alt mit tøj af undtagen bukser og skjorte og bukke mig sammen, så jeg lå på siden med knæene trukket op til hagen. Derefter lagde to af mine gode venner et finerlæg over mig; dette låg var anbragt 10 cm under kassens øverste

kant. Ovenpå øste de en stor top brødrester – og jeg var klar til afgang.

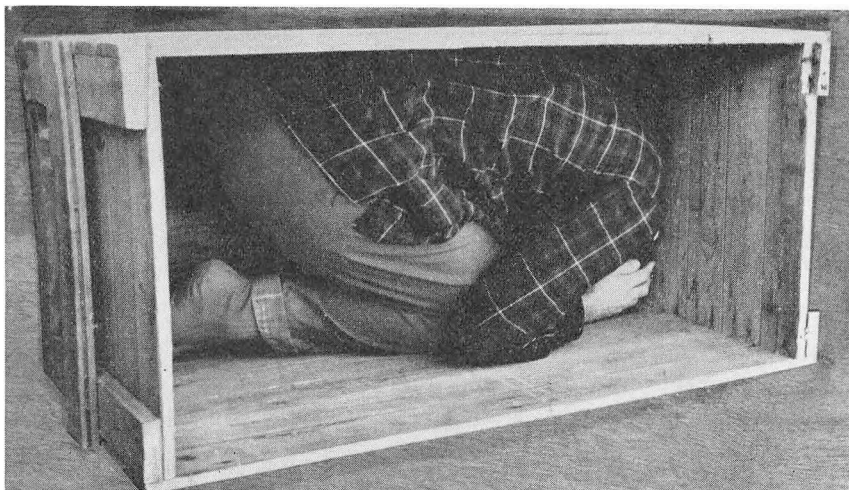
Efter beregningen skulle lastbilen komme og hente kassen mellem kl. 15 og 15.15, men det varede næsten en time, før der skete noget. Imens lå jeg i mit snævre fængsel og led alle helvedes kvaler. Jeg havde for længst fået krampe i lår- og lægmuskulaturen, og det kneb med at få vejret, da jeg ikke kunne ånde dybt, uden at låget bevægede sig i takt med åndedrættet.

Pludselig bliver jeg løftet op og svæver gennem luften, jeg føler mig som i »den flyvende kuffert«. Nu lander jeg på en lastbil, og jeg kan høre de tyske Läuferer og fanger snakke omkring mig. Nu eller aldrig – jeg ved, hvad der står på spil og gør mig ingen illusioner om, hvad der sker, hvis jeg bliver opdaget. Den tyske Läufer, der ledsagede bilen fra hovedtrappen og op til køkkenbarakken, kravler op på vognen, og vi kører. Bilen skumpler hen over den ujævne lejrgade – langsomt kører vi gennem den første port ned mod hovedporten. Her gør bilen holdt. Jeg kan høre, at de undersøger førerhuset og chassiset, og vagtkommandøren spørger Läuferen: »Hast du die Brotkisten untersucht?« – Jeg holder vejret i åndeløs spænding, nu er det sket – nu undersøger de kassen. Efter en lang pause svarer Läuferen: »Ja, ja, alles in Ordnung.«

Läuferen springer af, og nu kører vi gennem porten ud i friheden. Det er en ubeskrivelig fornemmelse, for hvert minut fjerner vi os fra Frøslevlejren. Mine ben smerter, så jeg må bide mine fingre til blods for at aflede opmærksomheden, og dog er jeg lykkelig. Nu mærker jeg, at vi kører over en kantsten og holder inde i en gård.

Efter planen skal vognmanden have fået et praj om, at jeg er i kassen, og jeg glæder mig over hans betænksomhed. Der kommer en gammel morlil til, og jeg kan høre, hvor hun korsrer sig over al det brød, de smider væk i lejren. Vognmanden og den gamle kone bakser forgæves med kassen uden at være i stand til at få den af vognen. De tilkalder byens stærke mand, og det lykkes at få kassen ned på en trillebør. Over de toppede brosten bliver jeg trillet ned til svinehuset. »Skal vi tippe kassen?« siger konen. Til min beroligelse afslår vognmanden dette og begynder med hænderne at øse brødet ned i svine-tønden.

Jeg har nu ligget ca. to timer i kassen og synes, det kan være nok.

Jørgen Røjel er 193 cm høj, men kunne i 1962 stadig folde sig sammen i brødkassen, der var 1 m lang, 70 cm høj og 50 cm bred.

Pludselig hæver låget sig, og jeg rejser mig i min fulde højde med håret fuldt af kammerjunkere og brødrester. Den gamle kone udstøder et skrig og sætter sig på halen ned i tøndén, mens chaufføren står chokeret og tavs. Ved en fejltagelse var han ikke blevet varskoet. Rundt om os samles en masse børn, som interesserede overværer optrinnet.

Chaufføren er bange for, at jeg er en tysk provokatør – en stikker – og er kravlet i kassen, for at han skal blive »knaldet«. Jeg foreslår så, at han skal køre til Den danske Forvaltning og hente fængselsbetjent Langborg Hansen, der kan sige god for mig. Jeg vil blive her så længe. Jeg er temmelig urolig, men på den anden side kan jeg ikke fortsætte min flugt, som jeg ser ud.

Efter en halv times tid hører jeg en bil komme. Til min glæde springer Langborg ud af vognen. Alt er i orden. For min skyld har han løbet en overordentlig risiko. Antagelig var han på grund af sin stilling blevet skudt sammen med mig, hvis det var gået galt. Han kører mig til Bov. På vejen møder vi et par Lagerførere, der kender mig fra lejren. Heldigvis lægger de ikke mærke til os.

I Bov tager jeg ind hos dr. Hans Lorenzen. Hans kone tager imod

mig, da doktoren ikke selv er hjemme. Jeg fortæller hende min historie, og hun låner mig et slips og doktorens søndagshat samt hans cykel. Husets unge datter tilbyder at vise mig vej gennem Bommerlund plantage til Gråsten. Ad hovedvejen kan vi ikke køre, da der er tyske vagtposter, der stopper alle trafikanter og undersøger deres papirer. Uden at blive antastede kører vi den 18 km lange tur, og ved 20-tiden er vi i Gråsten. Her henvender jeg mig på den adresse, jeg har fået opgivet. Jeg afleverer kodeordet og bliver modtaget med åbne arme.

Samtidig med, at tyskerne opdager min flugt fra lejren og gennemstøver barakkerne med hunde for at finde mig, sidder jeg ved et vel-dækket aftensbord og nyder min genvundne frihed.

Illegalt arbejde

Trods indespærring bag pigtråd og landminer lykkedes det en del fanger at skaffe sig kontakt med omverdenen. Kontrollen med de almindelige brev- og pakkeforsendelser og ved besøg hjemmefra var streng, men der var andre muligheder. Kanalerne for ind- og udsmugling var mange. Personalet i Den danske Forvaltning var gode hjælpere.

Der foregik også illegale forsendelser af breve, tobak m.v. gennem lokale folk, der havde lovligt ærinde i lejren, bl.a. nogle telefonmontører og en vognmand, der kørte for Den danske Forvaltning.

Fra tid til anden sendte tyskerne arbejdskommandoer til stationerne i Fårhus og Padborg. Det siger sig selv, at fangerne efter bedste evne udnyttede de kontaktmuligheder, som arbejdet uden for lejren gav. Enkelte af tyskerne i lejren hjalp til med smuglerierne – aktivt eller blot ved at lukke øjnene på de rette tidspunkter.

En særlig arbejdskommando, der blev sendt uden for lejren, gik under navnet *grusgravkommandoen*. Den bestod af en 10–15 fanger, der arbejdede i en grusgrav i Frøslev plantage. Arbejdet stod på i en god måneds tid fra engang i september. Arbejdstempelet var sindigt.

I grusgraven var der rige muligheder for illegale kontakter. Her arbejdede statsskovvæsenets folk, nogle plantersker og et par skovarbejdere, der gerne tog breve med til den lokale modstandsbevægelse og som skaffede illegale blade, tobak og andre gode varer til indsmugling i lejren.

De tyske vagter var gennemgående skikkelige folk. Et par af dem gjorde alt, hvad de kunne for at hjælpe fangerne. Det lykkedes endog fangerne at arrangere familiebesøg i grusgraven, mens vagten passede på, at der ikke kom uventet inspektion af SS'ere eller andre ubehagelige folk fra lejren. Vagterne fik naturligvis tobak og fødevarer, men bestikkelse med kontante beløb var ikke nødvendig.

Undertiden blev de fredelige vagter udskiftet med mere skrappe folk, og så puklede grusgravkommandoen løs for at demonstrere sin

flid og vise, hvor hårdt arbejdet var. For at tage sig ud i tyskeres øjne og imponere med en god disciplin trænede en af kammeraterne, en officer, holdet i eksercits. Engang den tyske SS- og politifører, »den højere Pancke«, var på besøg i Frøslevlejren, strammede man sig særlig an og marcherede, så Pancke fornøjet udbrød: Das war etwas zackig! (Det ser flot ud). – Alt dette var camouflage for dét, der ellers foregik i grusgraven.

De frie forhold sandsynliggjorde, at en flugt kunne lykkes. Man fik sendt bud til en modstandsmand uden for lejren. Han kom ud i skoven, og man drøftede planerne for en flugt. Han skaffede et våbendepot, som blev skjult på et aftalt sted i nærheden. Han sørgede også for, at nogle biler i nabolaget var til rådighed, så man kunne komme væk i en fart, så snart vagterne var overmandet. De, der var indviet i flugtplanen, lovede hinanden, at de ikke ville lade sig fange levende, hvis tyskerne angreb dem.

Men få dage før flugten skulle løbe af stabelen, kom Gestapo ud i grusgraven og tog den ene af kammeraterne med sig. Et par dage efter tog Gestapo også grusgravkommandoens leder, Sigfred Riishøjgaard. Under forhørene blev de underkastet tortur, og de påtog sig hele skylden for flugtplanerne. Kammeraterne skete der intet. Hvordan Gestapo fik nys om de illegale foreteelser i grusgraven, vides ikke.

Ved nytårstid 1945 kom et spændende arrangement i stand. Tyskerne havde svært ved at få lastbiler til at hente brændsel og andre varer til lejren. Mellem fangerne var en ung sønderjysk vognmand, H. P. Therkelsen. I forståelse med modstandsbevægelsen uden for lejren lod han sig overtale af den danske lejrledelse til at få sin lastbil til lejren, så han kunne udføre disse transporter. Man ønskede at benytte hans lastbil som et skalkeskjul for en illegal postrute. Det var en ubehagelig opgave, et dobbeltspil, der kunne misforstås både i og uden for lejren.

Tyskerne gik med til, at Therkelsen måtte køre ud og ind af lejren med en vagt siddende ved siden af sig. Han fik ret hurtigt en vis rutine i at skaffe sig af med vagten. Med lastbilen førtes i begge retninger en del illegal post, der ekspederedes via stationsforstanderen på Fårhus station.

Arrangementet med lastbilen varede kun en god måneds tid og

opnåede måske ikke helt den betydning og de resultater, man havde ventet. Det blev afbrudt af Therkelsens deportation til Neuengamme, men inden udspilledes flere barokke begivenheder omkring lastbilen.

Allerede på en af de første ture uden for lejren lod vagten skinne igennem, at han ikke ville tage sin opgave som vagt alt for højtideligt. Som bevis herpå foreslog han, at Therkelsen kunne få lov til at se sin kone! Therkelsen ringede til hende fra den nærmeste købmand, og hun kom til Åbenrå, hvor de mødtes på et hotel, mens vagten gik i byen.

Der var lejlighed til flugt mange gange, men vognmanden turde ikke af frygt for, at tyskerne ville virkeliggøre deres trusler om represalier over for hans familie.

Den berygtede SS-officer Klein betragtede Therkelsens lastbil som sin private taxa, og han beordrede flere gange vognmanden til at køre for sig uden noget reelt formål. Således også en dag, hvor Klein spurgte, om de ikke skulle køre hjem og besøge vognmandens kone?

Therkelsen ville ikke sige nej til denne enestående chance, selv om det ikke var rart at komme kørende hjem i egen vogn sammen med en tysk SS-officer. Både danskerne og – især – de mange hjemmetyskere i landsbyen kunne få situationen galt i halsen.

Da de når vognmandens hjem, går Klein på kro og vender nogle timer senere tilbage, tilsyneladende ret beruset. Klein blev indbudt til at spise aftensmad sammen med vognmanden og hans familie, før turen gik tilbage til Frøslevlejren. Under måltidet forlader Klein pludselig bordet og går udenfor. Therkelsen har færten af, at der er noget galt. Han farer efter ham og kommer netop så betids, at han kan slå pistolen fra Klein, der har sat våbnet til sin tinding. Klein falder om på jorden, mens fråden står ham om munden. – Det er ikke svært at forestille sig, hvilke alvorlige konsekvenser det kunne have fået for Häftlingen, hvis SS-officeren havde begået selvmord under et ulovligt besøg i hans hjem.

Vognmanden slæbte Klein ind i huset og fik ham anbragt i en seng, hvorpå han tilkaldte byens hjemmetyske læge. Han fandt, at det ville være uklogt at tilkalde den danske læge. Hvis Klein døde, ville det være for farligt både for lægen og vognmanden selv.

Den tyske læge, som i forvejen havde et godt øje til Therkelsen, fik et chok ved at se ham hjemme på familiebesøg. Han tog straks

Therkelsens telefon og underrettede Standortkommandantur i Tønder om, at denne Häftling fra Frøslevlejren befandt sig hjemme. Kort efter kom Klein til sig selv, og han viste lægen døren, da Therkelsen underrettede ham om, hvad der var sket.

Nu var vognmanden efterhånden mest interesseret i at komme tilbage til Frøslevlejren. Situationen forekom ham temmelig broget. Klein kom ind i lastbilen, men før de startede, erklærede Therkelsen, at han beholdt Kleins pistol. Han turde ikke aflevere den til Klein, før de i god behold holdt uden for Frøslevlejrens port. Og dette erklærede Klein sig indforstået med.

Da de var ankommet til Frøslevlejren, og Therkelsen havde stillet lastbilen i garage, kom Klein tilbage og forlangte en ny tur, denne gang til Bov kro, hvor kommandanten og andre tyskere fra lejrens ledelse sad og drak. Standortkommandantur i Tønder havde sat sig i forbindelse med lejren og afleveret den tyske læges anmeldelse. Klein ville nu skyndsomst aflægge sin rapport, og lejrens tyske stab gjorde store øjne, da Klein sent på aftenen kom ind på kroen med en Häftling i hælene. Hvordan Klein reddede sig ud af denne affære, kunne Therkelsen desværre ikke høre.

Efter denne dramatiske udflugt opstod der en vis fortrolighed mellem Klein og vognmanden. Klein begyndte at give ham forskellige fortrolige oplysninger, bl. a. hvornår der forestod deportationer, vel vidende at oplysningerne gik videre til den danske lejrledelse. Klein søgte også at forhindre, at Therkelsen blev sendt til Tyskland. Men det lykkedes kun én gang, så gik turen til Neuengamme.

Da de første kz-fanger kom tilbage til Frøslevlejren, fik man at vide, at alle medbragte lægemidler blev taget fra fangerne ved ankomsten til de tyske lejre, og at mange døde af lungebetændelse.

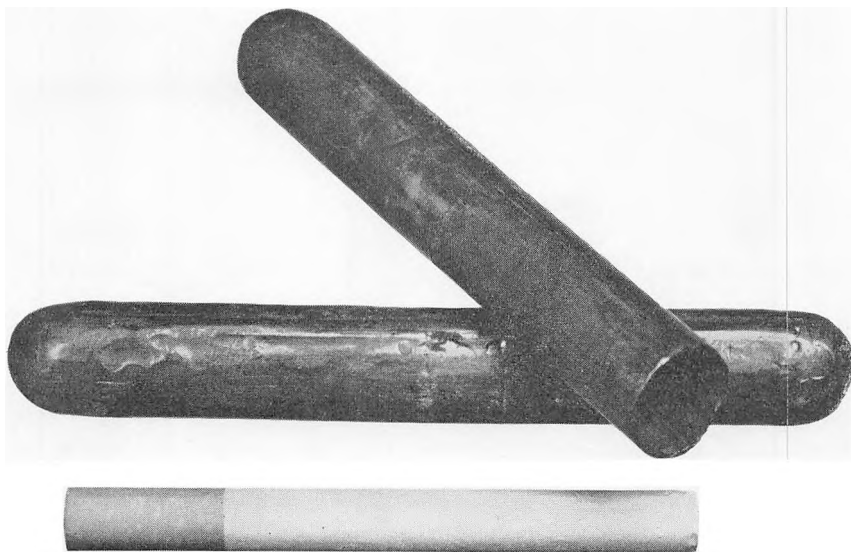
Nogle fanger, der arbejdede i Frøslevlejrens maskinværksted, fik da ideen til en hemmelig fremstilling af små, rørlignende kapsler, der kunne skjules i endetarmen. Kapslerne fyldtes med et sulfapræparat, som lejr lægerne skaffede. Når en fange blev udtaget til deportation, fik han en kapsel udleveret med besked om at give den til en af de danske læger i kz-lejren. De tyskere, der havde opsyn med værkstedet, kunne ikke undgå at se kapslerne, men de lod sig nøje med en forkla-

SS-Hauptscharführer Walther Klein.

ring om, at det var erstatningsreagensglas til sygebarakken. Så vidt vides, nåede man at fremstille mellem 100 og 150 af de såkaldte *røv-tolde*, og der er vidnesbyrd om, at deres indhold har reddet syge kz-fanger fra at dø.

Den eneste avis, Frøslevfangerne måtte få, var hjemmetyskernes *Nordschleswigsche Zeitung*, og det var ikke et blad, der vakte større begejstring. Men gennem lejrens illegale radioer var fangerne bedre underrettede om, hvad der skete her i landet og ude i verden end mange uden for pigtråden.

Kapsler – såkaldte røvtolde – til indsmugling af sulfapræparater i koncentrationslejrene. Cigaretten viser størrelsen.

I den første måneds tid var eftersynet i tysernes pakkekontrol ret lemfældigt. Nogle udvalgte fanger havde fået ansættelse som hjælpere i denne afdeling, og for næsen af tyskerne smuglede de meget ind i lejren. Der var ucensurerede breve, en dyppekoger, og snaps farvet med frugtfarve, »Pudsemors hindbærsaft«. Selv en radio lykkedes det at få ind; efter forudgående diskret varsel udefra blev den sendt til lejren i en legal postpakke. Men allerede på dette tidspunkt havde fangerne i hvert fald én radio.

Det vides ikke med sikkerhed, hvor mange illegale radioer der fandtes i Frøslevlejren, vistnok tre eller fire. Radioerne omtales i flere beretninger fra lejren, men noget tyder på, at de samme apparater går igen – lig Tordenskjolds soldater. Kun få vidste, hvor radioerne var skjult.

De to illegale radioapparater, som man ved mest om, fandtes i de stuer, der kaldtes Studenterstuen og Gedestalden. Studenterstuen fik navn efter beboerne. Det mærkelige navn Gedestalden opstod, da en tysker en dag inspicerede stuen på et tidspunkt, hvor luften var mere

end almindelig beklumret. Han udbrød da: Her lugter som i en gedestald.

Fangerne i Studenterstuen havde en radio med fra Horserødlejren. Før transporten til Frøslev havde man skilt den ad og fordelt de løse dele i bagagerne. Men det lykkedes aldrig at få samlet apparatet igen, så det kunne virke. Senere fik Studenterstuen fat i en ny radio, måske dén som en af Padborgegnens læger fik smuglet ind i lejren. Den nye modtager lod man gå under jorden. Gulvbrædderne i stuen blev savet igennem, og man gravede en hule under gulvet, hvor der blev plads til to mand og et lille bord. Radioen gik under dæknavnet »Jens«. Den blev tilsluttet lysnettet i barakkens gang, og ledningen blev bag en liste i væggen ført ned i hullet, der også blev udstyret med elektrisk lys. Ledningerne huggede man fra tyskerne.

Nyhederne blev skrevet ned og sendtes gennem forskellige mellem-mænd ud til kammeraterne i lejren. Efterhånden blev radiofolkene mere og mere frække og opholdt sig på skift det meste af dagen i hullet.

Gedestaldens radio havde først gjort tjeneste i Horserødlejren. Fængselsbetjent Axel Larsen sørgede for, at den kom med til Frøslev. Den lå nedpakket i medicinbeholdningen. I Gedestalden havde man foruden radioen flere strengt forbudte ting, bl. a. et fotografiapparat, der også havde været brugt i Horserød. Senere blev det tekniske udstyr suppleret med et filmsapparat.

Kjeld Feilberg, der var Gedestaldens radiomand og fotograf, fortæller om stuens illegale arbejde:

»Vi havde ordnet radiotjenesten sådan, at aftenens nyheder blev skrevet ned, og den følgende morgen gik dette communiqué rundt til en lille indviet skare fordelt i lejrens forskellige barakker med ordre om, at nyhederne ikke måtte skrives af, men kun viderebringes mundtligt. Disse foranstaltninger havde vi måttet gribe til af forsigtigheds-hensyn; men de viste sig også at være effektive, idet det kom som en fuldstændig overraskelse for barakkens beboere, da det efter kapitu-lationen afsløredes, at vi havde en radio.

Vi var i stand til at lytte uden hensyn til lejrens almindelige strøm-tilførsel, som meget hyppigt svigtede. Blot skulle vi skifte batterier hver anden eller tredje måned, men da det kun drejede sig om et 1½ volts

Studenterstuens radio blev installeret i et hemmeligt rum under gulvet. Så vidt vides, er fotografiet taget umiddelbart efter befrielsen.

glødeelement og fire 3-voltselementer som anodebatteri, var det til at smugle ind. I den sidste tid lykkedes det os oven i købet at købe elementerne i den tyske kantine, til trods for at denne selvfølgelig ikke måtte sælge os noget, og dette var så meget morsommere, som det var forbudt at have lommelygter i lejren.

Radioen havde vi gemt i et rum, vi havde lavet i barakkens dobbelte bræddevæg. Rummet befandt sig under vinduet og åbnedes ved, at man ved hjælp af et søm, der blev stukket ind i brættet, trykkede det opefter. Herefter bevægede det sig så meget, at det gik fri af gulvlisten og kunne løftes ud.

Til antenne benyttede vi til sidst lysledningen, idet vi var blevet flyttet tre gange og var blevet kede af at forsyne hver ny stue med skjult indbygget antenne. Jordledning behøvede vi ikke, men et sted, hvor den var særlig let at etablere, brugte vi den. Den bestod i al enkelhed af et stykke ståltråd, der var ført fra et jernrør i barak 11's

Gedestaldens radio aflyttes. (Illegalt foto).

vaskerum frit over kakkellovnen til et søm i væggen ind mod vor stue. Den modsatte ende af sømmet stak frem inde hos os, og her sluttede vi apparatets jordledning til, hver gang vi benyttede det. Det var kun os fra Gedestalden, der vidste, at ståltråden havde andet formål end at værre tørresnor for barak 11's beboere.

I begyndelsen af 1945 fortalte Akselbo under en samtale, hvor jeg havde foreslået ham, at vi fik smuglet et småfilmsapparat ind i lejren, at Frihedsrådet havde sendt et, som lå i Den danske Forvaltning, idet man ikke rigtigt vidste, om man turde tage det ind i lejren. Jeg tilbød straks, at Gedestalden tog sig af det, idet vi både rådede over den tekniske kunnen, der skulle til, og var villige til at tage den risiko, der fulgte med, da vi i forvejen havde så meget illegalt på stuen, at lidt mere eller mindre ingen rolle spillede.

Vi måtte nu snart sande, at risikoen for opdagelse var betydelig større med et snurrende 16-mm-småfilmsapparat end med et lille

fotografiapparat. De fleste filmsoptagelser, vi tog, blev derfor taget fra en stue, hvor en af os rystede kakkellovnsristen, så længe apparatet snurrede, for at man ikke skulle høre lyden, eller også er de taget fra røntgenstuen eller tandlægeklinikken, hvor man ville gætte på, at lyden stammede fra røntgenapparatet eller boret. Ved en lejlighed, hvor jeg stod på sygebarakkens toiletrum og filmede kvindebarakken lige overfor, mens en anden ustandselig trak i snoren, blev vi noget hede om ørerne, da vi var færdige, idet vi mødte en af tyskerne umiddelbart uden for toilettets dør. De eneste optagelser, der er taget ude i lejren, blev taget en dag, hvor nogle flyvere holdt øvelse over lejren. Hver gang de dykkede, åbnede jeg lidt for frakken og lod apparatet snurre, mens maskinerne fuldstændig overdøvede det.

Der fandtes et stort antal stikkere i lejren, som var anbragt af Gestapo, og tyskerne fik derfor efterhånden at vide, at der fandtes en eller flere radioer i lejren, hvorfor de foretog gentagne razziaer i enkelte, særlig mistænkte barakker for at finde dem, men uden resultat. – Ved en lejlighed må man have fået særlig mistanke til Gedestalden, for en formiddag, mens nogle af os sad og spillede skak, brasede to tyskere pludselig ind. Vi blev anbragt i et hjørne, hvorpå de begyndte at endevende alt – skabe, kufferter, æsker, hylder og senge. De trykkede på loftsbrædderne, men heldigvis på de faste, for vi havde flere illegale ting af mindre betydning liggende på loftet. De flyttede tegninger og fotografier på væggene og befølte brædderne, og vi var unægtelig noget spændte, da Zugwachtmeister Hess trykkede på brættet ved siden af det løse under vinduet. På det tidspunkt indeholdt vort rum foruden radioen fire eksponerede $4\frac{1}{2} \times 6$ film, en eksponeret film fra et lille estnisk spionkamera, vi kort forinden havde fået ind, foruden en eksponeret smalfilmrulle. Hele udbyttet af razziaen var et illegalt brev samt en improviseret elektrisk brødrister, som vi havde fået lavet på værkstedet af en ødelagt elektrisk loddekolbe. Da et par af kammeraterne kom i forhør, forklarede de overensstemmende, at brødristeren havde været på stuen fra vore forgængeres tid, og de var kommet til Tyskland. Det illegale brev havde tyskerne fundet i et par bukser, som var blevet efterladt os af en, der var sendt til Tyskland, og som var død i fangenskabet. Gedestalden klarede altså frisag, men vi ærgrede os dog noget over at have mistet brødristeren.

Vi havde også en elektrisk dyppekoger på stuen. Den var kort tid før blevet konfiskeret af Hauptwachtmeister Wassermann, da det var forbudt at have elektriske apparater af nogen art. Der var imidlertid ikke gået tre dage, før en kammerat, der var ansat som pakkemand, havde set sit snit til at »organisere« den til os en dag, hvor han ledsagede en tysker, der havde ærinde på det pågældende depot.

Til lejren ankom ret jævnlige folk, som bar kraftige spor af mishandlinger under forhørene. Lægerne i sygebarakken optog hver gang meget omhyggelige rapporter til brug for eftertiden. Jeg assisterede ved undersøgelserne ved at sørge for den fotografiske dokumentation, der vanskeliggjordes ved, at vi af hensyn til de pågældendes nerver ikke turde fortælle dem, at vi fotograferede dem, så meget mere som eksponeringen tit måtte udstrækkes til en halv snes sekunder eller mere. – Også adskillige af dem, der i begyndelsen af 1945 fra koncentrationslejrene blev transporteret til Frøslev, var i en frygtelig forfatning. Mange var rene skeletter, og andre havde tillige betændelser af en sådan art, at lægerne aldrig havde været ude for noget lignende.

I april 1945 begyndte evakueringen af de danske og norske fanger fra Tyskland, og Frøslevlejren svulmede op og kom til at huse næsten 5.500 fanger. I Gedestalden havde vi af hensyn til alle vore illegaliteter altid selv valgt, hvem vi ville have ind på stuen, når der kom nye, så vi kunne være sikre på ikke at få stikkere ind; men denne tilvækst sprængte alle rammer, og pludselig en nat blev der lukket fem nordmænd ind til os. De var udmærkede fyre; men vi turde ikke risikere noget, da vi ikke kendte dem. Derfor ventede jeg altid, til vi havde slukket lyset, før jeg tog radioen frem, hvorefter jeg lå i sengen og lyttede for næste morgen at fortælle nyhederne, som om det var nogle, jeg havde fået ude i lejren kort forinden. Nordmændene boede hos os i flere dage uden at ane radioens eksistens.

Den 25. april kom jeg selv med en transport, der skulle til Sverige. Jeg stillede med mit fotografiapparat syet fast indvendigt i skridtet på underbukserne; men vi blev ikke visiteret, og tyskerne, der var med på transporten, var så ligeglade med os, at det lykkedes en del af os at flygte under kørslen mellem Frøslev og København.«

Da kz-fangerne kom tilbage

Det danske centralstyre protesterede gang på gang over for besættelsesmagten mod de folkeretsstridige deportationer af danske til tyske koncentrationslejre og fængsler. Efter lange og trange forhandlinger meddelte dr. Best den 1. december 1944 det danske udenrigsministerium, at 1) aktive medlemmer af sabotage- og partisangrupper, 2) mordere, 3) kommunistiske funktionærer og 4) spioner skulle holdes i lejr i Tyskland, medens alle fanger, der ikke hørte til disse kategorier, skulle føres tilbage til Frøslevlejren.

Denne indrømmelse gjaldt i første række de danske politifolk. Lidt ind i december blev det første hold kz-fanger ført til Frøslevlejren. Det var knap 200 mand, især syge og ældre politifolk. Mange var meget hårdt medtaget af opholdet i Tyskland, og dødsfald forekom.

Selv om tilbageførslen af disse fanger var en glædelig begivenhed, mindskede den ikke Frøslevfangerenes frygt for deportation. Man vidste nok, at koncentrationslejrene var slemme, men først nu fik man at vide, hvor frygtelige de var. Virkeligheden overgik formodningerne. Man hørte de hjemvendtes beretninger og så, hvordan blot få måneders ophold i en kz-lejr kunne ødelægge en ellers rask mand.

Den 4. januar meddelte statssekretæren i det tyske udenrigsministerium den danske gesandt i Berlin, at nu skulle samtlige deporterede gendarmere føres tilbage til Danmark.

Opfyldelsen af de tyske løfter skete kun langsomt. Tyskerne meddelte, at de havde transportproblemer. Da det danske udenrigsministerium fik dette at vide, tilbød det straks at sørge for hjemtransporten. Flere bilkonvojer gik af sted, og det lykkedes at bringe flere hold politibetjente, gendarmere og civile til Danmark.

Samtidig med de danske bestræbelser for at få Tysklands-fangerne hjem var Svensk Røde Kors begyndt på sit arbejde for kz-fangerne med greve Folke Bernadotte som leder. Under sine forhandlinger med Gestapochefen Heinrich Himmler udvirkede Bernadotte, at alle dan-

De hvide busser. – Danske rutebiler i Padborg, april 1945. På grund af benzinnanglen kørte de fleste biler med »gengas« og havde en generator (»kakkellovn«) monteret bagpå. Man fyrede med bøgeklodser, som er i sækkene på biltagene.

ske og norske fanger skulle samles i koncentrationslejren Neuengamme ved Hamborg og derfra føres til Danmark og Sverige.

I marts kom der for alvor gang i hjemtransporterne, der blev organiseret ved samarbejde mellem Svensk og Dansk Røde Kors og de danske myndigheder. Den ene vognkolonne efter den anden førte fangerne bort fra kz-lejrenes rædsler. Transporterne kulminerede den 20.–21. april, da Neuengamme tømtes for nordiske fanger. 4.255 fanger overførtes til Frøslevlejren og Møgelkærlejren ved Horsens. Af de ca. 120 biler, der deltog i denne evakuering, var ca. 100 danske. Alle disponible busser, lastbiler og fiskebiler med påhængsvogne blev trukket til grænsen og indsat i denne redningsaktion. I disse dage steg Frøslevlejrens indbyggertal til næsten 5.500 mand. Inden befrielsen den 5. maj blev 3.000 af fangerne sendt videre til Sverige, nogle blev løsladt.

I en pause under sine mange rejser mellem Tyskland, Danmark og Sverige tog Bernadotte sig tid til at bese forholdene i Frøslevlejren den 22. april. For fangerne blev hans besøg en enestående opmuntring, der for alvor viste, at befrielsen var nær.

Dagen før Bernadottes besøg modtog lejrkommandanten sent om aftenen pr. fjernskriver en »næse« fra Gestapos hovedkvarter i København. Dr. Hoffmann bebrejdede kommandanten, at han ikke havde indberettet, at greve Bernadotte ville komme til Frøslevlejren den næste dag. Det var ubehageligt for dr. Hoffmann at skulle modtage den slags informationer fra det danske udenrigsministerium.

Bernadotte ville også besøge Møgelkærlejren. For det tilfælde at greve Bernadotte måtte ønske at tale med chefen for det tyske sikkerhedspoliti, ville Bovensiepen selv komme til stede. Evt. kunne samtalen ske andetsteds, hvis greve Bernadotte havde truffet andre dispositioner.

Selv Gestapo ønskede at gøre et godt indtryk på den høje gæst . . .

Den danske lejrleder P. M. Digmann var med til at føre Folke Bernadotte rundt i Frøslevlejren. I begyndelsen behandlede Bernadotte lejrlederen meget køligt. Fra de tyske koncentrationslejre var han vant til, at overfangerne blev udvalgt blandt de værste forbrydere. Men efterhånden forstod han, at i denne lejr var forholdene anderledes, og at Lagerältester her var en hæderlig mand.

Det rygtedes hurtigt i lejren, at Bernadotte og hans følge var kommet, og mens Bernadotte inspicerede sygebarakken, havde en tusindtallig skare fanger samlet sig foran barakken. Det var forbudt fangerne at demonstrere under nogen form, men da Bernadotte viste sig i barakdøren, begyndte fangerne dæmpet at fløjte og nynne den svenske nationalsang *Du gamla, du fria*.

- Vad vill dessa människor? udbrød Bernadotte.
 - Hylde Dem, hr. greve, og Sveriges indsats, svarede lejrlederen.
 - Det är fantastisk. Detta ögonblick får jag aldrig glömma!
- Bernadotte rettede derpå en kort tak til fangerne.

Ingen, der var til stede i lejren under Bernadottes besøg, har glemt disse minutter. Folke Bernadotte glemte dem heller ikke. I sin bog *Sidste akt* har han skildret det indtryk, som denne oplevelse gjorde på ham:

Greve Folke Bernadotte i samtale med lederen af Røde Kors-kontoret i Padborg, baronesse Fritze Wedell-Wedellsborg.

»Efter et hastigt besøg i vort hovedkvarter, hvor jeg bl. a. traf forholdsregler til at få afhentet kvinderne i Ravensbrück, begav jeg mig til Danmark, nærmere bestemt til den lille by Padborg lige nord for den dansk-tyske grænse. Jeg fik der lejlighed til at inspicere de fremragende arrangementer, som det danske Røde Kors og de danske myndigheder havde truffet for at kunne modtage og huse fangerne, inden de blev ført videre til forskellige steder i Danmark. Jeg stiftede også bekendtskab med den kendte Frøslevlejr, der lå i nærheden af Padborg. Lejren var overfyldt som følge af de transporter fra Tyskland, som vi havde gennemført de sidste dage, men til trods for dette var stemningen høj blandt de norske og danske fanger. Ganske vist

blev de stadig bevogtet af Gestapomænd, ganske vist stod de stadig under tysk kommando. Men alene det faktum, at de havde lagt Tyskland bag sig, gjorde dem glade til mode. Og den danske mad var noget helt andet end den føde, de havde fået i Tyskland.

»Du gamla, du fria . . .« – dér stod de, alle disse mænd og kvinder, som havde sat deres liv på spil for deres land, og nynnede eller fløjtede den svenske nationalsang. Jeg fik denne oplevelse, da jeg trådte ud på trappen, der førte op til sygehusbarakken, måske den mest gripende af alle. Det var en hilsen, der gik til hjertet. Disse mennesker var stadig ufrie, men de følte, at friheden lå inden for deres rækkevidde. De vidste mere end vel, hvad der ville ske, hvis den tyske lejrdisciplin satte ind i dette øjeblik. De tog risikoen, de ville vise deres taknemlighed. De havde ikke kunnet gøre det på en smukkere måde.«

Befrielsen

I de sidste måneder var det åbenbart for alle – også for tyskerne – at det kun var et spørgsmål om tid, før det tyske rige måtte kapitulere. Men i det besatte land fortsatte besættelsesmagten sin terror med usvækket kraft. Flere modstandsfolk blev henrettet, og sagesløse borgere blev skudt ned af Hipofolk.

Blandt fangerne i Frøslevlejren var det store spørgsmål, hvordan befrielsen skulle foregå? Man frygtede, at tyskerne i desperation ville udslette lejren. I hovedtårnet fandtes foruden maskingevær også pansernæver. Lejren bestod jo af træbaracker, og lejrledelsen vidste, at tyskerne på få sekunder kunne sætte lejren i brand, hvis fangedemonstrationer eller åbent oprør fandt sted.

Over for lejrledelsen havde Hauptwachtmeister Wassermann røbet, at tyskerne i en given situation havde en plan om at transportere alle fanger til Tyskland, f. eks. hvis de allierede foretog landgang i Jylland. Man ville anvende denne »evakuering« som en pression over for den danske befolkning.

Af modstandsbevægelsen havde lejrledelsen fået tilbud om, at der blev smuglet våben ind til fangerne. Men lejrledelsen afslog dette tilbud. Man var klar over, at et våbendepot ikke kunne holdes skjult ret længe. Så snart tyskerne opdagede depotet, ville det få frygtelige konsekvenser, ikke blot for de internerede der var impliceret i indsmuglingen, men for hele lejren. Derimod foreslog lejrledelsen, at der i nærheden af lejren blev anbragt et våbendepot, som man let kunne få adgang til.

For at sikre en rolig overtagelse af lejren blev der i dybeste hemmelighed truffet aftaler mellem lejrledelsen og en lille gruppe af de bedste tyske vagtfolk – nogle Meistere – som man mente at kunne stole på. Meistrene betingede sig, at de ikke skulle kæmpe mod deres egne; men blev det nødvendigt, ville de hjælpe fangerne frem til vagttårnene og sikre adgangen til de tyske våben- og ammunitionsdepoter. I hvert tårn var et dansk rekylgevær i en fast lavet og 400 patroner. Et af

medlemmerne af lejrledelsen fik bundstykkesper til rekylgeværerne, og under gulvet i den barak, hvor han boede, var nedgravet Panzerfaust-sprængkapsler, fjernet fra det tyske depot.

Blandt fangerne blev der organiseret kampgrupper. I hver barak blev udvalgt våbenduelige mænd, fortrinsvis tidligere soldater og ugifte, der var villige til at sætte liv og lemmer på spil. Gennem betroede fanger, der var sat til arbejde i den tyske del af lejren, havde man sikret sig nøglerne til de tyske depoter. Hvis tyskerne greb til desperate handlinger, havde den danske lejrledelse en rimelig chance for at få begivenhederne under kontrol, blot man blev varskoet i rette tid.

Da medlemmer af lejrledelsen mødtes med Meistrene i brunkuls-lageret for at træffe de endelige aftaler, blev den danske lejrleder stillet over for spørgsmålet: *Wer gibt Befehl?* (Hvem har kommandoen?)

– Hvad mener I? svarede kaptajn Digmann uforstående, – har vi ikke lige indgået en klar aftale om, at I vil hjælpe os?

– Jo, men hvis vi først er udkommanderet og står over for jer, og vore foresatte kommanderer: *Feuer!* – Ja, så må vi vel give ild?

– Det vil altså sige: hvis vi kommer dét minut før, så er I villige til at hjælpe os?

– Ja.

– Da må I underrette os om alt, hvad I ved, så snart I mærker, at noget alvorligt er i gære, så jeg kan give befaling, svarede Digmann. Meistren fortsatte:

– Also, Digmann, Sie geben Befehl!

– Ja, natürlich.

– Dann ist alles gut . . .

Et udslag af den særlige tyske mentalitet: Hvem befaler, og hvem befaler først?

Til gengæld for deres hjælp fik de implicerede Meistere løfte om, at lejrledelsen ville hjælpe dem, når krigen var forbi. De skulle få attest for, at de havde været venlige og hjælpsomme over for de danske fanger.

Hvor mange af vagtmandskabets 280 mand, der ville følge deres »illegale« landsmænd, vidste man ikke. Lejrledelsen turde ikke tage

kontakt med flere tyskere, men man håbede, at stemningen blandt dem ville være så deprimeret, at mange ville svigte deres egne. Flere af tyskerne var lidt ældre folk, der kun ønskede, at krigen – diese verfluchte Schweinerei – skulle høre op. Fangerne havde gjort, hvad de kunne for at vinde vagternes velvilje, bl.a. ved at give dem gode tobaksrationer. Dette blev forbudt som bestikkelse, hvad det faktisk også var. Men i det skjulte fortsatte man med at uddele tobakken til tyskerne.

Heldigvis blev det ikke nødvendigt at gøre brug af de hemmelige aftaler. Fangernes overtagelse af lejren skete uden kamphandlinger.

I de sidste uger før befrielsen svirrede det i lejren med rygter om det endelige tyske nederlag. Men rygterne var for tidligt på færde, de internerede måtte væbne sig med skepsis og tålmodighed.

Den 4. maj om morgenen kom der ordre til, at et hold fanger skulle møde ved hovedtårnet. Det var 17 mand, næsten alle unge, der i tyskernes øjne var svært belastet for aktivt arbejde i modstandsbevægelsen. De skulle sendes til København, hvor de skulle stilles for en krigsret. De skulle medbringe deres kummerlige bagage, og alle vidste, at det betød, at de ikke kom tilbage til Frøslevlejren . . . Transporten til København ville sikkert blive deres sidste rejse. Det var sandsynligt, at de fleste af dem stod til en dødsdom.

Det lykkedes et par af fangerne at gå under jorden i lejren, og mens deres kammerater ventede ved hovedtårnet, foretog tyskerne en grundig eftersøgning. Da man trods lang tids søgen ikke fandt de forsvundne, lod man omsider transportant-holdet marchere ud af lejren ledsaget af svær eskorte. På stationen i Padborg blev fangerne beordret op i en fangetransportvogn; dens vinduer var dækket af brædder. Vognen skulle kobles til et tog, der var undervejs sydfra.

Ventetiden blev lang. Der gik timer, hvor intet skete. Stemningen var alvorlig, men der var enighed om at udvise en værdig holdning. Tyskerne skulle ikke se nogen svaghed.

I løbet af eftermiddagen hørtes en voldsom buldren, og fangerne forstod, at allierede fly rettede et angreb mod et mål ikke ret langt fra Padborg. Håbet bredte sig blandt de ventende: Gid banelinien blev afbrudt ved angrebet, så toget sydfra ikke kunne nå frem! – Øn-

sket blev opfyldt. Angrebet gjaldt Flensborg Weiche, en banegård få kilometer fra grænsen.

Ved 17-tiden blev fangerne pludselig kommanderet ud af vognen, og en af de tyske vagter meddelte, at transporten var udsat til næste dag. I et salatfad gik turen tilbage til Frøslevlejren.

Lejren havde været i oprør over denne transport, der forekom dobbelt meningsløs nu, hvor befrielsen var i sigte. Den danske lejrledelse havde nedlagt skarpe protester over for tyskerne og forsøgt at få transporten annulleret. Men forgæves, tyskerne ville – eller turde – ikke ringe herom til de tyske myndigheder i København. Det lykkedes da et medlem af lejrledelsen at få adgang til selv at telefonere til København, hvor han – en fange – fik udvirket en kontraordre.

Man har gisnet om, hvorfor tyskerne gik med til at opgive denne transport. Skyldtes det den danske lejrledelses modige indsats eller de allieredes luftangreb på banelinien syd for grænsen? – Begge aktioner var sikkert af største betydning, og måske vidste de tyske myndigheder i København, at fangerne næppe ville nå frem før kapitulationen.

Samme dags aften lød BBC's befrielsesbudskab omsider i Frøslevlejrens illegale radioer. I Studenterstuen var man efterhånden blevet så frække, at man ikke længere kravlede i radiohullet under gulvet, men lå og lyttede i de øverste køjer. Pludselig gav radiomanden et vræl fra sig:

- Tyskland har kapituleret!
- Hold kæft, svarede kammeraterne, det varer lidt endnu.
- Jo, de *har* kapituleret. Hør selv!

Selv om det var forbudt at forlade barakken på dette tidspunkt af aftenen, fór stueformanden af sted for at underrette lejrchefen, der gik med over i stuen for at forvise sig om, at budskabet denne gang var rigtigt.

Digmann var klar over, at der ville blive demonstrationer, så snart befrielsesbudskabet slap ud i lejren, og at tyskerne ville besvare dem med at skyde. I barakkens midtergang havde en del fanger samlet sig. De regnede med, at noget spændende var under opsejling, siden lejrchefen indfandt sig på dette tidspunkt. Da Digmann forlod Studenter-

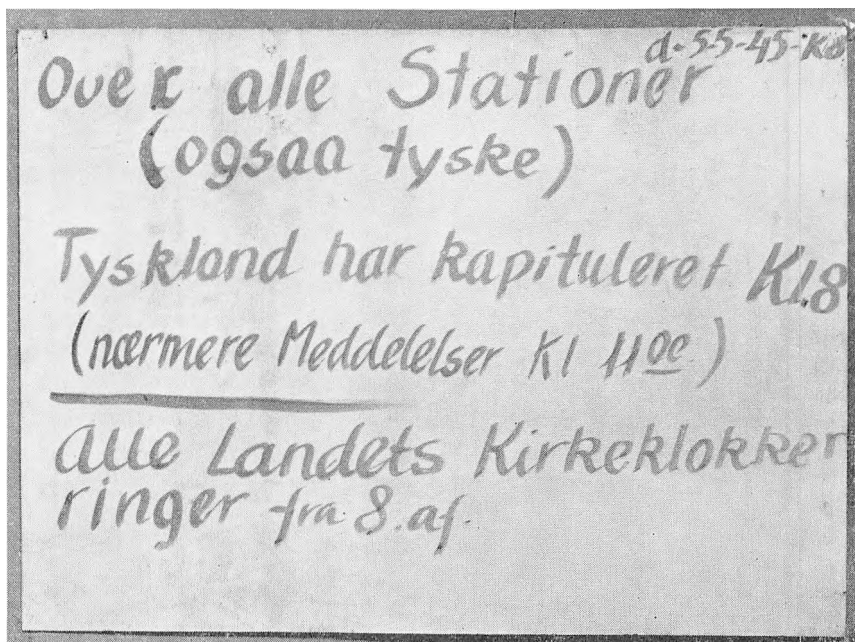

På befrielsesdagen samledes alle fanger kl. 12 på pladsen foran midtertårnet.

stuen, gav han derfor stueformanden en omgang skæld-ud, så alle de andre måtte tro, at han blot var kommet for at ordne en banal lejr-affære. – Gassen gik af ballonen.

Da alle barakkerne var låst, fik lejrledelsen en Wachtmeister til at bringe en seddel rundt med den store nyhed til alle barakformænd. Først da kunne der festes. Da Wachtmeisteren fik oversat, hvad der stod på sedlen, jublede han: Hurra. Vi kan alle tage hjem!

Lørdag den 5. maj begyndte som alle andre dage. Da lejren blev vækket, var der intet usædvanligt at mærke på tyskerne, og ved

Opslag på midtørtårnet 5. maj 1945.

morgenmaden blev den normale tørkostration til aftensmåltidet udleveret. Der skete intet nyt. Alt tydede på, at denne dag ikke skulle adskille sig fra alle andre hverdage. En vis skepsis begyndte at brede sig.

Men kl. 8 gled et dannebrog til tops lige uden for lejren. Det var Den danske Forvaltning, der hilste fangerne og fik enhver tvivl om den tyske kapitulation til at forsvinde.

Tidligt om morgenen havde kaptajn Digmann anmodet om at få foretræde for lejrkommandanten, Hauptsturmführer Schriever, så snart klokken blev 8 og kapitulationen trådte i kraft. Ledsaget af den daværende politiadjutant for Sønderjylland, politimester Brix, stillede Digmann krav om lejrens overgivelse og fangernes hjemsendelse.

Schriever ville ikke forhandle, og han smed de to fanger ud. Den danske lejrleder var rasende over denne behandling. Alle fanger måtte betragtes som frie, selv om tyskerne endnu – formelt – havde magten. Han bad Schriever om en samtale under fire øjne, og kommandanten gik med hertil. Schriever famlede efter en pakke cigaretter, da kap-

Den danske lejrløder, kaptajn P. M. Digmann (senere generalmajor og chef for hjemmeværnet), giver sine fangekammerater meddelelsen om lejrens frigivelse.

tajn Digmann gik hen imod ham. Digmann trak sine cigaretter op af lommen og bød ham: Bitte! Mine cigaretter er meget bedre ... Schriever vægrede sig, men lod sig overtale til at tage én. Tricket var lykkedes. SS-officeren havde modtaget en cigaret af en Häftling!

En slags samtale kom i gang, og Digmann fortalte kommandanten, at nu forhandlede de på lige fod:

– De er Hauptmann. Jeg er kaptajn. Der er ingen rangforskel.

Kommandanten fik forelagt krav om, at han løslod alle fanger, som sad i Einzelhaft, at han stillede kontor og telefon til rådighed for den

danske lejrleder, og at han trak enhver tysker tilbage fra den indre lejr mod at han fik lov at beholde sin bevogtning.

Schriever fór op: Niemals. Keine Bedingungen! (Aldrig. Ikke på vilkår!)

Befrielsens time.

Umiddelbart efter spurgte han dog, hvilket alternativ han havde? Digmann svarede kort:

- Internierung!
- Auf welchen Befehl? (På hvis befaling?)
- Auf meinen! (På min!)

Schriever indså nølende, at spillet var tabt, idet han meddelte, at han først var nødt til at høre sine foresatte på Dagmarhus i København. Han fik nu at vide, at han ikke kunne komme i forbindelse med Dagmarhus. Fangerne var i stand til at ødelægge hans radio-modtagelse.

Så opgav kommandanten og meddelte, at han mod opretholdelsen af sin bevogtning ville gå ind på fangernes krav. Yderligere indvilligede han i, at tyskernes højttaleranlæg blev installeret i hovedtårnet inden kl. 12.

I løbet af formiddagen rejstes en stor flagstang på pladsen ved siden af hovedtårnet. Ved at bestikke de tyske vagter havde lejrens depotchef nogen tid før befrielsen fået fat i et flag. Det var kommet ind i lejren med en Røde Kors-transport, hvor det havde ligget oven på en lastbil for at beskytte den mod flyverangreb.

Præcis kl. 12, samtidig med at Københavns rådhusklokker lød gennem de *tyske* højttalere, gled det store flag til tops midt i fangelejren. Så fulgte kongens og statsministerens taler, og kaptajn Digmann gav lejren officiel meddelelse om, at nu var alle frie.

Det store opbrud fulgte. Midt på eftermiddagen afgik fra Padborg to store særtog, der førte fangerne hjem. – Nogle få hundrede blev tilbage. De meldte sig til frivillig grænse- og lejrbevogtning og begyndte deres nye arbejde med at arrestere alle stikkere i lejren.

Frøslevlejren eksisterede ikke mere. Den var forvandlet til Fårhuslejren – men det er en ganske anden historie . . .

*

Supplerende litteratur

Beretning til folketinget afgivet af de af tinget under 8. januar 1948 og 25. oktober 1950 nedsatte kommissioner. (Den parlamentariske kommission). Bd. 7, 1950. Bd. 14, 1953.

Besættelsestidens fakta. Bd. 2. 1946.

Frit Danmarks Hvidbog. Bd. 1–2. 1945–46.

Hæstrup, Jørgen: . . . til landets bedste. Bd. 1–2. 1966–71.

Algreen-Petersen, Christian: Beretninger fra modstandskampen 1943–45. 1965. Side 232–296.

Bjørneboe, Lars: Ingen kender dagen. Grænsegendarmeriet under krig og besættelse 1940–1945. 1970

Feilberg, Kjeld: Illegale fotos fra Horserød og Frøslev. 1945.

Den hvide brigade. Redaktion: Aage Svendstorp. 1946. Side 259–283; Otto Mikkelsen: Læge i Frøslev.

Larsen, Carl Edvard: Barakformand i H 13. 1967.

Mågård, Jørgen: Frøslevlejren. 3. oplag. 1972.

Rasmussen, Erik Biil: Gestapos fjender. 1946.

Sarp, Gerda Ploug: Kvinder i bur. 1945.

Schiøtt, Folmer: Fange i Frøslev. 1945.

✧

Billedfortegnelse

Fotografier

Følgende billeder er optaget illegalt i Frøslevlejren af Kjeld Feilberg: side 33, 73, 94, 121, 161, 185.

Th. Lawaetz, Aabenraa: side 9.

I. C. Foto, Fredericia: side 173, 175.

Fra »5 Aar«, 2. udgave, Berlingske Forlag, 1955: side 184.

Fra »Befrielsesdage i Sønderjylland«, Dy-Po, 1946: side 75.

Alle øvrige fotografier er stillet til rådighed af Museet for Danmarks Frihedskamp 1940–1945 samt Frøslevlejrens Museum; heraf er følgende optaget af Padborg Foto: side 21, 27, 135, 137, 153, 182, 198.

H. Sandberg: side 199.

Tegninger

Gerda Ploug Sarp: side 62, 145, 169.

Asger Muchitsch: side 69, 155.

Frøslevlejrens Museum

6330 Padborg. Tlf. (04) 67 65 57.

Åbningstider

1. maj – 30. september: Alle dage kl. 10–17.

1. oktober – 30. april: Kun i skolernes efterårsferie og i påsken (undtagen 1. påskedag)
kl. 10–17.

Uden for disse perioder kun efter aftale for skoler, foreninger og andre grupper.

Telefon (uden for åbningstid): (04) 67 35 68.

